

B·N·TURNIYAZOV

*K*auzativ

**qurilmalar sintaktik
derivatsiyasi**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

B. N. TURNIYAZOV

**KAUZATIV QURILMALAR
SINTAKTIK DERIVATSIYASI**

KAUZATOLOGIYA

«SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI» NASHRIYOTI
SAMARQAND - 2022

UO‘K: 81.1.22.81’23

KBK: 81.2-2

T: 87

Turniyazov Behzod Nigmatovich. Kauzativ qurilmalar sintaktik derivatsiyasi. Monografiya. Samarqand: «Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyoti, 2022, 252 bet.

Mas’ul muharrir

X. Z. XAYRULLAYEV

Monografiya kauzativ derivatsiya tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda kauzatologiya sohasining shakllanishi, so‘z, analitik forma qolipidagi mikrokauzatemalarning aplikativ model asosidagi morfosintaktik derivatsiyasi, shuningdek, gap, mikro- va makromatn tuzilishidagi kauzativ qurilmalarning sintaktik hamda semantik derivatsiyasi bilan bog‘liq muammolari tavsifi berilmoqda.

Monografiya «Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlari» mavzusida olib borilayotgan fundamental tadqiqot doirasida yaratildi.

Ishdan tadqiqotchilar, oliy o‘quv yurtlari filologik yo‘nalishi fakultetlarining talabalari hamda magistrilar, shuningdek, lingvist mutaxassislar foydalanishlari mumkin.

Mazkur monografiya Samarqand davlat chet tillar instituti Kengashining 2022-yil 11-mart kuni o‘tkazilgan yig‘ilishida nashrga tavsiya etilgan (Bayonnoma № 7).

ISBN 978-9943-8384-6-8

© Turniyazov Behzod Nigmatovich,
«Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyoti, 2022

MUNDARIJA

Muallifdan	4
Kirish	6
I b o b. Kauzativ ma'no va uning tilshunoslikda o'rganilishi holati	8
1-§. Sabab va oqibat munosabatlarning klassik davrda o'rganilishi	8
Birinchi paragraf adabiyotlari	16
2-§. Kauzativlikning zamonaviy tilshunoslikda tadqiq etilishi.....	18
Ikkinchi paragraf adabiyotlari	56
II b o b. Kauzativ qurilmalarning mazmuniy-sintaktik maqomi	60
1-§. Kauzativ derivatsiyada pragmatik omillar	61
Birinchi paragraf adabiyotlari	87
2-§. Kauzasemantik derivatsiya	89
Ikkinchi paragraf adabiyotlari	112
III b o b. Morfosintaktik kauzativ derivatsiya	114
1-§. Affiksal kauzaderivatsiya.....	116
Birinchi paragraf adabiyotlari	140
2-§. Analitik kauzaderivatsiya.....	147
Ikkinchi paragraf adabiyotlari	168
IV b o b. Makrosintaktik qurilmalar kauzativli derivatsiyasi	170
1-§. Sodda gap va murakkab sintaktik qurilmalar kauzativli derivatsiyasi	170
Birinchi paragraf adabiyotlari	197
2-§. Makromatn kauzativli derivatsiyasi.....	198
Ikkinchi paragraf adabiyotlari	218
Xulosa.....	220
Monografiyaning ingliz tilidagi qisqacha mazmuni. Syntactic derivation of causative constructs	225
Simvollar va qisqartmalar	246
Predmet ko'rsatkichi.....	247

M U A L L I F D A N

Tilshunoslikda «til va nutq» dixotomiyasining «til» komponenti atroflicha tadqiq etildi. Uning ikkinchi qismi, ya'ni nutq bilan bog'liq bo'lgan muammoli masalalari talqini o'z yechimini kutmoqda. Suning uchun bo'lsa kerak, nutq lingvistikasi yuzasidan olib borilayotgan tadqiqotlar yanada dolzarblik kasb eta boshladi. Biroq, shunday bo'lishiga qaramay, tilning ichki sistemasi qonuniyatlari bilan aloqador bo'lgan ba'zi masalalar ham borki, ular muammoli edi va hozirgi kunda ham muammoligicha qolmoqda. Hal etilishi lozim bo'lgan ana shunday vazifalardan biri *kauzativlik* hodisasi bo'lib, mazkur monografiyada ushbu tushuncha haqida tilning ichki sistemasi qonuniyatlari doirasida ham, nutq lingvistikasi masalasi bobida ham ilmiy-nazariy qarashlarimiz bayon etilmoqda.

Aytish kerakki, jahon tilshunosligida kauzativlik hodisasiga bag'ishlangan ko'pgina ilmiy ishlar mavjud bo'lsa-da, ularning birortasi mazkur tushunchaning derivatsion xususiyatlarini ochib beruvchi monografik tadqiqot mavzusini qamrab olmagan. Taqdim etilayotgan monografiya esa aynan derivatsion jarayon bilan bog'liq bo'lgan kauzativlik ifodasini nazariy jihatdan yorituvchi fundamental tadqiqot ishi sifatida shakllandi. Bundan tashqari, kauzativlikning o'zbek tilshunosligida ilk marotaba o'rganilishi tilshunosligimiz uchun muhim ahamiyat kasb etadi. To'g'ri, kauzativlikning ichki mexanizmlaridan hisoblanuvchi buyruq gap, sabab ergash gapli qo'shma gap, fe'lning orttirma nisbati, buyruq-istak mayli kategoriyalari o'zbek tilshunosligida keng tadqiq etilgan. Biroq ushbu materiallar kauzativlik nuqtayi nazaridan yoritilmagan. Shu bois bu kabi tushunchalarni kauzativlik jihatdan o'rganish zarurati tug'ildi hamda lingvistikaning mazkur sohasini *k a u z a t o l o g i y a* deb nomladik. Kauzatologiyaning tekshiruv obyekti kauzativlikni voqelantirayotgan har bir elementning tildagi va nutqdagi o'rnini, ularning semantik aspektini, kauzator, kauzant va konsekvent tushunchalarining munosabatlarini derivativ jihatdan tadqiq qilishdan iborat. Zero, tilning ichki sistemasi qonuniyatlari ham, nutq lingvistikasi muammolari ham derivatsiya bilan bog'lanadi. Bu esa, o'z navbatida, tilshunosligimiz kun tartibida turgan, o'rganilishi muhim va zarur bo'lgan masalalardan biri hisoblanadi.

Kauzatologiya sohasi tarixiy jihatdan shakllanib, tilshunoslik fanida o'rganilguniga qadar ancha yo'lni bosib o'tdi. Kauzatsiya sabab va oqibat tushunchalari bilan bog'lanib, dastlab falsafiy jihatdan tadqiq etildi. Buning ildizlari qadimgi Hindistonda shakllana boshladi. Keyinchalik sababiyat mohiyatini izohlash xususidagi qarashlar Arastu tadqiqotlarida ham o'z ifodasini topadi. Sharqda Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy kabi ustozlar asarlarida sababiyat xususidagi fikr va mulohazalarini aytib o'tadilar. Mazkur kategoriya haqida yevropalik mumtoz faylasuflardan F.Bekon, D.Yum, G.Frege singari olimlar ham o'z mushohadalarini batafsil bayon etdilar. Sabab va oqibat munosabatlari talqini tilshunoslarda til falsafasiga asos solgan atoqli nemis mutafakkiri V.fon Gumboldt ta'limoti orqali qiziqish uyg'ota boshladi. Grammatikada sababiyat haqidagi dastlabki mulohazalar rus tilshunoslari N.I.Grech, A.X.Vostokov, I.I.Davidov, F.I.Buslayevlarning tadqiqotlarida ifodalandi. Zamonaviy tilshunoslikda N.P.Dushina, I.A.Shoroxova, E.Y.Gordon, A.M.Dlugosh, I.A.Melchuk, G.G.Silnitskiy, Y.Y.Kordi kabi rus olimlari, T.K.Abdiyev, L.G.Valiyeva, S.J.Tajibayeva kabi qirg'iz, tatar, qozoq tilshunoslari tomonidan kauzatologiya sohasiga bag'ishlangan monografik tadqiqot ishlari amalga oshirildi. O'zbek tilshunosligida esa ushbu monografiya kauzativlik masalasini yorituvchi dastlabki manba bo'lib nashr etilmoqda.

Mazkur ishning asosiy maqsadi, o'zbek tili materiallari asosida mikro- va makrokauzativ qurilmalarning, jumladan, so'z, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari, sodda gap, MSQ (murakkab sintaktik qurilma), makromatn shaklidagi kauzativli qurilmalarning derivatsion xususiyatini hamda makrokauzatsiyaning pragmatik talqinini yoritib berishdan iborat.

KIRISH

Dunyo fanlari taraqqiyoti davriga nazar tashlasak, til haqidagi fanni tadqiq etishning ham o'z bosib o'tgan yo'li, taraqqiyot bosqichlari mavjud bo'lib, bu albatta, uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bugungi kunda turli yo'nalishlarda tarmoq otgan mazkur sohaning tamal toshini Panini, Platon, Aristotel, Dionisiy Frakiy, Prissian, Amir bin Usmon Sibavayxiy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Anton Arno, Klod Lanslo, Mixail Lomonosov, Frans Bopp, Vilgelm fon Gumboldt, Ferdinand de Sossyur kabi buyuk bobokalon allomalarimiz qo'yganliklari shubhasizdir.

Ravshanki, ustozlar ishlari davom ettirilib, umumiy tilshunoslik doirasida ham, xususiy tilshunoslik yo'nalishida ham ulkan yutuqlarga erishildi. Ushbu davr ichida til birliklarining formal-struktur tahlili, semantik va funksional tahlillari bobida salmoqli ilmiy tadqiqot ishlari bajarildi. Ana shunday fundamental tadqiqot ishlari o'zbek olimlari tomonidan ham amalga oshirildi. Bunda, ayniqsa, R.Rasulov, M.Irisqulov, A.Abduazizov, R.Sayfullayev, R.Sayfullayeva, N.Turniyozov, K.Turniyozova, M.Abdurazaqov, J.Bo'ronov, A.Nurmonov, H.Ne'matov, X.Xayrullayev, Sh.Turniyozova kabi o'nlab tilshunos olimlarimizning xizmatlari katta bo'ldi. Darhaqiqat, prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, ilm-fan bilan shug'ullanish, yangi kashfiyot va ixtirolar qilish igna bilan quduq qazishdek gap. Shunday ekan, bu mashaqqatli sohada fidokorona mehnat qilayotgan olimlarimiz mehnati tahsin va rag'batga munosib¹.

Qizig'i shundaki, har qanday fan taraqqiy etib borgan sari, uning oldida o'z yechimini kutayotgan yanada dolzarb masalalar, jumboqli muammolar ko'ndalang bo'lib turaverar ekan. Shu bois tadqiqotlarimiz kun tartibiga yangi-yangi muammolar qo'yilaverishi o'ziga xos qonuniyatdir. Shunday bo'lmas ekan, fanda o'sish ham, taraqqiyot ham bo'lmaydi.

---

¹ Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili//Xalq so'zi, 2016, 31-dek.,1-bet.

Shunisi xarakterliki, keyingi yillarda xususiy tilshunoslik doirasida bajarilgan ishlarning nazariy tilshunoslik masalalari bilan uyg'unlashib ketganligini ko'ramiz. Buni, ayniqsa, tilshunoslarimizda o'zgacha qiziqish uyg'otgan kauzativ fe'l, kauzal ma'no ifodasi, kauzativ konstruksiyalar, kauzativlik kategoriyasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarida kuzatishimiz mumkin¹.

Ta'kidlash joizki, bugungi tilshunoslikda kauzativlik muammosi eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur hodisa tillarda universal kategoriya tushunchasi sifatida turli vositalar yordamida shakllanadi. Lingvistik adabiyotlarda «kauzatsiya» haqida gapirilganda ushbu terminning lotincha «*causa*» so'zidan olingani va «*sabab*» ma'nosini ifodalashi, harakatning bajarilishi uchun sabab, qo'zg'ash ma'nosiga ega bo'lishi aytiladi². Kauzativlik tilshunoslikda aynan shu nuqtayi nazardan o'rganiladi hamda kauzativ vaziyat tahlilida sabab va oqibat ma'nolari bilan bog'lanadi. Bunga misol qilib sabab va natija ergash gapli qo'shma gaplar, undash va majburlash ma'nosidagi gaplar, fe'lning orttirma nisbati shakllarining shu termin ostida keng ma'noda o'rganilayotganini aytishimiz mumkin. Shu bois tilshunoslarimiz kauzativlikni *semantik, leksik, morfologik, analitik, sintaktik* kabi turlarga bo'lib tadqiq qilmoqdalar. Ana shularni bir ta'limot ostida birlashtirib, uni kauzatologiya deb atamoqdamiz.

---

¹ Bu haqda qarang: Саляхова З.Г. Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке//Автореф. дис.докт.филол.наук. -Уфа, 2012; Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке// Автореф.дис.докт.филол.наук. -Нальчик, 2011; Данилова Н.И., Ефремов Н.Н., Самсонова Е.М. Функционально-семантические категории в якутском языке: кузативность, эвиденциальность, итеративность. -Новосибирск: Наука,2013; Душина Н.П. Каузативные глаголы: семантика и грамматика//Автореф.дис.канд.филол.наук. -Тамбов, 2004.

² Qarang: Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002, 47-бет; Розенталь Д.Э.,Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. -М: Просвещение,1985.-С.94; Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010.-С.144.

I BOB. KAUZATIV MA'NO VA UNING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI HOLATI

1-§. Sabab va oqibat munosabatlarining klassik davrda o'rganilishi

Kauzatologiya sohasi tarixiy jihatdan shakllanib, tilshunoslik fanida o'rganilguniga qadar ham ancha yo'lni bosib o'tdi. Buddashunos olim V.G.Lisenkoning ta'kidlashicha, buddaviylik ta'limoti zamirida (miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalari) qadimgi Hindistonda *pratitya-samutpada* (o'zaro bog'liqlik asosida shakllanish) nazariyasiga asos solindi. Mazkur nazariya sabab va oqibat munosabatlarini falsafiy jihatdan talqin etib, undan saboq beruvchi dunyodagi eng birinchi *sutra* (yo'l, ta'limot) edi.

Pratitya-samutpada falsafasida «Agar biror narsa bo'lsa, unda bu ham bor»; «Agar bu bo'lmasa, unda bunday narsa ham yo'q»; «Bu bor bo'lganda, u ham paydo bo'ladi»; «Bu yo'qolsa, u ham yo'qoladi» tamoyiliga asoslanuvchi konsepsiya ustuvorlik qiladi. Bunda o'zaro bog'liqlik ta'sirini tasvirlashning klassik namunasi urug' misolida bayon etiladi: bir urug' yerga ekilgach, u o'simlikka aylanishi va meva berishi mumkin, biroq buning bir qancha shartlari mavjud: urug' sog'lom, zararlanmagan, chirimagan bo'lishi va uni ekish jarayoni to'g'ri amalga oshirilishi kerak.

Undan so'ng urug'ni muntazam parvarish qilish zarur. Masalan, vaqtida sug'orish, og'ir ob-havo sharoitidan himoya qilish darkor. Yer ham munosib, to'yimli bo'lishi kerak. Agar ushbu shartlardan birortasi bajarilmasa, o'simlik zaif bo'ladi yoki umuman o'smaydi. Bundan tashqari, urug'ning mavjudligi bilan bir qatorda, o'simlikning paydo bo'lishi ham o'ziga xos shaklda bir-biriga bog'liq bo'lgan turli xil shartlarni o'z ichiga oladi. Bu sabablarning barchasi ikki toifaga bo'linadi: to'g'ridan to'g'ri (*xetu*) va yordamchi (*pratyaya*). Urug'ning ekilishi to'g'ridan to'g'ri sabab, yer, quyosh va boshqalar esa yordamchi sabablar hisoblanadi¹.

---

¹ Qarang: Новая философская энциклопедия. Том III//Пратитья-самутпада (Лисенко В.Г.). -М.: Мысль, 2010. -С.327-328.

Davrlar o'tishi bilan sabab va oqibat munosabatlari nazariyasi falsafa hamda mantiqshunoslikda keng o'rganila boshlandi va mazkur fanlarda asosiy kategoriya sifatida o'rin oldi. Falsafada sababiyat mohiyatini izohlash xususidagi dastlabki qarashlar Platonning mazkur hodisa haqidagi g'oyalarini rivojlantirgan Arastu tadqiqotlarida o'z ifodasini topadi. U materiyaning mohiyati uning o'zida deyish bilan birga, shu mohiyatni bilish uchun sababiyat qonuniyatini yaratadi va sababiyatning to'rt xil ko'rinishi mavjudligi haqida mulohaza yuritadi: 1) harakatdagi yaratuvchan sababiyat (farzand ota-onadan ilgari dunyoga kelishi mumkin emas, ya'ni ota-ona shu farzandning vujudga kelishidagi zaruriy shart hisoblanadi); 2) moddiy sababiyat, ya'ni materiya sababiyati (haykal yasalishi uchun marmar yoki mis kabi moddiy jismlar zarur bo'ladi); 3) maqsadli sababiyat (sog'lom bo'lish uchun jismoniy harakat qilish lozim); 4) formal yoki shakliy sababiyat (namuna hamda shakl mutanosibli)¹.

Sabab va oqibat munosabatlarining izohlanishi o'rta asrlarda arab falsafasida ham o'z ifodasini topadi. Jumladan, *ashariylik* ta'limotining asoschisi basralik Abul Hasan al-Ashariy diniy tamoyillarga tayanuvchi sababiyat nazariyasini yaratadi. Ashariyning fikricha, barcha narsa, voqea va hodisalarning yagona sababchisi Allohdir. Boshqa hech qanday narsa, voqea va hodisa biror narsa, voqea va hodisaning sababi bo'la olmaydi. Zero, tabiatdagi narsalar biror oqibatni keltirib chiqaruvchi kuchga ega emasdir. Garchi bu holat insonlarga shunday bo'lib ko'rinsa-da aslida u soxta tasavvurdir, xolos. Alloh ozoddir. U insonlardek biror maqsadni ko'zlab harakat qilmaydi².

Sabab va oqibat haqidagi mukammal mulohazalar talqini sharq mutafakkirlari tomonidan ham ilgari surilgan bo'lib, biz uning izohini buyuk allomalarimiz asarlaridan topamiz. Jumladan, Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari»da shunday deydi: «Sabablar, keltirib chiqaradigan narsalariga nisbatan, turli holatlarda bo'ladilar.

---

¹ Qarang: Аристотель. Метафизика (Перевод с греческого П.Д.Первова и В.В.Розанова). -М.: Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2006. -С.37-39.

² Вольф М.Н. Средневековая арабская философия: ашаритский калам. -Новосибирск: Институт философии и права СО РАН, 2008. -С.70-72.

Ko‘pincha, sabab bitta bo‘lsa ham, turli vaqtlarda turli kasalliklarni (oqibatlarni) keltirib chiqaradi»¹.

Olimning eng so‘nggi yirik falsafiy asari «Al-ishorot va-t-tanbihot» («Ishoralar va tanbihlar») bo‘lib, unda ustoz falsafaning asosiy masalalariga to‘xtalib, sababiyat talqiniga bag‘ishlangan fikrlarini bayon etgan: «Har qanday umumiylikning sababi, avvalo, uning tarkibiy qismlarining sababi bo‘ladi. Faqat keyingina umumiylikka sabab bo‘lishi mumkin. Har qanday umumiylik, o‘z navbatida, sabab va oqibat qurshovida bo‘ladi»².

Jahon madaniyatiga ulkan hissa qo‘shgan qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ham sabab va oqibat haqida mulohaza yuritib, unga: «Shartli hukmning birinchi qismi asos (sabab) bo‘lib, ikkinchisi – oqibat», - deb baho bergan edi³.

Keyinchalik mazkur kategoriya haqida yevropalik mumtoz faylasuflardan F.Bekon, D.Yum ham o‘z mushohadalarini asarlarida batafsil bayon etib o‘tdilar. Jumladan, ingliz faylasufi Frensis Bekon Arastuning sababiyat haqidagi to‘rtta ta‘limotini tahlil qilib, o‘z ilmiy g‘oyalari nazarini material sabablarni aniqlashga qaratdi, zero, ular tabiatni eksperimental tadqiq qilinishida aniq belgilangan natija berishi mumkin deb hisobladi⁴.

Sababiyat haqidagi ta‘limotni o‘rganishda yana bir mashhur ingliz faylasufi David Yumning falsafiy qarashlari ham diqqatga sazovordir. Olim sabab va oqibat haqidagi ilmiy mulohazalarini «Inson tabiatiga oid risola» asarida bayon etadi. D.Yum mazkur asarida sababiyatni e‘tirof etishning umumiy qoidalarini belgilab beradi. Jumladan, sababiyat to‘g‘risidagi yettinchi qoidada olov va suv, issiqlik va sovuqlik kabi tushunchalarning bir-biriga nisbatan zidlanishi ma‘lum sabablar va tajribalar asosida aniqlanishini e‘tirof etadi⁵.

---

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I жилд. -Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 32-бет.

² Ибн Сина. Избранные философские произведения. Указания и наставления. -М.: Наука, 1980. -С.327-328.

³ Аль - Фараби. Логические трактаты. -Алма-ата: Наука, 1975. -С.289.

⁴ Qarang: Антология мировой философии в четырех томах. Том II. -М.: Мысль, 1970. -С.192.

⁵ Qarang: Юм Д. Сочинения в двух томах. Том I (Перевод с английского С.И.Церетели). -М.:Мысль, 1996. -С.42.

Kauzal munosabatlar tahlili formal mantiq qonuniyatida ham izohlangan bo'lib, bu haqda ilk bor nemis olimi Gotlob Frege ilmiy qarashlarini fanga ma'lum qiladi. U kauzal munosabatlar moddiy implikativlik asosida shakllanadi degan xulosaga keladi¹. *Implikatsiya* lotincha so'z bo'lib, falsafada «chambarchas bog'langan» degan ma'noni anglatadi². Implikatsiya belgisi o'zbek tilidagi «*agar ... bo'lsa, ... bo'ladi*» ifodasiga to'g'ri keladi. Masalan, «*Agar akang kelsa, issiq xonani ishga solamiz*» kabi. Agar A mulohazaning chinligidan V mulohazaning chinligi kelib chiqsa, A mulohaza V mulohaza uchun asos bo'ladi. Oqibatning asosga bog'liqligi obyektiv borliqning tafakkurda in'ikosi hisoblanadi, jumladan, hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqadorligi ham shunga taalluqlidir. G.Frege mantiqiy semantikaning asoschisi hisoblanadi. Uning «Ma'no va denotat» nomli maqolasida nomlar nazariyasi izohlanadi. Aynan ana shu nazariya «*semantik uchburchak*» yoki «*Frege uchburchagi*» ning asoslanishiga sabab bo'ldi³.

Xullas, sabab va oqibat munosabatlari falsafiy, mantiqiy va psixologik jihatdan keng ko'lamda tadqiq qilinganligining guvohi bo'lamiz⁴. Bugungi kunda ham sabab va oqibat munosabatlari mohiyatini o'rganish jamiyatshunoslik va insonshunoslikda (falsafa, mantiq, psixologiya, adabiyot, tilshunoslik, san'at va h.k.) o'z aktualligini yo'qotgan emas. Zero, bizni qurshab turgan olamda sodir bo'layotgan turli voqealar, tabiiy hodisalar, jamiyat a'zolarining o'zaro munosabatlari boshqa jarayon va hodisalarga bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, ozmi-ko'pmi ma'lum bir sabablarga ko'ra amalga oshadi. Shunday ekan, sabab va oqibat qonuniyati, qaysi davr bo'lishidan qat'i nazar, kun tartibida o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. A.A.Potebnya ta'kidlaganidek, harakat tushunchasi subyekt va obyekt munosabatlari ifodasida sabab tushunchasidan xoli emas. Boshqacha aytganda,

---

¹ Qarang: Фреге Г. Логические исследование. -Томск: Водолей, 1997.

² Философский энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1983. -С.205.

³ Qarang: Фреге Г. Смысл и денотат (перевод с немецкого Е.Э.Разлоговой)//СиИ, №8,1977. -С. 181-210.

⁴ Bu haqda qarang: Субботин А.Л. Джон Стюарт Милль об индукции. -М.: Институт философии РАН, 2012. -С. 13-14; Вригт Г.Х.фон. Логико-философские исследования. Избранные труды. -М.:Прогресс, 1986. -С. 70-150; Скиннер Б.Ф. Наука и человеческое поведение (Перевод с английского А.А.Фёдорва и А.И.Васильева). -Новосибирск: НГУ, 2017. -С. 30-51.

sababiyat subyekt harakati va obyekt holatidan tarkib topadi¹. Darhaqiqat, til sistemasi belgilarining asosiy sifatlaridan biri ifodalanuvchi tomonidan yanada yuqoriga qarab borar ekanmiz, cheksiz ravishda shakllanishi mumkin bo'lgan xabar paradigmalariga ega bo'lamiz. Bu esa til hodisalariga subyektiv omil ta'sir kuchining oshib borayotganligini ko'rsatadi². Mazkur ta'sir esa, o'z navbatida, qandaydir voqea-hodisa, harakat va jarayonlarning voqelanishiga sabab bo'ladi.

Bu o'rinda shuni aytib o'tish kerakki, fanimizning zamonaviy yo'nalishlarida sabab va oqibat munosabatlari turli belgilariga ko'ra tasnif qilinmoqda. Masalan, o'zaro munosabatlar tabiatiga ko'ra *moddiy, ideal, kimyoviy, biologik, ijtimoiy*; aloqadorlik xarakteriga ko'ra *dinamik va statik*; turli ta'sirlarning bog'liqligiga ko'ra *oddiy, tarkibli, yagona yoki ko'p faktorli, tizimli yoki tizimdan tashqari* kabi. Shuningdek, *tashqi va ichki, asosiy va asosiy bo'lmagan, obyektiv va subyektiv, umumiy va xususiy* sabablarga bo'linadi³.

Shunday qilib, sabab va oqibat munosabatlarini ifodalovchi kauzal ma'no materiya harakatining barcha formalarida o'z aksini topadi, shu jumladan, tilshunoslik sohasida ham u muhim omillardan biri bo'lib gavdalanadi. Ana shu tarzda sababiyat tushunchasi falsafa va mantiqdan andaza olgan holda lingvistika sohasiga ham qadam qo'ydi.

Ushbu tushuncha bugungi kunda lingvistika sohasida ham keng ko'lamda o'rganilmoqda. Sabab va oqibat munosabatlari talqini tilshunoslarda til falsafasiga asos solgan atoqli nemis mutafakkiri V.fon Gumboldt ta'limoti orqali qiziqish uyg'ota boshladi. «Siyosat, san'at va ilm-fanning hozirgi holatiga nazar tashlasak, ularning asrlar davomida sayqal topishi asosida sabab va oqibat munosabatlarining uzun zanjiri yotganini ko'ramiz», -degan edi Vilgelm Gumboldt «Uber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts» (Tillar tuzilishining farqi va uning

---

¹ Qarang: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Том III. -М.,1968. -С. 7.

² Qarang: Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания//Вопросы языкознания, № 4, 2002. -С. 43.

³ Qarang: ko'rsatilgan ensiklopedik lug'at, 531-bet.

insoniyatning ma'naviy rivojlanishiga ko'rsatgan ta'siri) nomli asarida¹.

Grammatikada sababiyat haqidagi dastlabki mulohazalar rus tilshunoslari N.I.Grech, A.X.Vostokov, I.I.Davidov, F.I.Buslayevlarning tadqiqotlarida ifodalandi. Bu xusud N.I.Grech fikr yuritar ekan, «Практическая русская грамматика» (Amaliy rus grammatikasi) asarining ikkinchi qismida gapning mantiqiy maqomini izohlab, quyidagilarga to'xtaladi: «...Зависимыя предложенія: выражающія *дѣйствительную* причину; на примѣръ: *рѣка стала отъ того, что на дворѣ холодно*; въ превратномъ порядкѣ: *на дворѣ такъ холодно, что рѣка стала*; *на дворѣ слишкомъ тепло, чтобъ рѣка стала*. Заключение; на примѣръ: *рѣка стала, слѣдственно на дворѣ холодно*. Цѣль, намѣреніе (конечную причину); на примѣръ: *онъ топить печь для того, чтобъ въ комнатѣ было тепло*»². – (...Tobe gap: *tom ma'nodagi sababni ifoda etuvchi*; masalan: *daryo tashqari sovuq bo'lganligi uchun...*; teskari tartibda: *tashqari shunday sovuqki, shuning uchun daryo...*; *tashqari juda issiq, daryo...(bo'lishi) uchun*. Xulosa; masalan: *daryo...aylandi, binobarin tashqari sovuq*. Maqsad, niyat (yakuniy sabab); masalan: *xona issiq bo'lsin deb, u pechkani yoqmoqda*).

A.X.Vostokov esa «Русская грамматика» («Rus grammatikasi») asarining birinchi qismining yettinchi bobida bog'lovchilar haqida fikr yuritib, ularni o'n bir turga bo'lib o'rganadi. Olim shulardan o'ninчисini «Винословные или причину показывающіе» (Sabab so'zlar yoki sabab (ko'rsatuvchilar) ifodalovchilar) deb atab, ularga *ибо, поелику, понеже, а какъ, такъ какъ, потому что, для того что, за тѣмъ что, за то что* (chunki, modomiki, negaki, uchun, zero, shuning uchun) kabilarni kiritadi³.

Keyinchalik, 1853-yilda, I.I.Davidov «Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка» (Rus tilining umumqiyosiy grammatikasidan tajriba)

---

¹ Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. -М.: Прогресс, 2000. -С. 47.

² Гречъ Н.И. Практическая русская грамматика. -Санктпетербургъ: въ типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго воспитательнаго дома, 1827. -С. 384-385.

³ Qarang: Востокъ А.Х. Русская грамматика. -Санктпетербург: въ Типографіи И.Глазунова, 1831. -С. 216-219.

nomli asarini yozadi¹. Mazkur asarda u ham sabab ma'nosini izohlashda «*винословные*»² (sabab so'zlar) terminini qo'llaydi hamda sabab va oqibat munosabatlarining sintaktik rejada ifodalanishini ta'kidlaydi. Bu o'rinda olimning fikrini aynan keltirmoqchimiz: «Въ совмѣстномъ соединеніи могутъ находиться и такія предложенія, изъ которыхъ послѣдующее показываетъ причину и основаніе или слѣдствіе предъидущаго. Союзы, служащіе соединеніемъ, поэтому называются *винословными*: ибо, поелику (hozirgi kunda *поскольку*), для того что, и *заключительными*: слѣдовательно, стало быть, поему, и такъ. «Ртуть въ термометрѣ повисилась, *потому что* въ комнатѣ стало теплѣ». «Въ барометрѣ ртуть упала: *слѣдовательно* надобно ожидать дождя»³. – (O'zaro bog'lanishda shunday gaplar ham hosil bo'lishi mumkinki, bog'langan gaplarning keyingisi o'zidan avvalgi gapning sababini va vajini yoki oqibatini ifodalashi mumkin. Shuning uchun ham bunday gaplarni bog'laydigan bog'lovchilar *sabab so'zlar* deyiladi: *chunki, modomiki, uchun* va xulosalovchi: *binobarin (shunday qilib), demak, xullas (shunday ekan)*. Termometrda simob ko'tarildi, *chunki* xona isiy boshladi. Barometrda simob tushib ketdi: *binobarin* yomg'irni kutish kerak).

Aytish kerakki, bu borada rus tilshunosi akademik F.I. Buslayevning asarlarida kengroq ma'lumotlar borligini kuzatamiz. Olim «Опытъ исторической грамматики русскаго языка. Этимология» (Rus tilining tarixiy grammatikasidan tajriba. Etimologiya) nomli asarida bog'lovchilar haqida to'xtalib, ularning yasama yoki murakkab bo'lishi haqida fikr bildiradi. Masalan, sabab ifodalovchi *понеже, поелику* (negaki, modomiki) kabilar murakkab bog'lovchilar sanalib, ularning olmosh hamda predlogdan tarkib topganini va shu davrgacha adliyaviy hujjatlarni rasmiylashtirish uslubida qo'llanganligini aytadi. Ammo V.A. Jukovskiy Gomerning «Odisseya» eposini tarjima qilganida mazkur bog'lovchilarni qo'llaganini va shundan e'tiboran bu bog'lovchilar barcha uslublarda

¹ Qarang: Давыдов И.И. Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка. -Санктпетербургъ: изданный вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ, 1853.

² Qarang: Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русскаго языка. -М.: Аделант, 2013. -С. 61.

³ Давыдов И.И. Ko'rsatilgan asar, 258-bet.

ishlatilayotganligini ta'kidlaydi¹.

F.I.Buslayev «Учебникъ русской грамматики» (Rus tili grammatikasi darsligi) nomli asarida sabab ifodalovchi gaplar haqida ham ma'lumot keltirib o'tadi. Uning ta'kidlashicha, fikrlarning sababiyat ma'nosi orqali birikuvida sabab va oqibat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik mavjudligi aniqlanadi. Bu munosabatlar ikki shaklda namoyon bo'ladi:

1) agar oqibat havola etilib, undan sabab yuzaga chiqsa, sabab shakli hisoblanadi. Masalan, quyidagi gapga e'tibor qarataylik: *Ilmlar foydalidir, zero ular aqlni yoritadi* (*Науки полезны, потому что онѣ просвѣщаютъ разумъ.* – Польза наукъ есть слѣдствие того, что онѣ просвѣщаютъ). Bunda ilmlarning foydaliligi aqlning charxlanishi sababidan yuzaga chiqqan oqibatdir. Tobe gapning hokim gapga *chunki, negaki* kabi bog'lovchilar orqali birikuvidan sabab munosabati ifodalanadi.

2) agar sabab havola etilib, undan oqibat yuzaga chiqsa, xulosalangan shakl hisoblanadi: *Ilmlar aqlni yoritadi: shuning uchun ular foydalidir* (*Науки просвѣщаютъ разумъ: потому онѣ полезны*). Bunday gaplar *shuning uchun, shunday qilib, demak* kabi xulosalovchi bog'lovchilar yordamida birikadi².

Kauzativlikning fe'l orqali ifodalanishi haqida rus tilshunosi, prof. N.P.Nekrasov «О значеніи формъ русскаго глагола» (Ruscha fe'l shaklining ma'nosi to'g'risida) nomli asarida o'z mulohazalarini bildiradi. Olimning fikriga ko'ra, grammatikada sabab ma'nosi bilan aloqador fe'llar ham mavjud bo'lib ular «*sabab so'zlar*» («*винословное*») deb ataladi. Bu orqali biror harakatni bajarishga majburlash yoki undash ma'nosi anglashiladi. Masalan, «*qurish*» («*строить*») fe'lini olaylik. Darhaqiqat, uyni kishining o'zi qurmaydi, balki uni duradgorlar, tosh yo'nuvchi ustalar va hokazolar qurishadi. Boshqacha aytganda, uy egasi quruvchilarga buyurtma beradi. Demak, «*qurish*» fe'li orqali uyni qurish uchun kimnidir majburlash ma'nosi anglashiladi. Shu bois bunday fe'llar boshqa tillar

---

¹ Qarang: Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. Часть I. Этимология. -М.: въ Университетской типографіи, 1858. -С. 144-146.

² Буслаев Ф.И. Учебникъ русской грамматики. -М.: Типографія Э.Лиснера и Ю.Романа, 1896. -С. 184.

grammatikasida «*de verbis causalibus*» («*kauzal fe'llar*») deb yuritiladi. Menimcha, rus tilidagi fe'l nisbati kategoriyasini kengaytirish ma'nosida bu kabi fe'llarni e'tiborga olsa bo'ladi. Biroq «*ichirish*» («*noumь*»), «*ovqatlantirish*» («*кормить*») singari fe'llarni bu turkumga qo'shib bo'lmaydi. Chunki majburlab suv ichirish yoki ovqatlantirish kabi tushunchalar mantiqan to'g'ri emas¹.

Shuni aytish kerakki, bizningcha, olim kauzativ fe'llarning buyurish ma'nosi bilan ham bog'lanishini nazardan chetda qoldirgan ko'rinadi. Chunki «*ichirish*» («*noumь*»), «*ovqatlantirish*» («*кормить*») fe'llari buyruq ma'nosida kauzativ hisoblanadi. Aksincha, «*qurish*» («*строить*») fe'li ifodalayotgan ma'no orqali kimgadir buyurtma berish nazarda tutilmasa, uni kauzativ deb bo'lmaydi. Bu haqda keyingi sahifalarda batafsilroq to'xtalamiz.

Shunday qilib, kauzativlik tushunchasining lingvistika sohasiga kirib kelganining va uning tilshunoslar tomonidan ham tadqiq qilinganining guvohi bo'lamiz. Keyinchalik mazkur hodisa tilshunoslikda o'rganilishi muhim bo'lgan dolzarb mavzulardan biriga aylandi.

BIRINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Mirziyoyev Sh.M. Im-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili//Xalq so'zi, 2016, 31-dek.,1-bet.

Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I жилд. -Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 32-бет.

Аль - Фараби. Логические трактаты. -Алма-ата: Наука, 1975. -С.289.

Антология мировой философии в четырех томах. Том II. -М.: Мысль, 1970. -С.192.

Аристотель. Метафизика (Перевод с греческого П.Д.Первова и В.В.Розанова). -М.: Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2006. -С.37-39.

Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. Часть I. Этимология. -М.: вь Университетской типографии, 1858. -С. 144-146.

Буслаев Ф.И. Учебникъ русской грамматики. -М.: Типографія Э.Лиснера и Ю.Романа,1896. -С. 184.

Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания//Вопросы языкознания, № 4, 2002. -С. 43.

Вольф М.Н. Средневековая арабская философия: ашаритский калам. -Новосибирск: Институт философии и права СО РАН, 2008. -С.70-72.

---

¹ Некрасов Н.П. О значении формъ русского глагола. -Санктпетербургъ: вь Типографіи и литографіи I.Паульсона, 1865.- С. 42.

- Востоков А.Х. Русская грамматика. -Санктпетербург: въ Типографіи И.Глазунова, 1831. -С. 216-219.
- Вригт Г.Х.фон. Логико-философские исследования. Избранные труды. -М.:Прогресс, 1986. -С.70-150.
- Гречь Н.И. Практическая русская грамматика. -Санктпетербургъ: въ типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго воспитательнаго дома, 1827. -С. 384-385.
- Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. -М.: Прогресс, 2000. -С. 47.
- Давыдов И.И. Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка. -Санктпетербургъ: изданный вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ, 1853.
- Данилова Н.И., Ефремов Н.Н., Самсонова Е.М. Функционально-семантические категории в якутском языке: кузативность, эвиденциальность, итеративность. -Новосибирск: Наука, 2013.
- Душина Н.П. Кузативные глаголы: семантика и грамматика//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Тамбов, 2004.
- Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010.-С.144.
- Ибн Сина. Избранные философские произведения. Указания и наставления. -М.: Наука, 1980. -С.327-328.
- Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке// Автореф.дис.докт.филол.наук. -Нальчик, 2011.
- Некрасов Н.П. О значеніи формъ русскаго глагола. -Санктпетербургъ: въ Типографіи и литографіи І.Паульсона, 1865.- С. 42.
- Новая философская энциклопедия. Том III//Пратитья-самутпада (Лисенко В.Г.). -М.: Мысль, 2010. -С.327-328.
- Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Том III. -М.,1968. -С. 7.
- Розенталь Д.Э.,Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. -М: Просвещение,1985.-С.94.
- Саяхова З.Г. Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке//Автореф. дис.докт.филол.наук. -Уфа, 2012.
- Скиннер Б.Ф. Наука и человеческое поведение (Перевод с английского А.А.Фёдорва и А.И.Васильева). -Новосибирск: НГУ, 2017. -С. 30-51.
- Субботин А.Л. Джон Стюарт Милль об индукции. -М.: Институт философии РАН, 2012. -С.13-14.
- Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. -М.: Аделант, 2013. -С. 61.
- Философский энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1983. -С.205.
- Фреге Г. Логические исследование. -Томск: Водолей, 1997.
- Фреге Г. Смысл и денотат (перевод с немецкого Е.Э.Разлоговой)//СиИ, №8,1977. -С. 181-210.
- Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002, 47-bet.
- Юм Д. Сочинения в двух томах. Том I (Перевод с английского С.И.Церетели). -М.:Мысль, 1996. -С.42.

2-§. Kauzativlikning zamonaviy tilshunoslikda tadqiq etilishi

Zamonaviy tilshunoslikda kauzativlik mavzusi yoritilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Masalan, bu xususda tilshunos olimlardan A.Meye, L.Tenyer, Y.D.Apresyan, N.D.Arutyunova, G.A.Zolotova, A.B.Letuchiy, I.A.Melchuk, Y.Y.Kordi, G.G.Silnitskiy, A.P.Chudinov, S.V.Shustova va boshqalar fikr va mulohazalarini aytib oʻtdilar. Mazkur mavzu yuzasidan turkiy tillar materiallari asosida ham amalga oshirilgan yirik monografik tadqiqot ishlari borligini koʻrishimiz mumkin¹. Lekin shuni taʼkidlash kerakki, bu haqda oʻzbek tili materiallari asosida, L.I.Sadullayevaning maqolasidan tashqari, biror bir yirik ilmiy tadqiqot ishi mavjudligini kuzatmadik (Bu maqola oʻzbek va ingliz tillari materiali asosida yozilgan)². Ushbu maqolada oʻzbek tilidagi feʼlning orttirma nisbati shakllari bilan ingliz tilida mazkur nisbatni ifodalovchi vositalar kauzativ jihatdan qiyoslangan. Bundan tashqari, R.Rasulovning «Oʻzbek tilidagi holat feʼllari va ularning obligator valentliklari» nomli monografiyasida, J.Boʻronovning «Ingliz va oʻzbek tillari qiyosiy grammatikasi» darsligida biz uchun zarur boʻlgan ayrim qimmatli maʼlumotlarning borligini koʻrishimiz mumkin³. Masalaning shu tomonlarini eʼtiborga olgan holda, tadqiqot ishimizda *kauzativlik* tushunchasini nazariy jihatdan ilk bor hozirgi oʻzbek adabiy tili materiallari asosida ilmiy tadqiq qilishga harakat qildik. Toʻgʻri, oʻzbek tilshunosligida ham boshqa tillardagi kabi sabab ergash gapli qoʻshma gaplar, yoki boshqa turkiy tillardagi kabi feʼlning orttirma nisbati shakllari keng tadqiq qilingan boʻlsa-da, mazkur tushunchalar kauzativlik nuqtayi nazaridan izohlanmagan. Kauzatologiyaning tekshiruv obyekti esa faqatgina sabab ergash gapning qanday shakllanishi, yoki feʼlning orttirma

---

¹ Bu haqda qarang: Абдиев Т.К. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Манас, 2009; Валиева Л.Г. Каузальность в татарском литературном языке. -Казань: ИЯЛИ, 2015; Тажибаева С.Ж. Способы выражения кузальных отношений в казахском языке//Автореф. дис. докт. филол. наук. -Новосибирск, 2004.

² Qarang: Sadullayeva L.I. Typological category of causative voice forms in Uzbek and English languages (Типологическая категория форм каузатива в узбекском и английском языках)//Сопоставительная лингвистика, № 6, 2017.

³ Bu haqda qarang: Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор влентликлари. -Тошкент: Фан, 1998; Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1973.

nisbati shakli deb nimaga aytilishi bilan chegaralanib qolmaydi. Bunda kauzativlikni voqelantirayotgan har bir elementning tildagi va nutqdagi o'ri, ularning semantik aspekti, kauzator, kauzant va konsekvent (xulosa) tushunchalarining munosabatlari derivativ jihatdan tadqiq qilinadi.

Aksariyat ishlarda kauzativlik tushunchasi, ta'kidlab o'tganimizdek, asosan, semantik, leksik, morfologik, analitik nuqtayi nazardan tekshirilgan va kauzativlikda bir shaxsning (buyuruvchining) ta'siri bilan boshqa shaxs tomonidan (bajaruvchi tomonidan) amalga oshirilgan harakatning sababi izohlangan. Bizningcha, kauzatsiyani faqat sabab ma'nosi bilan cheklab qo'yilishi maqsadga muvofiq emas. Zero, bir shaxsning (buyuruvchining) ta'siri bilan boshqa shaxs tomonidan amalga oshiriladigan harakat orqali faqat sabab ma'nosi emas, balki maqsad, natija, shart, undash, buyruq, iltimos, da'vat etish kabi ma'nolar ham ifodalanishi mumkin. Bu haqda I.A.Shoroxova fikr bildirar ekan, kauzativlik tushunchasi «*bahona*», «*asoslash*», «*undash*», «*holat*», «*munosabat*», «*daraja*» kabi ma'nolarni ifodalashini ham ta'kidlaydi¹. Shunday ekan, bugungi tilshunoslikda kauzativ ma'noning o'rganilishi masalasi izohtalab ko'rinadi. Ana shu izohtalab masalalarga oydinlik kiritish maqsadida, tilshunos olimlarimiz tomonidan bu haqda aytilgan fikr va mulohazalarni tahlil qilib o'tmoqchimiz.

Masalan, taniqli fransuz tilshunosi Antuan Meye kauzativ fe'llarni tarixiy jihatdan tadqiq etib, bunda kauzativ ma'no fe'l yasalishi orqali yuzaga chiqishini, kauzativlik tushunchasi esa fe'lning morfologik kategoriyalaridan biri hisoblanishini ta'kidlaydi. Jumladan, olim o'zining «Introduction A l'Étude Comparative des Langues Indo-Européennes» (Hind-yevropa tillarining qiyosiy o'rganilishi) nomli asarida sanskrit, grek, slavyan, irland, lotin tillari materiali asosida kauzativ fe'llarning qiyosiy tahlilini yoritadi. Ushbu asarda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Hind tilida *-eyo-: -i-(-y-)* qo'shimchasi har doim o'zakka qo'shib, fe'lning hozirgi zamon shaklini hosil qilishi bilan birga, kauzativni ham yasaydi. Masalan, sanskritdagi Vedalar tilida quyidagicha: *vart-aya-ti*

---

¹ Qarang: Шорехова И.А. Семантика каузативных глаголов в русском и польском языках//Дис. канд. филол. наук. -Челябинск, 2007. -С.19.

(*aylantiryapti*); *sad-aya-ti* (o‘*tqizyapti*), *prath-aya-ti* (*uzaytiryapti*)»¹.

T.G.Xazagerov ham kauzativ fe‘llar yasama ekanligi haqidagi fikrni qo‘llab-quvvatlaydi, lekin bu yasalish umumiy rejadagi yasalish emas, balki o‘ziga xos yasalish hisoblanishini aytadi. Kauzativlar faqat fe‘l so‘z turkumi asosida emas, hatto ot va sifat so‘z turkumlari asosida yasalishi mumkinligini izohlab o‘tadi: *везти-возить* (tashimoq-tashitmoq), *отрезветь-отрезвуть* (hushiga kelmoq-hushiga keltirmoq), *обезлюдеть-обезлюдить* (odamsiz bo‘lib (huvillab) qolmoq-odamsiz bo‘lib (huvillatib) qoldirmoq) kabi². Darhaqiqat, prof. N.Y.Shvedova bosh muharrirligi ostida nashr etilgan «Русская грамматика» (Rus grammatikasi) asarining «Словообразование глаголов» (I том) (Fe‘llarda so‘z yasalishi) bo‘limida quyidagi fikrning guvohi bo‘lamiz: «*i qo‘shimchasi bilan yasaladigan aksariyat fe‘llar ot va sifat asoslardan vujudga keladi: леденеть-леденить* (muzlamoq-muzlatmoq), *стареть-старуть* (*qarimoq-qaritmoq*)»³.

Aytish kerakki, masalaga bunday yondashuv turkiy tillarga (ayrimlarini hisobga olmaganda) xos emas. Chunki turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida fe‘l yasovchi qo‘shimchalar bilan uning kauzativ ma‘no ifodalovchi, orttirma nisbatini hosil qiluvchi, qo‘shimchalarining chegarasi aniq sezilib turadi. Boshqacha aytganda, fe‘l yasalishi yangi lug‘aviy ma‘noni ifodalashga xizmat qiladi, xolos. Grammatik kategoriya esa umumlashgan grammatik ma‘no bo‘lib, u tilning qaysi morfologik tipga kirishini ko‘rsatadi va o‘z ifodasini so‘zlarning o‘zgarishida, gapda so‘zlarning bog‘lanishida topadi⁴. Shu bois fe‘lning asosiy grammatik kategoriyalari jumlasiga zamon, nisbat, mayl kabilarni kiritamiz. Yasalish jarayonida yangi so‘z yasalishini (arra+la, qora+y, suv+sira kabi) tushunamiz. Fe‘lning orttirma nisbatini hosil qiluvchi qo‘shimchalar (-dir, -tir, -ir, -iz va hokazo) haqida gapirilganda esa ularni lug‘aviy shakl hosil qiluvchi affikslar jumlasiga kiritamiz. Mazkur

---

¹ Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков (Пер.с фран. Д.Кудрявского, под ред. Р.Шор). -М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1938. -С.227.

² Qarang: Xazagerov T.G. Kauzativnost‘: status i evolyutsiya sredstv vyrazheniya v russkom yazyke//Филологический вестник Ростовского государственного университета, №1 ,1998. -С.24.

³ Русская грамматика. Том I. -М.: Наука, 1980. -С.332.

⁴ Qarang: Ирискулов М.Т. Тилшуносликка кириш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 154-бет.

qo'shimchalar fe'l o'zagiga qo'shib, bizningcha, faqat nisbat kategoriyasini ifodalab qolmay, balki ta'kidlab o'tganimizdek, sabab, natija, maqsad, undash, buyruq ma'nolari bilan ham qurshab olinadi.

Lekin ayrim turkiy tillarda fe'lning orttirma nisbatini hosil qiluvchi qo'shimchalar so'z yasovchi affikslar sifatida talqin qilinadi. Masalan, B.A.Musukov «Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке» (Qorachoy-bolqor tilida fe'llarning morfologik derivatsiyasi) nomli doktorlik dissertatsiyasining «Проблема изучения глаголообразования в тюркских языках» (Turkiy tillarda fe'l yasalishini o'rganish muammosi) deb nomlangan birinchi bobida qorachoy-bolqor tilida *-t*, *-dir*, *-ar* kabi fe'lning orttirma nisbati qo'shimchalari yangi so'z yasash uchun xizmat qilishini va bu orqali yasama fe'llar hosil bo'lib, qorachoy-bolqor tilining lug'at boyligi kengayishini alohida ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ushbu qo'shimchalar bilan yasalgan fe'llarning semantik strukturasi biror harakatga da'vat etish ma'nosi o'z kuchini yo'qotganini ham aytadi va misol tariqasida quyidagilarni keltiradi: *бил*-«*знать*» – *билдир*-«*сообщать*»; *бит*-«*расти*» – *битдир*-«*выращивать*»¹.

Ushbu masalaga J.M.Taukenova ham B.A.Musukov singari yondashadi. Buning isbotini olimning «Внутриглагольное словообразование в карачаево-балкарском языке» (Qorachoy-bolqor tilida fe'l asosida so'z yasalishi) nomli nomzodlik dissertatsiyasida ko'rishimiz mumkin. J.M.Taukenova qorachoy-bolqor tilida fe'l yasalishi xususida to'xtalib, turkiy tillardagi fe'lning orttirma nisbatini hosil qiluvchisi deb hisoblanayotgan *-giz*, *-iz*, *-ir*, *-tir*, *-dir* kabi qo'shimchalarni fe'ldan fe'l yasash uchun xizmat qilishini aytadi (vaholanki, fe'ldan fe'l yasalmaydi). Ko'pchilik turkiy tillarning akademgrammatikalarida fe'lning orttirma nisbati qo'shimchalari sifatida e'tirof etilayotgan affikslar aslida sermahsul fe'l yasovchilar sirasiga kiradi deb quyidagi misollarni keltiradi: *кёллендир*-«*вдохновлять*», *келтир*-«*приносить*», *кечир*-«*прощать, извинять*», *киргиз*-

---

¹ Qarang: Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке//Автореф.дис.докт.филол.наук. -Нальчик, 2011. -С.17.

«ВНОСИТЬ ЧТО, ВВОДИТЬ КОГО-ЧТО», *тенглешидир*-«сравнивать, сопоставлять кого-что, с кем-чем» и др¹.

Mazkur fikrlar to'g'risida mulohaza yuritib ko'rishga to'g'ri keladi. Chunki prof. V.I.Filonenko «Грамматика балкарского языка» (Bolqor tili grammatikasi) asarida fe'ning orttirma nisbatini hosil qiluvchi qo'shimchalarni so'z yasovchilar jumlasiga qo'shmagan². Bunda bir til sistemasining morfemik sathi shakllanishiga nisbatan ikki xil munosabat bildirilayotganligini kuzatamiz. V.I.Filonenkoning darsligini o'qir ekanmiz, o'zbek tili grammatikalarida fe'ning yasalishi va nisbat kategoriyalarining shakllanishi qay tarzda berilgan bo'lsa, xuddi shunday holat mavjudligini ko'ramiz. V.I.Filonenko faqat *-ar* qo'shimchasini fe'l yasovchi affiks deb to'g'ri ta'kidlaydi. Masalan: «акъ» - *белый*, «агъар» - *белей* kabi³. Biz ham ana shuni to'g'ri deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, masalani umumturkiy tillar nuqtayi nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, B.A.Musukovning *-t*, *-dir*, qo'shimchalari yordamida yasalgan fe'llarning semantik strukturasi biror harakatga da'vat etish ma'nosi kuzatilmaligi haqida aytgan fikri bilan ham qo'shib bo'lmaydi. Qiyoslang: *o'qi* - *o'qit*, *yoz* - *yozdir*. Bunda da'vat etish ma'nosi borligiga hech qanday shubha yo'q.

Yuqorida B.A.Musukov hamda J.M.Taukenovalarning dissertatsiyalarida keltirilgan (*bil-bildir*, *bit-bitdir*, *tengleshdir*) misollarda ham da'vat etish ma'nosi mavjudligi va yangi so'z yasalmaganligi kuzatilmoqda. Bizningcha, olimlar orttirma nisbat hosil qiluvchi qo'shimchalarni (kuzativ affikslarni) so'z yasovchilar deb xulosa chiqarmasdan, ularning ayrimlari fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan omonimlik holatida bo'lishini izohlab o'tganlarida to'g'ri bo'lar edi: *ich* (fe'l) + *ir* (kuzativ) – *gap* (ot) + *ir* (yasama fe'l).

Mazkur holatga rus tili xususiyatlaridan kelib chiqqan tarzda qaraydigan bo'lsak, yuqoridagi misolda birgina *-i* qo'shimchasining ham so'z yasash, ham

¹ Qarang: Таукенова Ж.М. Внутриглагольное словообразование в карачаево-балкарском языке//Автореф.дис.кан.филол.наук. -Нальчик, 2011. -С.5-9.

² Qarang: Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. -Нальчик: Кабардино-балкарское государственное издательство, 1940. -С.54-56.

³ Qarang: Филоненко В.И. О'sha asar, 56-bet.

grammatik kategoriya ifodalash funksiyasini bajarayotganini kuzatamiz. Shu bois uni soʻz yasalishi derivatsiyasida bemaolol hosilani shakllantiruvchi operator deb ayta olamiz. Ammo, shunday boʻlsa-da, Y.V.Baklagova rus tilida morfologik kauzatsiya borligini inkor etadi va kauzativlikning bunday turi maxsus qoʻshimchalar bilan hosil boʻlishi kerakligini taʼkidlaydi. Fikrining isboti sifatida turkiy tillarga xos boʻlgan orttirma nisbat shakllarini keltirib oʻtadi. U koʻproq sintaktik kauzatsiya haqida mulohaza yuritadi. Sintaktik kauzatsiyada kauzativ maʼno «*заставить*», «*заставит*», «*велеть*», «*вынудить*», «*дать*» kabi maxsus feʼllar bilan ifodalanishini, oʻz navbatida, bu feʼllar harakatni bajarishga, holatni oʻzgartirishga sabab boʻlishini va, ayni paytda, makrokauzativ jarayon shakllanishini aytadi: *Он заставил меня порвать документ = Он каузировал (отношение каузации), определенным воздействием (каузирующее действие), документ изменил состояние – оказался разделенным на части (каузируемое состояние)*¹.– (U meni hujjatni yirtib tashlashga majbur etdi=U muayyan taʼsir orqali (kauzatsiyalovchi harakat), kauzatsiyaladi (kauzativ munosabat), hujjat holatini oʻzgartirdi – boʻlaklarga boʻlindi (kauzatsiyalanuvchi holat)).

Bizningcha, olim makrokauzativ jarayonni torroq tushunadi. Aslida, makrokauzatsiya mikromatn hisoblanuvchi MSQ (Murakkab sintaktik qurilma – anʼanaviy tilshunoslikda «qoʻshma gap» termini bilan atalayotgan mikromatn) va makromatn sathida vujudga keladi (Bu haqda toʻrtinchi bobda toʻxtalamiz). Zero, MSQ mikromatn maqomida tadqiq etilar ekan, u nutq birliklarini jamlashi bilan gapning integrativ xususiyatidan farq qiladi. Shu bois yuqoridagi misolni murakkab sintaktik qurilma tarzida shakllantirsak maqsadga muvofiq boʻlar edi: *Он заставил меня порвать документ, поэтому я порвал его. Он заставил меня порвать документ и я порвал его.*

Shuni ham aytish kerakki, tobe komponentli MSQ orqali anglashilayotgan kauzativ maʼno teng komponentli MSQ orqali anglashilayotgan kauzativ maʼnoga

---

¹ Qarang: Баклагова Ю. В. Семантика контактных и дистантных каузативов (на материале русского и немецкого языков)//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: филология и искусствоведение, № 1, 2009.

nisbatan ustuvor vaziyatni egallaydi. Chunki tobe komponentli MSQning tobe komponenti orqali sabab, natija, maqsad, shart ma'nolari aniq sezilib turadi. Qiyoslang: *Yurt tinch – sen tinch. Yurt tinch, shuning uchun sen tinch.*

Y.V.Baklagovaning fikriga o'xshash mulohaza Y.Y.Gordonning tadqiqotida ham ko'zga tashlanadi. Olimning fikricha, harakatni bajarishga undash ma'nosini beruvchi «*побуждать*», «*заставлять*», «*разрешать*» kabi fe'llar ham, garchi ularda kauzativlikni ko'rsatuvchi maxsus formalar bo'lmasa-da, kauzativ xarakterli hisoblanaveradi¹. Mazkur fikrga qo'shilsa bo'ladi, albatta. Zero, kauzativ ma'no fe'lning orttirma nisbati shakllari mavjud bo'lmagan tillarda ifodalanmay qoladi, deb tushunmaslik kerak. Kauzativ ma'no har bir tilning o'ziga xos lingvistik unsurlari bilan bemalol ro'yobga chiqaveradi. Bu, ayniqsa, til belgilarining paradigmatic rejadan sintagmatik munosabat jarayoniga o'tishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunda kauzativlikning maqsad, sabab, natija ma'nolari bilan bog'langanligini va turli xil lingvistik hamda ekstralingvistik omillar muhim ahamiyat kasb etishini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Tilshunoslarimiz tadqiqotlarining natijasi shuni ko'rsatadiki, «*kauzativ*» termini bilan bo'g'lab o'rganilayotgan fe'llar orqali qandaydir faoliyatini bajarishga undash ma'nosi borligi anglashiladi. Bu esa, o'z navbatida, mazkur fe'llar qatnashgan nutq vaziyatida undash, majburlash yoki buyurish uchun nima sabab bo'lganini va buning oqibati nima bilan yakun topishini tahlil qilishga olib keladi.

Kauzativ ma'noning fe'l orqali ifodalanishi xususida so'z yuritar ekanmiz, bu o'rinda fransuz tilshunosi L.Tenyerning tadqiqot metodi haqida ham to'xtalish joizdir, albatta. Olim o'zining «*Struktur sintaksis asoslari*» nomli asarida fe'l valentligi nazariyasini izohlab, kauzativ fe'llar xususida ham ilmiy qarashlarini mukammal bayon etadi².

L.Tenyer har bir jumlani teatr sahnasiga o'xshatadi. Agar teatr sahnasida

---

¹ Qarang: Гордон Е.Я. Семантические особенности каузативных глаголов чувства в русском языке. Русский язык. Теория и методика преподавания. -Душанбе: Изд-во Таджикского ун-та, 1980. -С.77-82.

² Qarang: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса (Пер.с фран. И.М.Богуславского и др). -М.: Прогресс, 1988. -С.273-278.

voqea-hodisalar ijrosi ko'rsatilsa, jumlada bu holat fe'l yoki uning o'rnida qo'llanilgan boshqa biror so'z orqali ifodalanadi. Asarda *kauzativli diateza, kuzativ va refleksiv, aktiv kuzativ, passiv kuzativ* singari tushunchalar misollar bilan ilmiy dalillanadi.

Umuman, kuzativ fe'llar o'ta murakkab semantik strukturadan tarkib topgan bo'lib, mazkur strukturada *ta'sir etish semasi* yetakchilik qiladi. Masalan, *sindirmoq* fe'lini olaylik. Bunda nimagadir ta'sir etish natijasida o'sha narsaning sinishi ko'zda tutiladi. Y.A.Daduyeva ta'kidlaganidek, ta'sir etish semasi bunday fe'llarning kuzativ fe'l sifatida identifikatsiyalashuvini (moslashuvini) yuzaga chiqaradi¹. Zero, *sindirmoq* fe'li orqali ma'lum obyektga jismoniy ta'sir o'tkazilmoqda. Bu, ayniqsa, nutqiy vaziyatda aniqroq ko'zga tashlanadi: *Sobir cho'pni sindirdi* kabi. Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, *qurmoq* fe'lidan anglashiladigan ma'no munosabati orqali hech qanday obyektga fizik ta'sir etish semasi mavjudligi kuzatilmaydi. Masalan, *Sobir uy qurdi* deyidigan bo'lsak, bu vaziyatda uyga ta'sir etish emas, balki uni yaratish ko'zda tutiladi. Yaratish ma'nosi esa kuzativlik semantikasiga aloqador emas. Shunday ekan, bu kabi fe'llar kuzativ deyilmaydi².

Bugungi kunda jahon tilshunosligida kuzativlik tushunchasi, aytib o'tganimizdek, morfologik kuzatsiya, analitik kuzatsiya, leksik kuzatsiya, semantik kuzatsiya kabi turlarga bo'lib tadqiq qilinar ekan, deyarli barcha ishlarda morfologik kuzatsiya bilan analitik kuzatsiya hodisalari bir-biridan farqlab o'rganilganligining guvohi bo'lamiz³. Masalan, yuqorida aytilgan «*побуждать*», «*заставлять*», «*разрешать*» kabi fe'llar analitik kuzatsiyani hosil qiluvchi vositalar sifatida, turk tilidagi *imzala –imzala-t, göster – göster-t, icmek – ic-ir-mek*

---

¹ Qarang: Daduyeva E.A. Общая характеристика каузативных глаголов//Вестник СибГУТИ, №2, 2011. -С.76.

² Qarang: Daduyeva E.A. Ko'rsatilgan maqola, 77-bet.

³ Bu haqda qarang: Длугош А.М. Английский аналитический каузатив со служебным глаголом GET//Автореф.дис.канд.филол.наук: -Киев, 1980; Цуй Ван, Бочина Т.Г. Каузативная конструкция в русском и китайском языках//Филологические науки, №3, 2014.-С.7-12.

kabi fe'ning orttirma nisbati shakllari esa morfologik kauzatsiyani ro'yobga chiqaruvchi unsurlar sifatida talqin qilinmoqda¹.

Aslida, *analitizm* hodisasi tilshunoslikning morfologiya sohasi bilan ham bog'lab o'rganiladi. «*Analitizm*» termini grekcha so'zdan olingan bo'lib, «*bo'lish*», «*ajratish*» degan ma'nolarda ishlatiladi. Bu tushuncha so'zning morfologik o'zgarmasligida (turlanmasligida) namoyon bo'ladi. So'zning morfologik o'zgarmasligi natijasida grammatik ma'no yordamchi so'zlar (ba'zan mustaqil so'zlar uyg'unligida), so'z tartibi, ohang orqali ifodalanadi. Lekin shuni ham aytish kerakki, analitik kategoriya tushunchasi, o'z navbatida, vazifasiga ko'ra leksik, morfologik va sintaktik turlarga bo'linishi bilan farqlanadi². Biz esa, ayni paytda, analitizmning morfologik nuqtayi nazardan talqin qilinishi haqida to'xtalmoqdamiz.

Morfologik tomondan yordamchi so'zlar (ba'zan mustaqil so'zlar), ohang analitika tushunchasi bilan bog'lanar ekan, kauzativ ma'no ham sanab o'tilganlarning barchasi bilan bemalol ifodalanaveradi. Shunday ekan, kauzativlikning analitik vositalar bilan ifodalanishini morfologiya sohasidan alohida o'rganilishida lingvistik ma'no yo'q deb hisoblaymiz. Shu bois kauzativlikning analitik vositalar bilan hosil bo'lishini, bizningcha, morfologik kauzatsiyaning bir turi sifatida tadqiq qilish to'g'ri bo'ladi.

Y.G. Testelesning morfologik kauzatsiyaning analitik turi tabiati talqini xususidagi fikriga ko'ra, kauzativlikning analitik vositalar bilan ifodalanishi maxsus yordamchi fe'llar bilan hosil bo'ladi va bu faqat ingliz, nemis hamda fransuz tillariga xosligi ta'kidlanadi. Fikr isboti uchun olim quyidagi misollarni keltiradi:

Ingliz tili

1. He works for me.

U men (uchun) ga ishlaydi.

I make him work for me.

Men uni o'zim uchun ishlashga majburlayman (kauzatsiyalayman).

---

¹ Qarang: Аматов А.М., Филимонов Н.Г. Каузативные аффиксы в современном английском языке//Научные ведомости, № 6, 2012.-С.35.

² Qarang: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.31.

Fransuz tili

2. *Jean écrira une lettre au directeur.*

Jan direktorga xat yozmoqda.

Je ferai écrire une lettre au directeur par Jean.

Men Janni direktorga xat yozishga majburlayman (kauzatsiyalayman).

Bundan tashqari, olim morfologik kauzativlikning analitik turini sintaktik kauzativlik bilan bir xil hodisa sifatida talqin etib, analitik yoki sintaktik kauzativlarga inglizcha *make*, nemischa *lassen*, fransuzcha *faire* kirishini ta'kidlaydi¹.

Bizningcha, mazkur fikrning e'tirozli tomonlari bor. Kauzativlik tushunchasining yordamchi fe'llar bilan izohlanishining o'zigina sintaktik kauzativlikni to'liq yoritib bera olmaydi. Sintaktik kauzativlik deganda esa biz til belgilarining mikro- yoxud makrosintagmatik munosabatda turli xil lingvistik unsurlar yordamida kauzativ ma'no og'ushida faollashuvini tushunamiz.

Agar, Y.G. Testeles aytganidek, analitik kauzatsiyada kauzativ ma'no yordamchi fe'llar bilan hosil bo'ladigan bo'lsa, u holda kauzativ qurilmalar hosil bo'lishining bu turini faqat analitik tillarda emas, balki agglyutinatив tillar materiallari asosida ham kuzatishimiz mumkin.

Masalan, Q. Sapayev fe'ldan anglashilgan harakatning xarakteristikasini ko'rsatuvchi va modal ma'no ifadalovchi shakllari haqida gapirib, fe'lning bu shakllari harakatning miqdoriy belgisi, uning bajarilishi tusini, harakatning bajaruvchi tomonidan turlicha baholanishi singari modal ma'nolarni anglatishi va fe'lning modal shakllari tuzilishi jihatidan sintetik va analitik shaklga bo'linishini to'g'ri ta'kidlaydi². Olim *qo'y* ko'makchi fe'li ravishdoshga hech qanday grammatik vositalarsiz birikkanda harakatni bajarishga da'vat, maslahat kabi ma'nolarni ifodalashini aytadi hamda quyidagi misolni keltiradi:

---

¹ Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. -М.: РГГУ, 2001. -С.432.

² Qarang: Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya). -Toshkent: TDPU, 2009, 186-bet.

O'zingizni koyitib ovora bo'lmang, tayyor bizning qo'shda haydang qo'ying-da (M.Ismoiliy).

Darhaqiqat, keltirilgan misolda *qo'y* ko'makchi fe'li orqali bir shaxsning (buyuruvchining) ta'siri bilan boshqa shaxs tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan harakat ifodasi mavjudligini ko'ramiz. Boshqacha aytganda, *qo'y* ko'makchi fe'li kauzativ qurilmani hosil qiluvchi analitik vosita ekanligi izoh talab qilmaydi.

N.A.Baskakov ham turkiy tillarda grammatik ma'noning voqe bo'lishi quyidagi uch usulga asoslanishini ko'rsatadi:

1. Mustaqil so'zlarning ko'makchi so'zlar bilan birikuvi.
2. Sintetik usul.
3. Analitik usul¹.

Shunday ekan, o'zbek tilida ham *tayinlamoq, majburlamoq, buyurmoq, undamoq, da'vat etmoq* kabi fe'llar bilan bemalol kauzativ qurilmalar shakllanishi mumkin. Masalan, *Sobir uni ishlashga majburladi. Sobir kitobni olib kelishini tayinladi* kabi.

Y.V.Baklagova ham morfologik kauzatsiyaning analitik vositalar bilan hosil bo'lishini sintaktik kauzativlik deb izohlaydi: «*При синтаксическом каузативе смысл каузации выражен специальным служебным глаголом с категориальным значением «побуждение к действию или новому состоянию». Такой служебный глагол принято называть аналитическим каузативом*»². – (Sintaktik kauzatsiyada kauzativlik ma'nosi «*harakatga undash yoki boshqa holatga o'tish*» kabi kategorial ma'no kasb etuvchi maxsus yordamchi fe'llar bilan ifodalanadi. Bunday yordamchi fe'l, odatda, analitik kauzativ deyiladi).

Bizningcha, ayrim yordamchi fe'llar ifodalayotgan qandaydir harakatni bajarishga undash ma'nosi natijasida vujudga kelgan jarayonning o'zigina sintaktik

---

¹ Qarang: Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (Структура слова и механизм агглютинации). -М.: Наука, 1975.-С.13.

² Баклагова Ю.В. Аналитический каузатив с глаголом *help* в английском языке: категориальная парадигма конструкции *help somebody (to) do something*//Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 12, 2017. -С.91.

kauzativlikni to'liq yoritib bera olmaydi, zero, bunday munosabat o'z-o'zidan yana semantika bilan bog'lanadi.

Kauzativlik mavzusi yoritilgan ayrim ishlarda leksik kauzativlik morfologik kauzativlikning analitik vositalari asosida hosil bo'lishi bilan chalkashtirib yuboriladi. Ko'pgina yasama bo'lmagan o'timli fe'llar o'zining ifodalanuvchi tomoniga ko'ra kauzatsiyalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, rus tilidagi *kesmoq*, *qo'ymoq*, *ochmoq* kabilarni leksik jihatdan kauzatsiyalovchi fe'llarga misol qilishimiz mumkin¹. Fikr davom ettirilib, *kesmoq* asosida nimanidir bo'lish, *qo'ymoq* asosida nimanidir joylash, *ochmoq* asosida nimanidir ochish nazarda tutilishi ta'kidlanadi.

Agar mazkur fikrga qo'shiladigan bo'lsak, unda barcha fe'llarni nimaningdir natijasi yoki sababini ifodalovchi kauzativ fel deb o'rganishimizga to'g'ri keladi. Bizningcha, fe'lning o'timli yoki o'timsizligiga, yasama yoki yasama emasligiga qarab emas, balki uning real kauzativ ma'no ifodalashiga qarab tadqiq qilish ma'qul bo'ladi. Masalan, avval aytib o'tilgan *majburlamoq*, *undamoq*, *buyurmoq* fe'llari kabi. Jumladan, Moskva universiteti dotsenti N.M.Mosina bu haqda gapirganida kauzativ fe'llarga juda o'rinli ta'rif beradi: «...каузативный глагол – это единица, имеющая сложную семантическую структуру, в которой ведущей семой является сема воздействия, присущая только каузативным глаголам. Так, например, в русском языке значение волевого воздействия передается только небольшой группой глаголов: дать, заставить, делать, позволить, приказать, велеть, просить, принуждать и др»². – (...kauzativ fe'l murakkab semantik strukturaga ega bo'lgan birlik bo'lib, unda faqat kauzativ fe'llargagina xos bo'lgan ta'sir etish mazmuni yetakchilik qiladi. Masalan, rus tilida qo'zg'ash ma'nosi *bermoq*, *majburlamoq*, *bajarmoq*, *ijozat bermoq*, *buyruq bermoq*, *amr etmoq*, *o'tinmoq*, *zo'r'lamoq* kabi fe'llar bilan ifoda etadi).

---

¹ Мельчук И.А. Курсы общей морфологии. Том II. Часть вторая: морфологические значения. -М.: Язык русской культуры, 1998. -С.381.

² Мосина Н. М. Семантико-синтаксическая характеристика элементов каузативной конструкции в эрзянском языке//Вестник ЧГПУ, № 2, 2012. -С.238.

Yuqoridagi fikr esa leksik kauzativlikka qaraganda ko‘proq kauzativlikni semantik jihatdan tadqiq qilinishiga yaqin turadi. Bundan tashqari, kauzativlik tushunchasi, bizningcha, grammatik ma’no ifodalovchi vosita sanaladi. Uni leksik nuqtayi nazardan tahlil qilish hamma tillarga ham to‘g‘ri kelavermaydi. Agar biror tilda kauzativ affikslar so‘z yasash uchun ham xizmat qilsa, u holda kun tartibiga mazkur masalani qo‘yish mumkin, albatta (A.Meye sanskrit tilidagi kauzativlarni tahlil qilgani singari). Qiziq, biz aytayotgan analogik hodisa rus tilidagi so‘z yasalishiga xos bo‘lsa-da, negadir I.A.Melchuk buni e’tiborga olmaydi¹. Fikr isboti uchun A.N.Tixonovning «Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным» (Savodli bo‘lishni istagan har bir kishi uchun rus tilida so‘z yasalishining yangi lug‘ati) lug‘atiga murojaat etamiz. Lug‘atdagi yuqorida tilga olingan *леденеть* va *леденить* so‘zlarining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat ekanligini ko‘ramiz:

Леденеть (muzlamoq): *лѣд* – o‘zak, *-ен -е* – suffikslar, *-ть* – so‘zni fe’l sifatida shakllantiruvchi morfema.

Леденить (muzlatmoq): *лѣд* – o‘zak, *-ен* – interfiks (ikki morfema o‘rtasida keluvchi va ularni bog‘lashga xizmat qiluvchi element (morfema) bo‘lib, u ko‘pincha murakkab so‘zlarda ikki o‘zakni birlashtirishga xizmat qiladi: *нар-о-воз*), *-и* – suffiks (mazkur suffiks ham so‘z yasashga, ham kauzativ hosil qilishga xizmat qilmoqda), *-ть* – so‘zni fe’l sifatida shakllantiruvchi morfema².

Lug‘atni o‘qib shunga amin bo‘ldikki, rus tilidagi shunga o‘xshash talaygina yasama fe’llarni kauzativlikning leksik turi sifatida talqin qilsa bo‘lar ekan. Zero, til birliklari leksik tomondan tadqiq qilinganida ko‘proq so‘z yasalishi masalasi tushuniladi. Masalan, leksik derivatsiyaning o‘laylik. Derivatsiyaning bu turida so‘z yasalishi jarayonidagi hosila struktura sathida ro‘y beruvchi morfemalarning ichki munosabati tekshiriladi. Shu bois kauzatsiyaning so‘z yasovchi affikslar doirasida ro‘y berishinigina leksik derivatsiya qonuniyatiga asoslangan holda tadqiq qilsa

---

¹ Qarang: Мельчук И.А. Ко‘rsatilgan asar, o‘sha bet.

² Тихонов А.Н. Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным. -М.: АСТ, 2014.-С.268.

bo'ladi, deb o'ylaymiz. Lekin bu holat o'zbek tili qonun-qoidalariga to'g'ri kelmaydi. Masalan, *yozdir* so'ziga e'tibor qarataylik. Mazkur so'z, shubhasiz, qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi kauzativ hosilani taqozo etadi, biroq ushbu morfemani hosila sifatida shakllantirayotgan *-dir* operatori so'z yasovchilar sirasiga kirmaydi. Shu bois bu jarayonni leksik derivatsiya mahsuli deb tadqiq qila olmaymiz. Agar ushbu hosila sathida qo'llanayotgan morfemalarning o'zaro munosabatga kirishuviga e'tibor bersak, quyidagilarni kuzatamiz: *yoz* – harakat ifodasini beruvchi kauzaoperand, *-dir* – kauzaoperator. Biroq harakat bilan kauzativ operator munosabatga kirishishi uchun *kauzator*, ya'ni harakatni bajarishga undovchi shaxs ham muhim rol o'ynaydi. Kauzatsiya, o'z navbatida, ijrochiga qaratilgan bo'ladi. Demak, ayni paytda, *kauzator + kauzaoperand + kauzaoperator + ijrochi* o'rtasidagi bog'lanishni ko'ramiz. Bu o'rinda til birliklarining paradigmatic qator sathida mikrosintagmatik munosabatga kirishuvi jarayoni shakllanayotganini ham kuzatamiz. O'zbek tilidagi kauzativlikning maxsus qo'shimchalar bilan hosil bo'lishini esa morfologik kauzatsiyaning affiksatsiya usuli deb organsak to'g'ri bo'ladi. Boshqacha aytganda, mazkur jarayonni morfosintaksis bilan bog'lanuvchi *mikrokauzativ derivatsiya* deb tushunamiz. Buning hosilasi esa kauzal ma'noni ifodalashga xizmat qiladi, xolos. Shuning uchun ham biz uni grammatik ma'no ifodalovchi vosita deb atadik, chunki u qanday ifodalanishidan qat'i nazar, mantiqiy-semantik tushuncha bo'lib qolaveradi. Faqat uni morfologik, sintaktik planda voqelantiruvchi elementlar farq qiladi.

T.A.Kildibekova kauzativ fe'llarning o'ta faol bo'lishini, ularning shaxs yoki narsa sifati va holatining o'zgarishini ifodalashga ham xizmat qilishini, buning oqibatida kauzativ fe'l shunchaki harakat ifodalab qolmay, balki ikkinchi bir harakatning bajarilishiga turtki bo'lishini, o'z navbatida, sabab ma'nosini bildiruvchi kauzativ qurilmalar hosil bo'lishini ta'kidlaydi. Masalan: *Я заставил его уйти. Он ушёл»*¹. – (Men uni ketishga majburladim. U ketdi).

T.A.Kildibekova kauzativ fe'llar shaxs yoki narsa sifati va holatining o'zgarishini ifodalashga ham xizmat qiladi deb to'g'ri ta'kidlagan bo'lsa-da, negadir

---

¹ Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия. -Уфа: БГУ, 1983.-С.10.

sifat o'zgarishi ifodalanishiga aniq misollar keltirmaydi. Darhaqiqat, kauzativ fe'llar holat o'zgartirishidan tashqari sifat o'zgarishiga ham olib kelishi mumkin: *Men uni ketishga majbur etdim. Shu bois u (qandaydir holatda) ketdi (holat o'zgarishi); Men choyga shakar soldirdim. Choy shirin bo'ldi (sifat o'zgarishi)*. Bundan tashqari, yuqorida berilgan misol kabi jummalarni kauzativ ma'noli ilovali qurilmalar deb tadqiq qilsak to'g'ri bo'lar edi. Chunki misoldagi «Он ушёл» komponenti «Я заставил его уйти» qismining ilovasi sifatida shakllanmoqda.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, T.A.Kildibekova kauzativ fe'llar o'ta faol, deb to'g'ri ta'rif beradi. L.Tenyer ta'biri bilan aytganda, kauzativ fe'llar aktantlar miqdorini oshirishga ham xizmat qiladi¹. Masalan, «*U ketdi*» jumlasida aktantlar soni bitta bo'lsa, «*Men uni ketishga majbur etdim*» jumlasida aktantlar soni uchga teng. Umuman olganda, kauzativ jarayon majmuyining ifodalanishi aktantli qurshov vaziyatini vujudga keltiradi. Ushbu vaziyat negizini, shubhasiz, fe'l egallaydi. Boshqacha aytganda, kauzativ vaziyat fe'l orqali boshqariladi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, o'zbek tili materiallari asosida kauzativlik mavzusi yoritilgan monografik tadqiqot ishlari mavjud bo'lmasa-da, tilshunoslarimiz o'zbek adabiy tili muammolari talqiniga bag'ishlagan asarlarida ushbu masalaga yaqin bo'lgan ayrim fikrlarini bayon etib o'tganlar. Bunga misol qilib ularning fe'lning orttirma nisbati shakli haqidagi mulohazalarini aytishimiz mumkin. Masalan, Sh.Rahmatullayev «Hozirgi adabiy o'zbek tili» nomli darsligida fe'lning orttirma nisbati shaklini izohlab, kauzativlik tushunchasiga juda yaqin fikrni o'rinli aytib o'tadi: «Orttirma shaklning eng muhim belgisi shuki, sintaktik qurilmaga tashqaridan bajaruvchi ega qo'shiladi: shuning uchun ham bunday shakl *orttirma* deb nomlanadi. Tashqaridan qo'shiladigan bajaruvchi ega mavjud bajaruvchi egani odatda vositasiz to'ldiruvchiga aylantiradi. Sintaktik qurilmadagi bunday o'zgarish, avvalo, to'ldiruvchini boshqarmaydigan o'timsiz fe'llardan yasalishida ochiq ko'rinadi: *Singlim yig'ladi. Akam singlimni yig'latdi*»².

---

¹ Qarang: Tenyer Л. Ko'rsatilgan asar, 272-bet.

² Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. -Toshkent: Universitet, 2006, 167-bet.

Sh. Rahmatullayevning orttirma shaklning eng muhim belgisi haqida aytgan fikriga to'liq qo'shilish mumkin, zero tashqaridan qo'shilgan bajaruvchi ega *kauzatologiyada kauzator* termini bilan izohlanadi. Lekin olimning «*to'ldiruvchini boshqarmaydigan o'timsiz fe'llar*» degan jumlasida ustida mulohaza yuritib ko'rishga to'g'ri keladi. Chunki, yuqorida ta'kidlaganimizdek, fe'lning jumla tarkibida ohanrabo vazifasini bajarishini va shu bois jumlaning boshqa komponentlari u orqali boshqarilishini L.Tenyer o'tgan asrning 50-yillarida ilmiy dalillab bergan edi. L.Tenyerning sintaktik nazariyasi verbotsentrik tamoyilga asoslanib, uning asosiy mag'zini fe'l valentligi masalasi tashkil etadi. Boshqacha aytganda, L.Tenyer sintaktik struktura, shu jumladan, gap tarkibida qatnashayotgan turli turkumlardagi so'zlar ichida fe'lning muhim ahamiyat kasb etishini, boshqa turkumlardagi so'zlar esa u orqali boshqarilishini alohida ta'kidlaydi¹.

Agar yuqoridagi *Singlim yig'ladi* tarzidagi tayanch strukturani derivatsion jihatdan nutqda kengayishi mumkin bo'lgan holatiga nazar tashlasak, *yig'ladi* fe'lining nutqiy vaziyatning birgina o'rnida to'ldiruvchini boshqarishini kuzatsa bo'ladi: *Singlim yig'ladi. Singlim ho'ngrab yig'ladi. Singlim uyda ho'ngrab yig'ladi. Singlim ukam bilan uyda ho'ngrab yig'ladi*. Mazkur jumlaning derivatsion tarixidan oxirgi hosilaning operatori vazifasida vositali to'ldiruvchi (*ukam bilan*) kelayotgani ko'rinib turibdi. Boshqacha aytganda, *ukam bilan* so'zi uchinchi darajali aktant vazifasini o'taydi va fe'l orqali boshqariladi.

Bundan tashqari, «O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi» monografiyasida quyidagi jummalarni o'qish mumkin: «...Shuning uchun ham fe'l valentliklariga bag'ishlangan fikrlarni umumlashtirgan holda, o'zbek tilida fe'llarning quyidagi valentliklarini ajratish tarafdorimiz: 1) subyekt; 2) obyekt; 3) maqsad; 4) payt; 5) orin; 6) holat; 7) sabab valentliklari»². Sanab o'tilganlardan maqsad, sabab kabi valentliklar biz tadqiq etayotgan kauzativlik tushunchasiga to'g'ri keladi.

---

¹ Bu haqda qarang: Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 53-bet.

² Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992, 59-бет.

Z.I.Salyaxova «Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке» (Boshqird tilidagi nisbat tushunchasining funksional-semantik kategoriyasi) deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasining oltinchi bobini kauzativning funksional-semantik maydonini tadqiq qilishga bag'ishlaydi va bunda kauzativning turkiyshunoslikda o'rganilishi, kauzativ shakllarning hosil bo'lishi, kauzativ shakllarning semantik turlari, kauzativning sintaktik qurilishi haqida ilmiy mulohazalarini bayon qiladi¹. Olim kauzativlik haqida gapirganida, turkiy tillarda kauzativning shakllanishida harakat sababini ifodalovchisi gap egasi ekanini, vositasiz to'ldiruvchi esa harakat subyekti bo'lishini aytadi. Kauzativlik orttirma nisbatga qaraganda kengroq va neytral tushuncha bo'lib, harakat bajarilishi uchun har qanday vaziyatning sababini bildirishini ta'kidlaydi.

To'g'ri, Z.I.Salyaxovaning kauzativlik orttirma nisbatga qaraganda kengroq va neytral tushunchadir degan fikrini ma'qullasa bo'ladi. Haqiqatan ham, kauzativlik keng tushuncha bo'lib, fe'lning orttirma nisbati shakli uning ish qurollaridan biri hisoblanadi. U ifodalayotgan ma'noga kelsak, bizningcha, kauzativlik faqatgina sabab ma'nosi bilan emas, balki, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, umuman undash ma'nosi bilan bog'lanadi. Bunga maqsad, shart, natija, istak, iltimos, maslahat, buyruq ma'nolarini ham misol qilishimiz mumkin. Biroq olimning kauzativ jarayonda harakat sababini ifodalovchisi gap egasi ekani, vositasiz to'ldiruvchi esa harakat subyekti vazifasini bajarishi haqidagi fikri, bizningcha, g'alizroq ko'rinadi. Chunki harakat bajarilayotgan jarayonda har doim ham harakat sababini gap egasi ifodalayvermaydi va vositasiz to'ldiruvchi harakat subyekti ham bo'lavermaydi. Masalan, *O'qituvchi talabaga kitobni o'qitdi* jumlasini olaylik. Darhaqiqat, jumla mazmuni orqali ideal holdagi kauzativ vaziyatni kuzatamiz. Bunda talabaning kitob o'qishi uchun, albatta, o'qituvchi sababchi bo'lgan. K.A.Pereverzev ta'kidlaganidek, bir subyektning boshqa subyektda ma'lum darajada qandaydir reaksiyaning uyg'otishi orqali kauzal hodisa aloqasi aniqlanadi². Lekin masalaning

---

¹ Qarang: Салыхова З.И. Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке//Автореф.дис.докт.филол.наук: -Уфа, 2012. -С.33.

² Qarang: Переверзев К.А. Семантика каузации на фоне лексической и пропозициональной типологии//Вопросы языкознания, №5, 1996.-С.109.

yana bir tomoni borki, kauzal ma'noning shakllanishida tub sababiyat ham mavjud bo'lib, *nima sababdan o'qitdi?* degan savol qo'yiladi. Boshqacha aytganda, real ma'nodan tashqari ichki tub ma'no ifodasi kauzal ma'noni aniqlashga xizmat qiladi. Bu holatda o'qituvchining kitob o'qitishi sababiyatning oqibati bo'lib gavdalanadi. Bundan tashqari, berilgan misolda harakat bajarilishi jarayonida vositasiz to'ldiruvchi (ikkinchi darajali aktant) harakat bajarilishi obyektini vazifasini o'tayotgani ham ko'rinib turibdi. Boshqird tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lganligi uchun biz fikrimiz isbotini o'zbek tili misoli bilan yoritib qoldik.

Shuni aytish kerakki, tilshunoslikda kauzativlik hodisasining morfologik va semantik jihatdan o'rganilayotganligi mazkur tushunchaning grammatik kategoriya sifatida talqin qilinishiga sabab bo'lmoqda: «...каузативность является одной из глагольных категорий. При этом она не только категория грамматическая, но и функционально-семантическая»¹.— (...kauzativlik fe'lining grammatik kategoriyalaridan biridir. Shu bilan birga, u faqat grammatik emas, balki funksional-semantik kategoriya hamdir).

Biz esa kauzativlikning grammatik kategoriya sifatida tadqiq qilinishini maqsadga muvofiq deb hisoblamaymiz. Bizningcha, kauzativlik tushunchasi, birinchidan, tillarni biror bir morfologik tipga (flektiv, amorf, agglyutinativ kabi) kirishini ko'rsatmaydi. Ikkinchidan, kelishik shakllari kabi so'zlarni bir-biriga bog'lashga ham xizmat qilmaydi. Bundan tashqari, grammatik kategoriya tushunchasi grammatik ma'nolarning butun bir guruhini qamrab oladi. Grammatik kategoriya loaqal ikkita grammatik ma'noni o'z ichiga oladi. Masalan, otlarga tegishli birlik va ko'plik shakllarini qiyoslash mumkin. Bitta grammatik ma'no hech vaqt grammatik kategoriyaga ega bo'lmaydi². Shu bois kauzativlikni grammatik kategoriya deb bo'lmaydi va yuqoridagi holatlar kauzativlik tushunchasida kuzatilmaydi.

---

¹ Бессалов А. Ю. Каузативные глаголы как средство выражения причинно-следственных отношений в английском и французском языках//Вестник МГОУ, № 6, 2010.-С.86.

² Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. -Toshkent: Sharq, 2010, 100-bet.

Rus tilshunosi E.Y.Gordon ham bu haqda soʻz yuritganida haqiqatni aytgan edi. Kauzativlikni grammatik kategoriya deb bilish nooʻrin, zero, kauzativlik maʼno ifodasi oʻzining doimiy koʻrsatkichlariga ega emas¹.

E.Y.Gordon taʼkidlaganidek, kauzativlik grammatik kategoriya emas, albatta, lekin ushbu tushunchani ifodalaydigan doimiy koʻrsatkichlari yoʻq deb xulosa chiqarish, bizningcha, maqsadga muvofiq emas. Chunki kauzativlikning tillarda turli vositalar bilan ifodalanishining oʻzi ham uning doimiy koʻrsatkichlari mavjudligidan dalolat beradi. Masalan, *sanskritda: janati (tugʻiladi) – jan-ay-ati (tugʻdiradi) – fleksiya (markerli kauzativ); rus tilida: уперемь – убумь – suppletiv kauzativ; oʻzbek tilida: koʻrdi – koʻr-sat-di – postfiksli kauzativ(markerli); fransuz tilida: Je **ferai** écrire une lettre au directeur par Jean (Men Janni direktorga maktub yozishga **majburlayman**) – analitik kauzativ*. Mazkur holatda kauzativlikning morfologik unsurlar (koʻrsatkichlar) yordamida ifodalanayotgani izoh talab qilmaydi. Bundan tashqari, tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalar operandlarini derivatsion munosabatga kirituvchi *shuning uchun, -sa, chunki* kabi operatorlar ham, shubhasiz, sintaktik jihatdan kauzativ qurilmalarni shakllantiruvchi vositalar hisoblanadi. Hatto XV asrlarda bobokalaonimiz Alisher Navoiy ham turkiy tilda, garchi oʻsha davrlarda kauzativlik deb atalmagan boʻlsa-da, mazkur tushunchani ifodalovchi oʻz koʻrsatkichlari mavjudligini aytib oʻtadilar: «Yana arabiy sarf istilohda ikki mafʼulluq feʼllar borki, aning adosi dagʻi moʻtabar va kulliydur. Andin dagʻi sortlar oriy qolibdurlar. Va atrok anga ham xoʻbroq vajah bila mutobaat qilibdurlar. Arabiy andoqki, «*Aʼtaytu Zaydan dirhaman*», (*Zaydning dirhamini berishimni buyurdilar*) bu tarkibda uch lafz mazkur boʻlur. Alar lafzgʻa bir harf ortturgʻon bila munga oʻxshash bir zamirni ortubdurlar, bagʻoyat muxtasar va mufid tushubdur. Andoqki, *yugurt* va *qildurt* va *yashurt* va *chiqart*» Maʼnosi: «Arabiy ikki mafʼulluk feʼllar (vositali obyektli buyruq maʼnosi) ham sortlarda

---

¹ Гордон Е. Я. Каузативные глаголы в современном русском языке//Автореф. дис. канд. филол. наук: -М., 1981.-С.5.

yo‘q, turkiylar bir harf qo‘shish orqali bu ma‘noni juda qisqa va aniq ifodalaydilar»¹.

Hazrat Alisher Navoiydan bir necha asr ilgariroq yashab ijod etgan buyuk tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariy ham quyidagi fikrni bildirganlar: «O‘zlik fe‘lning manqus va to‘rt harflilariga kelganda, bularga *-t* qo‘shilib, ikki foildan maf‘ulga o‘tuvchi o‘timli fe‘l yasaladi. Ularning biri buyuruvchi, ikkinchisi bajaruvchidir. Chunonchi *er bitik bitidi* – odam xat yozdi. Bu fe‘l ish birgina ishlovchi tomonidan ishlanganligini anglatadi. Ammo *ol angar bitik bititti* – u unga xat yozdirdi gapida *bititti* fe‘li maf‘ulga ikki ishlovchi foildan o‘tgandir. Biri xat yozishga buyurgan, ikkinchisi yozgan»². Axir bu hozirgi tilshunoslikda «kauzativlik» deb o‘rganilayotgan hodisaning ta‘rifi emasmi?

Ushbu tushunchaning ifodasini XIV asrda yaratilgan muallifi noma‘lum «Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya» (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa) asarida ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan, asarning «O‘timlilar bo‘limi»da quyidagi ma‘lumotlar keltirilgan: «O‘timlilarning bir qancha belgilari (ko‘rsatkichlari) bor. Ulardan biri *-dir* belgisidir. Chunonchi: *mindir* degandagi kabi. Yana biri *-t* dir. Chunonchi: *olturt - o‘ldir* deyilgandagi kabi. Yana biri *-g‘* dir: *olg‘at - ulg‘aytir*»³.

Shunday ekan, kauzativlikning doimiy ko‘rsatkichlari bor deb bermalol aytsa bo‘ladi. Aks holda, kauzativlikni tilda ham, nutqda ham aniqlab bo‘lmas edi. Yuqoridagi fikrlarni tahlil qilgan holda shuni aytishimiz kerakki, kauzativlikni grammatik kategoriya deb emas, balki grammatik ma‘no ifodalovchi vosita deb o‘rganish to‘g‘ri bo‘ladi. Uning semantik jihatdan ifodalanishiga kelsak, kauzativlik gapning presuppozitsiyasi, mikro- yoki makromatn tarkibiy qismlarining semantik distributsiyasi bilan bog‘liq ravishda tahlil qilinadi.

---

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн (Нашрга тайёрловчилар: Ойбек, Порсо Шамшиев). -Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1948, 9-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). -Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1963, 376-бет.

³ Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). -Тошкент: Фан, 1968, 122-бет.

Kauzativlik grammatik ma'no ifodalovchi vosita bo'lsa, u holda mantiqiy-semantik jarayon bilan nima aloqasi bor? degan savol tug'ilishi tabiiy, albatta. Masalan, grammatik ma'no ifodalovchi fleksiya hodisasini olaylik. Mazkur hodisa grammatik vosita bo'lishiga qaramay, tillarda zamon yoki son kategoriyalarini ham ifodalayveradi. Jumladan, arab tilida: **قلب – قلوب** (*qalbbun - qulubun*) – qalb-qalblar (son kategoriyasi ifodasi); nemis tilida: **sang – gesungen** – kuyladi-kuylagan (yaqin va uzoq o'tgan zamon ifodasi). Shunday ekan, kauzativlik ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita bo'lishiga qaramay, mantiqiy presuppozitsiya bilan bemalol ifodalanaveradi.

Professor A.R.Gubanov va uning shogirdi N.I.Res hammuallifligida yozilgan «Sababiyat kategoriyasi: kauzallik va kauzativlik munosabatlari» nomli maqolada *kauzallik* bilan *kauzativlik* tushunchalari farqlab o'rganilgan. Olimlarning fikricha, kauzallik shart ma'nosi orqali ifodalangan sababni izohlasa, kauzativlik undash orqali ifodalangan sababni bildiradi¹. Mazkur mulohazaning boshqa tilshunoslar tomonidan ham qo'llab-quvvatlanganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan, Y.V.Baklagova «Til tizimidagi kauzallik va kauzativlik masalalari talqiniga doir» nomli maqolasida bu boradagi fikrini bildirib o'tadi: «Tilshunoslik adabiyotlarida sabab va oqibat kategoriyalari bilan bog'lanuvhchi «*kauzallik*» va «*kauzativlik*» kabi korrelyat terminlarni uchratamiz. Mazkur terminlar lotincha *causa* «sabab, asoslamoq, undash» ma'nolarini ifodalaydi. Lekin *kauzallik* shart ma'nosi ifodasi orqali namoyon bo'ladigan tasdiq, isbot, bahona, maqsad, asos kabi tushunchalarni birlashtiradi va, o'z navbatida, sintaktik unsurlar bilan hosil bo'ladi. Masalan, qo'shma gap unsurlarini aytishimiz mumkin. *Kauzativlik* esa fe'lning grammatik kategoriyasi bo'lib, faqat sabab ma'nosi bilan bog'lanadi»².

Yuqorida aytib o'tganimizdek, birinchidan, kauzativlik fe'lning grammatik kategoriyasi emas, ikkinchidan, *kauzallik* bilan *kauzativlikni* bir-biridan farqlab

---

¹ Qarang: Рец Н.И., Губанов А.Р. Категория причинности: каузальная и каузативная связи//Вестник Чувашского университета, № 1, 2012.-С.247.

² Баклагова Ю. В. К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Филология и искусствоведение». Майкоп: АГУ, 2008. Вып. 10 (38). -С.30.

o'rganib masala mohiyatini chigallashtirish, bizningcha, bu hodisaning tilshunoslarimiz tomonidan tadqiq etilishida tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi.

Shuni eslatib o'tish kerakki, kauzativlik tushunchasi grammatik ma'no ifodalovchi vosita ekan, u ishtirok etgan so'z, so'z birikmasi, gap, mikro- yoki makromatn kabi til va nutq birliklari kauzal ma'no ifodasi qurshovida bo'ladi, xolos. Boshqacha aytganda, kauzativ vositalar orqali kauzal ma'no ifodalanadi.

M.G.Simulov kauzativ munosabatni qiyosiy jihatdan o'rganadi va nomzodlik dissertatsiyasini ingliz hamda chuvash tillari materiallarini taqqoslagan holda yozadi¹. Mazkur nomzodlik ishi uch bobdan iborat bo'lib, birinchi bobda kauzativlik grammatik kategoriya sifatida talqin qilinadi va fe'lning yasalish xususiyati, o'timlilik va o'timsizlik, nisbat kategoriyalari tasarrufida o'rganiladi. Ikkinchi bobda esa qiyoslanayotgan tillarda (chuvash va ingliz) kauzativ munosabat ifodalanishining yo'llari izohlanadi. Ishning uchinchi bobida kauzativ gaplarning semantikasi ularning ifodalanishi vaziyati turlariga ko'ra talqin qilinadi.

M.G.Simulovning tadqiqot ishida chuvash tilida kauzativlik maxsus affikslar bilan hosil bo'lishi va bu agglyutinativlashgan kauzativlik ekanligi aytiladi. Bundan tashqari, ko'p hollarda *-t*, *-lat* (*-let*) kabi kauzativ affikslar sifat so'z turkumidan kauzativ fe'l yasashi ta'kidlanadi: *ăuiă* (iliq) – *ăuiăm* (ilit), *илемлě* (go'zal) – *илемлет* (go'zallashtir), *вăрăм* (uzun) – *вăрăмлат* (uzaytir) kabi². Ko'rinadiki, chuvash tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lsa-da, kauzativlikning hosil bo'lishi nuqtayi nazaridan olib qaralganda, mazkur holat o'zbek tilidagidan keskin farqlanadi. Chunki o'zbek tilida *iliq* so'zi fe'ldan yasalgan sifat hisoblanadi (*ili+q*), chuvash tilida esa tub sifatni ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, o'zbek tilida orttirma nisbat qo'shimchasi (kauzativ affiks) fe'l o'zagiga qo'shiladi (*ili+t*).

M.G.Simulov morfologik kauzatsiyaning affiksatsiya usuli orqali ifodalanayotgan kauzal ma'no analitik vositalar bilan ifodalanayotgan kauzal

---

¹ Bu haqda qarang: Симулов М.Г. Способы выражения каузативных отношений в разноструктурных языках (на материале английского и чувашского языков)// Автореф.дис.канд.филол.наук: -Чебоксары, 2006.

² Qarang: Симулов М.Г. Ko'rsatilgan avtoreferat, 8-9-betlar.

ma'noning ro'yobga chiqishiga qaraganda faolroq xarakter kasb etadi degan xulosaga keladi¹.

Bizningcha, kauzal ma'no qanday grammatik vosita bilan ro'yobga chiqishidan qat'i nazar uning faol yoki passiv xarakter kasb etishi so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatda bilinadi. Boshqacha aytganda, kauzal ma'noning ta'kidlovchi xarakter kasb etishi til belgilaridan nutqda foydalanayotgan so'zlovchining maqsadi (*illokutiv munosabat*) va so'zlovchi nutqining tinglovchiga ta'siri (*perlokutiv munosabat*) orqali o'z ifodasini topadi.

Shuni aytish kerakki, olim sintaktik kauzativlik haqida gapirganida, yuqoridagi tahlil qilingan fikrlardan farqli o'laroq, uning sintaktik konstruksiyalar orqali amalga oshishini to'g'ri ta'kidlaydi. Zero, har qanday sintaktik konstruksiyaning shakllanishi va real qo'llanishi so'zlovchining nutqiy faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Boshqacha aytganda, til faktorlarini so'zlovchisiz, so'zlovchini esa, o'z navbatida, til faktorlarisiz tasavvur etish qiyin. Mazkur haqiqat bugungi kunda yanada kuchliroq namoyon bo'lmoqda².

Kauzatsiyaning ifodalanish maqomi haqida so'z yuritilganda shuni ham aytish kerakki, R.R.Basharova «Kauzal jarayon va uning tilda ifodalanishi usullari» nomli maqolasida bugungi tilshunoslikda kauzatsiyaning ikki turga bo'lib o'rganilishi haqida mulohaza yuritadi:

1) *faktiv* kauzatsiya – nutqiy vaziyatda o'zgarish sodir bo'lishining asl manbayi (asosiy sababchisi) kauzatsiyalovchi (каузирующий) subyekt hisoblanadi: «Я велел ему придти» – (Men unga kelishni buyurdim);

2) *permissiv* kauzatsiya – nutqiy vaziyatda o'zgarish sodir bo'lishining sababchisi kauzatsiyalanuvchi (каузируемый) subyekt hisoblanadi: «Я разрешил ему придти»³ – (Men unga kelishga ruxsat berdim).

---

¹ Qarang: Симулов М.Г. Ко'rsatilgan avtoreferat, 6-bet.

² Qarang: Турниязов Б.Н. Ҳозирги Ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 66-бет.

³ Qarang: Башарова Р.Р. Каузальная ситуация и способы ее выражения в языке//Вестник Башкирского университета, №3(1), 2011.-С.1057.

Kauzatsiyaning mazkur turlari farqi haqida aniqroq ma'lumotga ega bo'lish uchun, avvalambor, *faktiv* hamda *permissiv* terminlarining ma'no ifodasini yoritishga to'g'ri keladi.

O.S.Axmanovanning «Tilshunoslik terminlarining lug'ati» kitobida *faktiv* terminining quyidagi izohi beriladi: «ingl. *factive*, fr. *factif*. *транслативнинг* aynan o'zi»¹. Translativ esa qayta o'zgartiruvchi kelishik shakli (преобразовательный падеж) bo'lib, obyektning ma'lum bir holatga o'tishini yoki ma'lum bir belgiga ega bo'lishini ko'rsatuvchi kategorial formadir². Translativ formasidagi so'z o'zgarish natijasini ifodalaydi. Masalan, fin tilida o'n besh xil kelishik shakli bo'lib, ulardan biri *translativ* hisoblanadi. Mazkur kelishik *-ksi* qo'shimchasi bilan hosil bo'ladi va *keneksi?* (*kim bilan?*), *miksi?* (*nima bilan?*), *minkälaiseksi?* (*qanday qilib?*) so'roqlariga javob bo'ladi: *Hänet on helppoa tehdä iloise + ksi* (Uni quvontirish oson)³. Ushbu misolda *-ksi* affiksi *iloise* (quvonchli) so'ziga qo'shilib, *quvontirmoq*, *xursand qilmoq* ma'nolarini beradi.

Bu xususda so'z yuritar ekanmiz, L.Tenyer ham «*translativ*» terminidan foydalanganligini ko'ramiz. Masalan: *Le livre d'Alfred* – (Alfredning kitobi). Mazkur birikmada *de* (-ning) predlogi *Alfred* so'ziga qo'shilib mustaqil ma'noli so'zni ot turkumidan funksiyasiga ko'ra sifat turkumiga ko'chirmoqda. Bunday vazifada artikl ham kelishi mumkin: *bleu* (ko'k) – sifat, *le bleu* (ko'k rang) – ot. Bu singari sifat yasovchi nomustaqil so'zlarni L.Tenyer *translativlar* deb ataydi⁴. Demak, *translativ (faktiv)* shaklidagi so'z orqali anglashilayotgan denotat signifikat tomoniga ko'ra ma'lum bir tushunchaning kimga yoxud nimaga aylanishini, bir holatdan boshqa holatga o'tishini, nimagadir o'zgarishini yoki bir turkumdagi so'zning funksiyasiga ko'ra boshqa turkumga ko'chishini ifodalaydi.

---

¹ Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -С.491.

² Qarang: Axmanova O.S. Ko'rsatilgan lug'at, 479-bet.

³ Qarang: <https://terijoki.spb.ru>; <https://www.suomesta.ru/2013/01/07/translativ/> (Sahifalarga 29.04.2019 da murojaat etildi).

⁴ Qarang: Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 51-52-betlar.

Permissiv termini haqida mulohaza yuritadigan bo'lsak, buning izohini ham yuqorida havola etilgan O.S.Axmanovning lug'atida ko'ramiz: «Permissiv (ruxsat berish mayli) ingl. *permissive*, fr. *permissif*, nem. *Permissiv*. Rozilik berishni ifodalashda qo'llanadigan mayl formasi»¹. Masalan, litva tilida fe'l maylining *permissiv* shakli bo'lib, III shaxs birlikda -*ė* qo'shimchasi bilan ifodalanadi va bunda biror harakatni bajarishga ruxsat berish ma'nosi yuzaga chiqadi: *tekù* (yuguryapman) – *te-tekė* (Mayli, yugura qolsin)².

Ko'rib o'tganimizdek, faktivlikda (translativlikda) obyektning ma'lum bir holatga o'tishi yoki ma'lum bir belgiga ega bo'lishi, permissivlikda esa ma'lum bir harakatni bajarishga ruxsat berish ma'nosi yuzaga chiqishi nazarda tutilsa-da, mazkur terminlar kauzalogiyada qo'llanganda esa (R.R.Basharova ta'kidlab o'tganidek) kauzatsiyalovchi yoki kauzatsiyalanuvchining kauzal vaziyatdagi oqibatni yuzaga keltiruvchi asosiy sababchisi ekanligi nazarda tutilmoqda. To'g'ri, kauzativ vaziyatda ularning asosiy sababchi bo'lishini nazardan chetlashtirmasligimiz lozim, biroq *faktivlik* hamda *permissivlik* terminlari anglatayotgan izohni ham e'tiborga olish kerak. Bunda faqat permissiv kauzatsiyaga *ijozat berish* ma'nosi ustuvorligiga qarab berilgan misolning ushbu termin ifodalayotgan izohga yaqinligini ko'ramiz (*Я разрешил ему придти*).

Faktivlikka kelsak, faqatgina kauzatsiyalovchi subyektning sababchi bo'lishini e'tiborga olib, ushbu vaziyatning faktiv kauzatsiya deb atalishi, bizningcha, faktivlik (translativlik) terminlaridan kelib chiqadigan ma'no ifodasi talabiga unchalik ham javob bermayotgandek ko'rinadi. Chunki faktiv kauzatsiya deb o'rganilayotgan vaziyatda bir tushunchaning kimga yoxud nimaga aylanishi, bir holatdan boshqa holatga o'tishi, nimagadir o'zgarishi yoki bir turkumdagi so'zning funksiyasiga ko'ra boshqa turkumga ko'chishi ham kuzatilishi kerak edi. «*Я велел ему придти*» jumlasida esa bu holatni ko'rmayapmiz.

---

¹ АХМАНОВА О.С. Ко'rsatilgan lug'at, 321-322-betlar.

² Qarang: elektron manba: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Пермиссив> (Sahifaga 29.04.2019 da murojaat etildi).

Bundan tashqari, *faktivlik* hamda *permissivlik* kauzatsiyalovchi yoxud kauzatsiyalanuvchining kauzal vaziyatning asosiy sababchisi bo'lishiga qarab farqlab o'rganilayotgan bo'lsa-da, yuqorida keltirilgan misollarning ikkalasida ham kauzatsiyalovchi (каузирующий) subyekt kauzal vaziyatning asosiy sababchisi sifatida gavdalanmoqda. Qiyoslang: *Я велел ему придти, по этому он пришёл. Я разрешил ему придти, по этому он пришёл.*

Ayni paytda kauzatsiyalovchi subyektning sababchi bo'lishini e'tiborga olib, *faktivlik* deb o'rganilayotgan vaziyatda ko'proq buyruq ma'nosi ustuvorlik qilayotgani bois, bizningcha, uni *imperativ* kauzatsiya deb atash to'g'riroq bo'lar edi: *–Borsang-chi, tezroq! Tabib buvangni xotinini aytib kelsin!* (O'. Hoshimov. Saylanma) → kauzatsiyalovchining buyrug'i.

Permissiv kauzatsiyani R.R.Basharova ta'kidlaganidek tahlil qiladigan bo'lsak (permissiv kauzatsiyada kauzatsiyalanuvchi shaxs kauzal vaziyatning asosiy sababchisi hisoblanadi), bizningcha, bu jarayonga quyidagi misolni keltirish maqsadga muvofiq bo'ladi:

– Biz akangdan kelgan zakotchi bo'lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. «Zakot qilinglar, bersa, zakotni olib kelinglar», deb yuborgan,-dedi (Alpomish).

Keltirilgan misolda kauzatsiyalovchi subyektning buyrug'ini amalga oshirayotgan kauzatsiyalanuvchi subyekt kauzal vaziyatda o'zgarish sodir bo'lishining asosiy sababchisi bo'lib ishtirok etayotganligi yaqqol namoyon bo'lib turibdi.

Rus tilshunoslari V.P.Nedyalkov va G.G.Silnitskiyning «Kauzativ qurilmalar tipologiyasi. Morfologik kauzativ» nomli monografiyadagi ilmiy qarashlarini o'qir ekanmiz, permissiv kauzativ haqida aytilgan quyidagi fikrni kuzatamiz: «При пермиссивной каузации первоисточником этих изменений является каузируемый субъект, и роль каузирующего субъекта сводится к допущению этих изменений или препятствованию им»¹.– (Permissivlik kauzatsiyada

---

¹ Недеялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив/Под ред. А.А.Холодовича. -Л.: Наука, 1969.-С.28.

o'zgarish sodir bo'lishining asosiy sababchisi kauzatsiyalanuvchi subyekt hisoblanadi, kauzatsiyalovchi subyekt esa o'zgarish sodir bo'lishi vaziyatida ish-harakatning bajarilishiga yo ruxsat beruvchi, yo to'sqinlik qiluvchi rolini bajaradi).

Agar olimlar aytganidek, permissiv kauzatsiyada kauzatsiyalovchi subyekt o'zgarish sodir bo'lishiga (harakat bajarilishiga) to'sqinlik qilishi yoki uning amalga oshishiga yo'l qo'yishi (xayrixohlik bildirishi) mumkin bo'lsa, bu holatni faktiv kauzatsiyada ham bemalol kuzatish mumkin. Masalan, yuqoridagi faktiv kauzatsiyaga misol qilib berilgan «*Я велел ему придти*» jumlasini olaylik. Bunda ham buyruq bergan kishi o'z buyrug'ini bekor qilishi mumkin. Natijada ma'lum bir harakat bajarilishiga to'sqinlik qilgan bo'ladi. Shu bois, bizningcha, terminlar izohidan kelib chiqqan holda, soddagina tarzda faktivlikda ish-harakat bajarilishi yakunida o'zgarish sodir bo'ladi, permissivlikda esa ijozat berish ma'nosi yuzaga chiqadi, deb aniqroq misollar keltirish kerak edi, xolos. Lekin faktivlik hamda permissivlik mavzusi yoritilgan barcha ishlarda yuqorida aytilgan ta'rif keltiriladi.

Faktivlik hamda permissivlik haqida qirg'iz tilshunosi T.Abdiyev ham o'z mulohazalarni bildiradi. Qirg'iz tilida kauzativ fe'llar ma'no ifodasiga ko'ra faktiv va permissiv deb nomlanuvchi ikki turga bo'linadi. Bir qaraganda ular bir-biridan farqlanmagandek ko'rinadi, zotan, bir kauzativ morfema kauzativlikning ikkala turini ham hosil qilishi mumkin. Faktivlikda vaziyat tashabbuskori kauzatsiyalovchi subyekt hisoblanadi, kauzatsiyalanuvchi subyekt esa harakat bajaruvchisi vazifasini bajaradi. Permissiv kauzatsiya kauzatsiyalanuvchi subyektning faolligi bilan farqlanadi. Bunda kauzatsiyalanuvchi subyekt ma'lum harakatni bajarishga kauzatsiyalovchi subyektdan ruxsat so'raydi: *Экөө Эр-Кииши-ни шаш-тыр-ды* – Ikkalasi Er-Kishini shoshiltirdi. *Кар көз-дү карык-тыр-а-т* – Qor ko'zni qamashtirardi (faktiv). *Бала нан-ы-н ит-ке жул-дур-ун жибер-ди* – Bola nonini itga yuldirib yubordi. *Бек, кошун-ду түштөн-т-өлү* – Bek, qo'shinni dam oldiraylik (permissiv)¹.

---

¹ Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Киргизско-Турецкий университет «Манас», 2009. -С.56-63.

Bunday olib qaralganda, faktivlik va permissivlikka berilgan ta'riflar avvalgilaridan farq qilmaydi, lekin olim mazkur ta'riflarga mos o'rinli misollar keltirganligi uchun, bunda ham kauzatsiyalovchi va kauzatsiyalanuvchining nutqiy vaziyatda egallagan mavqeyi bilinmoqda, ham translativlik va permissivlik terminlari izohidan kelib chiqqan ma'no ifodasi o'z aksini topmoqda. Chunki *Er-Kishini shoshilishga majbur qilinishida* yoki *qorning ko'zlarni qamashtirishida* harakat asnosida bir holatdan boshqa holatga o'tish kuzatilsa, *bolaning itga nonini uzib olishiga qo'yib berishida*, *bekdan askarlarning dam olishiga ruxsat so'ralishida* ma'lum bir harakatni bajarishga moyillik bildirilishi anglashilmoqda. Bu esa faktivlik hamda permissivlik to'g'ri yoritilayotganligidan dalolat beradi.

Rus tilshunosi Y.Y.Kordi «Hozirgi fransuz tilida modal va kauzativ fe'llar» nomli monografiyasini kauzativ fe'llarni tadqiq etishga bag'ishlaydi. Mazkur monografiyada ham kauzativlikning faktiv hamda permissiv turlarining talqini o'z ifodasini topgan. Monografiyaning diqqatga sazovor tomoni shundaki, unda kauzal jarayon semantik, pragmatik va qisman derivatsion nuqtayi nazardan o'rganilgan¹.

Yuqorida kauzativlik tushunchasining sintaktik jihatdan ilk bor I.I.Davidov tomonidan tadqiq qilinganini aytib o'tdik. Davrlar o'tishi bilan kauzativlikka bo'lgan bunday yondashuv yana kun tartibiga qo'yilaverdi. Sababiyat ma'nosini o'rganishni sodda gaplarni, to'g'rirog'i, ikkinchi darajali bo'lak bo'lgan holni tahlil qilishdan bo'shlash kerak, degan masalani akademik V.V.Vinogradov o'rta qo'yadi. U kauzativlikning hol orqali yuzaga chiqishini sodda gaplarda ham, qo'shma gaplarda ham kuzatish mumkinligini aytadi².

Bu jihatdan, sintaktik strukturalar munosabatining shakllanishida kauzal ma'noning ahamiyati haqida Y.L.Grigoryanning bildirgan fikri e'tiborga molikdir. Olim *klauza gap* (elementar (sodda) gap) tarkibiy qismlarining sintaktik aloqalarini belgilovchi kauzal ma'no ifodasi haqida mulohaza yuritib, kauzal munosabat ma'lum bir predmet nomlari bilangina emas, balki konkret situatsiya orqali

---

¹ Qarang: Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. -Ленинград: Наука, 1988.

² Qarang: Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове).-Изд. третье. -М.: Высшая школа, 1986.-С.14.

shakllanishini to'g'ri ta'kidlaydi va D.L.F.Nilsenning (Ingliz tilida instrumental keys. -Parij, 1973) ta'limotiga tayanib, olimning quyidagi misolni keltirganini aytadi:

*Джон застрелил человека = Джон → его палец → спусковой крючок → ружьё → пуля*¹. – Jon odamni otdi = Jon → uning barmog'i → tepki → miltiq → o'q.

Uning fikricha, mazkur holat predmet nomlari ifodasidan kauzal munosabatlar zanjiri yuzaga kelishini ko'rsatadi, lekin bu kauzal vaziyat yuzaga kelgandan so'nggina sodir bo'lgan tadrijiy ta'sir oqibatini anglatadi.

Darhaqiqat, mazkur denotatlar tilda statik xarakterli bo'lib, nutqiy vaziyatdagina dinamik tus oladi. Natijada ushbu belgilarning faollashuvidan *Jon odamni otdi* degan fikr yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, mazkur situatsiyada ro'y bergan kauzal harakatni ifodalashda ushbu predmetlar sababiyat qonuniyati asosida yaxlitlanib, oqibatni yuzaga chiqaradi. Bu holat Ibn Sinoning yuqorida ta'kidlangan umumiylik va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi kauzal munosabat to'g'risida belgilagan qonuniyatiga bo'ysunadi. Masalan, ma'lum bir vaziyatda insonning qandaydir fikrni ifodalashi avtomatik tarzda ro'y beradi, fikr elementlarining kauzal munosabatlari natijasi esa analizdan so'nggina aniqlanadi.

Suni aytish kerakki, noverbal holatdagi predmet nomlari nutq sathida sintagmatik birlik sifatida shakllanishi jarayonida ularning o'zaro sintaktik aloqaga kirishuvidan derivatsiya hodisasi ro'y beradi. Natijada predikativlik belgisiga ega bo'lgan klauza gap va undan-da kattaroq sintaktik strukturalar vujudga keladi. Mazkur vaziyatga sintaktik derivatsiya nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, *barmoq, tepki, miltiq, o'q* kabi belgilardan otish mazmuni bilan aloqador turli jumalarni tuzish mumkin bo'ladi. Zero, belgilarni nutqiy jarayonda qay tarzda faollashtirib signifikat hosil qilish, avvalo, vaziyatga baho beruvchi nutq egasiga bog'liq, albatta. Masalan: *Jon nishonga otdi. Jon miltiqni tekshirib ko'rdi. Jon havoga o'q uzdi. Jon dushmani otdi. Jon o'rdak otdi* kabi.

---

¹ Qarang: Григорьян Е.Л. Каузальные значения и синтаксические структуры//Вопросы языкознания, №1, 2009. -С.24.

Y.L.Grigoryan klauza gap strukturasi shakllanishida uning elementlaridan tashqari kauzal ma'noning ham ahamiyati yuqori ekanligini aytadi. Kauzal ma'no ifodasi til sathida yuzaga kelishini, kauzal munosabatlar esa konkret bir jumlada o'z ifodasini topishini ta'kidlaydi. To'g'ri, kauzal munosabatlar keng ma'noda nutqda faollik oladi, biroq til sistemasini ham nazardan chetlashtirmaslik kerak. Boshqacha aytganda, kauzal munosabatlar tilda ham, nutqda ham turli unsurlar yordamida derivatsion qonuniyatlar asosida belgilanishi mumkin. Shuning natijasi o'laroq biz mazkur munosabatlarni mikro- yoxud makrokauzativ munosabatlar deb tadqiq qila olamiz. Bundan tashqari, kauzal ma'no ifodasi til sathida ham, nutq sathida ham ro'yobga chiqaveradi. Agar kauzativlik faqat morfemalar orqali (masalan, orttirma nisbat qo'shimchalari) o'z ifodasini topsa, u holda kauzal ma'no til sathida yuzaga keladi. Kauzal munosabatlar konkret bir jumlada namoyon bo'lsa, u holda kauzal ma'no nutq sathida yuzaga chiqadi.

Nazarimizda, Y.L.Grigoryanning fikrida til va nutq sathlarining farqlanmaganligi kuzatiladi. Bunga o'xshash mulohazalar yana bir qator tilshunoslarning lingvistik qarashlarida ham uchraydi. Masalan, V.G.Gak gapni tilning minimal kommunikativ birligi deb ataydi. A.Nurmonov esa sintaktik birliklarni til birligi deb izohlaydi¹. Sintaktik birliklarni til belgisi tarzida talqin etilgan ta'limotlar bilan qo'shilish qiyin, albatta. Bu o'rinda X.Xayrullayevning nutq sathlari xususida bildirgan quyidagi fikrini keltirish maqsadga muvofiqdir: «Ravshanki, til sistemasida tayyor holdagi gaplar yo'q. Chunki gap kommunikativ jarayondagina shakllanadi. Bundan, albatta, til sistemasida tayyor holda mavjud bo'lgan gap qolipidagi iboralar hamda ba'zi turg'un predikativ birikmalar istisno. Ana shunga asoslangan holda, gapni nutq birligi tarzida o'rganamiz»².

Kauzativlikning derivatsion tamoyilga ko'ra tadqiq etilishini rus tilshunosi V.S.Xrakovskiyning ilmiy qarashlarida kuzatamiz. Jumladan, olim «Казуативная

---

¹ Qarang: Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка. Синтаксис. -М., 1981. -С.58; Махмудов Н., Нурмонов. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 8-9-бетлар.

² Хайруллаев Х.З. Нутқ сатҳлари ва уларнинг лингвистик асослари. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 4-бет.

деривация (особый случай)» (Kauzativli derivatsiya (o'ziga xos jarayon)) nomli maqolasida o'z mulohazalarini arab tili materiallari asosida izohlaydi. V.S.Xrakovskiyning fikricha, o'timsiz (bir aktantli) yoki o'timli (ikki aktantli) fe'lining argumentli strukturasi kauzator (agens yoki sababchi) vazifasini o'tovchi yangi (tashqi) qatnshuvchi qo'shiladi va u birinchi sintaktik aktantning (eganing) mavqeyini egallaydi. Natijada avval mazkur pozitsiyani egallagan ishtirokchi ikkinchi sintaktik aktantning (vositasiz to'ldiruvchining) o'rniga o'tadi. Bu derivatsion jarayon esa, o'z navbatida, arab tilidagi yasama fe'llarning maxsus kauzativli ko'rsatkichlari orqali amalga oshadi. U bu vaziyatni «*aktantli derivatsiya*» deb ataydi. Maqolanning ba'zi o'rinlarida esa uni «*applikativ derivatsiya*» deb ham tushuntiradi. Masalan: *bola o'tirdi – Umar bolani o'tqizdi*¹.

Bizningcha, bu vaziyatning «*applikativ derivatsiya*» (applikativ modelga asoslangan derivatsion jarayon) deb izohlanishi to'g'ri bo'ladi. Chunki applikativ model sintaktik derivatsiya hodisasining muayyan ish mexanizmlaridan biri sifatida voqelanadi. Bundan tashqari, applikativ modelga asoslangan derivatsion jarayonda so'zning valentlik xususiyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, fe'l valentligi zamirida gapning sintaktik shakli kengayishi derivatsion nuqtayi nazardan e'tiborga molikdir².

Shuni aytish kerakki, arab tilida fe'l yasalishi uning boblarga (toifalarga) bo'linishi bilan bog'liq. Shunga ko'ra, arab tilidagi fe'llar XV xil bobga bo'linadi va arab tiliga oid darsliklarda ko'rsatilishicha, ular rim raqamlari bilan belgilanadi. Mazkur boblardan (toifalardan) I inчисiga tegishli fe'llar, asosan, birlamchi bo'lib, har biri alohida ma'no anglatishi va ayrim qo'llanishi ustiga yana hosilalar – qarindosh negizlar yasash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan ularni tub yoki birlamchi bob fe'llari deb atash mantiqan to'g'ridir. Hosilalar yasashda esa affiksatsiya usulidan keng foydalaniladi³. Masalan, II toifa yasama

---

¹ Qarang: Храковский В.С. Каузативная деривация (особый случай)//Международная конференция, посвященная 50-летию Петербургской типологической школы: материалы и тезисы докладов. -СПб.,2011. -С.184-192.

² Турниёзов Н.Қ. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Гап шаклининг кенгайиши. -Тошкент: Наврўз, 2011,84-85-бетлар.

³ Талабов Э. Араб тили дарслиги. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993, 169-бет.

fe'llar harakatning kuchliligini, intensivligini ifodalaydi va o'zakning ikkinchi tovushi (yozuvda tashdid belgisi qo'yiladi) ikkilanadi (geminatsiya hodisasi): urmoq – ضرب (daraba); kuch bilan urmoq – ضَرَبَ (darraba). Shu tariqa XV xil bobga taalluqli uch undoshli o'zakdan iborat fe'llardan turli xil usulda turli ma'no anglatuvchi fe'llar yasaladi. Jumladan, so'z boshida alifning ustiga qo'yilgan hamza belgisi bilan (prefiks) IV toifa fe'llardan yasama kauzativlar hosil bo'ladi: o'tirmoq – جلس (jalasa); o'tqizmoq – أجلس (ajlasa)¹. Shunday ekan, bizningcha, mazkur hodisani leksik kauzatsiya deb tahlil qilish ma'qul edi va, o'z navbatida, bu holatni leksik derivatsiya qonun-qoidalari zahirida o'rganish kerak edi (Yuqorida leksik derivatsiyaning o'rganish obyekti haqida to'xtalgan edik). Zero, lingvistikaning derivatologiya sohasida derivatsiyaning leksik, semantik va sintaktik kabi turlarga bo'lib tadqiq qilinishi ilmiy asoslangan bir paytda «актантная деривация» tushunchasini iste'molga kiritishga hojat yo'q edi deb o'ylaymiz. Lekin ko'pgina tilshunoslarning mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqot ishlari olib borayotganliklarini kuzatamiz².

Ta'kidlash kerakki, derivatsiyaning har qanday turida «operator», «operand», «derivat» terminlaridan foydalanamiz. Garchi V.S.Xrakovskiyning o'zi operatorga derivatsiyaning mutlaq egasi deb baho bergan bo'lsa-da³, mazkur maqolasida bunday terminlarni iste'molga kiritmaydi. Olimning «адресат», «бенефактив», «малефактив», «инструмент» kabi terminlarni qo'llashi esa ishni ko'proq semantik sintaksis sohasiga moyil qilib qo'yadi. U holda maqoladagi materiallarni semantik derivatsiya doirasida tahlil qilishga to'g'ri keladi.

---

¹ Qarang: Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. 2-е издание. -М.: Восточная литература, 2001.-С.125.

² Bu haqda qarang: Макеева Н.В. Актантная деривация и лабильность глагола в кландан//Mandeica Petropolitana II. -СПб.: Наука, 2011.-С.218-262; Зинн М.А. Актантная деривация в кетском языке//Электронный журнал «Исследовано в России» <http://zhurnal.apc.relarn.ru/articles/2005/041.pdf>; Недялков И.В. Актантная деривация в английском и русском языках в переводческом аспекте//Сборник материалов научной конференции. Изд-во С.Петербург. ун-та, 2014.-С.69-76.

³ Qarang: Храковский В.С. Трансформация и деривация//Проблемы структурной лингвистики. -М.: Наука,1973.-С.496-497.

V.B.Yevtyuxin «Категория обусловленности в современном русском языке и вопросы теории синтаксических категорий» (Hozirgi rus tilida shartlilik kategoriyasi va sintaktik kategoriyalarning nazariy masalalari) nomli monografiyasida rus tilida sababiyat belgisiga ko‘ra shartlilikdan kam farqlanishini ta’kidlaydi¹. Biroq rus tili grammatikasining akadem nashrida e’tirof etilishicha, sababiyat tushunchasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, sabab ergash gapli qo‘shma gaplarda hokim gapning modallik alomatlari doim mustaqil bo‘ladi, ya’ni u tobe qismning modallik alomatlariga bo‘ysunmaydi. Ana shu xususiyat sababiyatni shartlilikdan farqlashga xizmat qiladi².

Umuman, ko‘pgina tilshunoslarning o‘z tadqiqotlarida sabab va oqibat munosabatlari talqiniga sintaktik nuqtayi nazardan yondashganliklarini kuzatamiz. Masalan, V.A.Beloshapkova sababiyat tushunchasi eng avval ergash gapli qo‘shma gaplarning tavsiflanishida xarakterli ekanligini aytadi³. N.A.Xolonina ham «Sabab va natija munosabatlarini ifodalovchi ergash gapli qo‘shma gaplar: rus va ingliz tillari materiallari asosida» nomli nomzodlik dissertatsiyasini sabab va natija munosabatlarining sintaktik tamoyil asosida yoritilishiga bag‘ishlaydi. Dissertatsiyada sabab va natija ergash gapli qo‘shma gaplar temporal-aspektual (harakatning dinamikasi bilan hosil qilingan hodisalarning mohiyati) xoslanganligi, modallik alomatlari, grammatik xususiyatlariga ko‘ra rus va ingliz tillari materiallari asosida qiyosan tahlil qilinadi. Olim mazkur gaplarni tahlil qilish jarayonida sabab ergash gapli qo‘shma gaplar avtosemantik, natija ergash gapli qo‘shma gaplar esa sinsemantik xarakter kasb etadi degan xulosaga keladi⁴.

Bizningcha, bu o‘rinda N.A.Xolonina fikrida ba’zi g‘alizliklar ko‘zga tashlanadi. Buni «avtosemantika» va «sinsemantika» terminlarining qo‘llanilishida ko‘rishimiz mumkin. Birinchidan, gapning avtosemantik yoki sinsemantik

---

¹ Qarang: Евтюхин В.Б. Категория обусловленности в современном русском языке и вопросы теории синтаксических категорий. -СПб.: Изд-во С.Петербурга. ун-та, 1997.-С.63.

² Qarang: Русская грамматика. Том II. -М.: Наука, 1980.-С.576.

³ Qarang: Белашапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. -М.: Просвещение, 1967.

⁴ Qarang: Холонина Н.А. Сложноподчиненные предложения, выражающие причинно-следственные отношения: на материале русского и английского языков. -Воронеж, 2001. -С.137.

xarakterga ega bo'lishi grammatik jihatdan emas, balki semantik jihatdan belgilanadi. Ikkinchidan, «avtosemantika» termini aksariyat hollarda, mustaqil sodda gaplarga taalluqlidir. Yoxud mazkur termin bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga nisbatan ham ishlatilishi mumkin, zotan, ularning har biri mazmuniga ko'ra nisbiy mustaqil bo'lishi ham mumkin. Ana shu jihatdan, bog'langan qo'shma gap komponentlari ergash gapli qo'shma gap komponentlaridan semantik strukturasi ko'ra farqlanadi. Shu bois ergash gapli qo'shma gap komponentlari, ularning qaysi turi bo'lishidan qat'i nazar, doim sinsemantik xarakterli bo'ladi. Bugungi kunda nutq lingvistikasi sohasi taraqqiy etib borayotgan ekan, tilshunoslarimiz tomonidan an'anaviy ravishda o'rganilayotgan «qo'shma gap» tushunchasi «murakkab sintaktik qurilma», «сложное синтаксическое целое» tarzida tadqiq qilinmoqda, zotan, qo'shma gaplarning nutqning mikromatn nazariyasi asosida o'rganilishi masalasiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda¹. Shunday ekan, ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanishida ham mikromatn alomatlarini kuzatamiz va uni tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalar (MSQ) tarzida o'rganamiz. Zero, hokim gap semantik va sintaktik jihatdan qay darajada mustaqil bo'lishidan qat'i nazar, MSQning sintaktik derivatsiyasi tobe gapning ishtirokisiz amalga oshmaydi. Mazkur ikki gap o'zaro birikib, uchinchi gapning (qo'shma gapning) tarkibiga kirishi haqidagi fikr ham, bizningcha, o'zini oqlay olmaydi, chunki ularning munosabatidan matn shakllanadi².

Ta'kidlash kerakki, kauzativlikni sintaktik mezonlar asosida tadqiq etilishi ham, o'z navbatida, til birliklarining nutqda qo'llanilishi bilan aloqador bo'lgan,

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Н.К. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004; Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал таҳлили. -Тошкент: Фан, 2000; Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008; Турниёзова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016; Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. -М.:Наука,1986; Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис. -М.:Высшая школа,2003; Марченко Е.П. Полипредикативные сложные предложения как единица текста//Филол.науки, №5, 2003.

² Турниёзов Б.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Тобе компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Тошкент: Наврўз, 2011,120-бет.

umuman olganda, nutq lingvistikasi bilan aloqador bo'lgan ayrim masalalarga oydinlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasizdir. Ikkinchi tomondan esa kauzativlikning sintaktik mohiyati hozirgi tilshunosligimizning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan mant lingvistikasining ilmiy asoslanishi, uning talqini usullari hamda vazifalarining belgilanishi bobida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Qozoq tilshunosi S.J.Tajibayeva tadqiqot ishida kauzativlikni sintaktik konstruksiyalar doirasida o'rganadi. Olim qozoq tilidagi sabab, natija, maqsad, shart ma'nosini ifodalovchi kauzal polipredikativ konstruksiyalarni (PPK) yaqin qarindosh bo'lgan janubiy sibir turkiy tillari (oltoy va tuva) bilan qiyoslagan holda tadqiq etadi va xulosalangan tahlil natijalarini rus hamda ingliz tillari materiallari bilan chog'ishtiradi¹. Mazkur dissertatsion ish kauzatologiya sohasining kauzal tipologiya yo'nalishi doirasida yaratilgan zalvorli tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

S.J.Tajibayeva lingvistik kompleksda o'z mavqeyiga ega bo'lgan kauzal konstruksiyalarning ichida sabab, natija, maqsad, shart ma'nosi bilan bog'langan polipredikativ gaplarning turkiyshunoslikda, jumladan, qozoq tilida muhim ahamiyat kasb etishini ilmiy dalillab beradi. Uning ishida kauzativlik hodisasi semantik kategoriya sifatida yoritiladi. S.J.Tajibayeva maqsad ma'nosidagi polipredikativ konstruksiyalar ifoda planiga ko'ra bipredikativ bo'lishini va ikki diktumli propozitsiyani anglatishini aytadi. Bundan tashqari, maqsad ma'nosidagi polipredikativ konstruksiyalar transformatsiyaga uchraganda sabab ma'nosini ifodalashga xizmat qilishini, maqsad ma'nosi bunday konstruksiyalarning tobe qismi orqali ifodalanishini, hokim komponent orqali esa subyektning harakatni bajarishga xohishi borligi ma'nosi kuzatilishini ta'kidlaydi².

S.J.Tajibayevaning kauzativlikni semantik kategoriya deb e'tirof etishi, bizningcha, ham maqsadga muvofiq. Lekin S.J.Tajibayeva bu o'rinda kauzativlikni grammatik ma'no ifodalovchi vosita sifatida semantikaga daxldor ekanligini izohlaganda to'g'ri bo'lar edi. To'g'ri, tilda ham, nutqda ham semantikaga daxldor

---

¹ Qarang: Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке (сопоставительный аспект)//Автореф.дис.докт.филол.наук. -Новосибирск, 2004.

² Qarang: Тажибаева С.Ж. Ko'rsatilgan avtoreferat, 35-bet.

bo‘lmagan unurning o‘zi yo‘q. O‘z navbatida, semantika tushunchasi bugungi tilshunoslikda dolzarb muammolardan biri bo‘lgan kauzatsiya jarayoni bilan ham uzviy aloqadordir. Lekin bu kauzativlikni uzil-kesil semantik kategoriya deb xulosa chiqarish uchun asos bo‘la olmaydi. Aks holda, ichki fleksiya, reduplikatsiya, suppletivizm kabi hodisalarni ham semantik kategoriya sifatida talqin qilishimiz kerak edi (Bu haqda ishimizning avvalgi sahifalarida to‘xtalgan edik). Ushbu tushuncha xususida Y.V.Tereshina mulohaza yuritib: «Kauzativlik universal tipologik kategoriya sifatida turli usullar orqali namoyon bo‘ladi», - deb to‘g‘ri ta’kidlaydi¹. Zotan, asosiy semantik kategoriyalar jumlasiga *ismlar, predikatorlar, predmet funktoirlari, gap va logik terminlar* kiradi².

Ismlar til belgilaridan biri hisoblanadi. Ismlar haqidagi ta’limot *nomlanish nazariyasi* deb ataladi. Mazkur nazariya nemis faylasufi Gotlob Frege tomonidan asoslandi. Umumiy jihatdan, nomlar predikatorlar deyiladi. Predmetning bajaradigan funksiyasiga ko‘ra ularning so‘z hamda so‘z birikmalari bilan atalishi predmet funktoirlarini tashkil etadi. Gap, o‘z navbatida, propozitsiya va presuppozitsiyasiga ega bo‘ladi. Gapda nomlar, predikatorlar, predmet funktoirlari va ularning mantiqiy munosabati mavjud bo‘ladi. Bizningcha, S.J.Tajibayevaning ishida bipredikativlik tushunchasi o‘rnida ustpredikativlik tushunchasidan foydalanish kerak edi. Chunki PPKlarning tobe komponentli turida asosiy predikativ markaz hokim gapda bo‘ladi. Buning asosiy sababi, tobe komponentli MSQning yagona tub strukturaga tayanishidadir. Shuning uchun tobe komponentli MSQlarda hokim gapning predikativ markazi muhim ahamiyat kasb etadi va voqelikka munosabat bildirishda uning mavqeyi hal qiluvchi o‘rinda turadi, tobe gapning predikativ markazi esa ana shu hokim mavqedagi predikativ markazga tobe bo‘ladi³. Shu bois bunday vaziyatda ko‘proq «ustpredikativlik» terminini qo‘llash maqsadga

---

¹ Терешина Ю.В. Межкатегориальные связи каузативных конструкций//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Ижевск, 2008. -С.5.

² Bu haqda qarang: Ивлев Ю.В. Логика//Логика и язык. Язык как знаковая система. Семантические категории выражений языка.<http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook718/01/part-003.htm#i155> (Sahifaga 07.12.2020 da murojaat etildi).

³ Bu haqda qarang: Хайруллаев Х.З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапининг предикативликка муносабати//Филол. фан. номзоди дис. автореф. -Тошкент, 2001, 21-бет.

muvofig bo'ladi. Zotan, voqelikka munosabat MSQning umumiy shakli orqali bildiriladi. Boshqacha aytganda, ustpedikativlik tushunchasi orqali predikativliklar yig'indisini (majmuyini) tushunamiz. O'z navbatida, voqelikka munosabat bildirish jarayoni mantiqiy diktum tushunchasi bilan uzviy aloqadordir. Diktum haqida taniqli fransuz tilshunosi Sh.Balli quyidagilarni aytgan edi: «Эксплицитное предложение состоит, таким образом, из двух частей: одна из них будет коррелятивна процессу, образующему представление; по примеру логиков мы будем называть ее диктумом»¹.– (Gap eksplitsit jihatdan ikki qismga bo'linadi. Ulardan biri tasavvur etish jarayoniga korrelyat tushuncha bo'lib, mantiqshunoslar tilida u diktum deb ataladi). Aniqrog'i, nima haqida axborot berilayotgan bo'lsa, o'sha diktum bo'lib, propozitsiya esa uning o'lchov birligi hisoblanadi.

Eksplitsitlik mantiqiy tushuncha bo'lib, bu xususda K.A.Dolinin shunday deydi: «...значение или эксплицитное содержание высказывания (текста) – это содержание, которое непосредственно выражено совокупностью языковых знаков, из которых это высказывание составлено. Эксплицитное содержание – это то, что сказано «открытым текстом»².– (...muayyan fikrning (matnning) eksplitsit ma'nosi yoki tarkibi bevosita shu ma'noni yuzaga chiqarayotgan til belgilarining yig'indisi orqali ifodalanadi. «Ochiq matn» bilan aytilgan fikr eksplitsit tarkibni tashkil etadi). Shunday ekan, propositiv struktura mudom qandaydir abstrakt holatda bo'ladi va muayyan predikatga tayanadi³, yaxlit bir fikr ifodasini beruvchi ustpredikativli konstruksiyalar asosida esa global diktum yotadi.

S.J.Tajibayeva maqsad ma'nosini beruvchi polipredikativ konstruksiyalar xususida so'z yuritsa-da, negadir, ko'rsatayotgan misollari aksariyat o'rinlarda monopredikativ konstruksiyalarni taqozo etadi: ***Ментайдың бетіне тура қарамау үшін тоқтап қалды*** (Mentauning betiga tik qaramaslik uchun to'xtab

---

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка (Перевод с французского Е.В. и Т.В.Венцель). -М.: Иностранная литература, 1955.-С.44.

² Долинин К.А. Интерпретация текста: французский язык. -М.: КомКнига, 2005.-С.6.

³ Турниёзов Н.Қ. Гапнинг проpositiv структураси ва деривация ходисаси хусусида//Замонавий тилшунослик ва деривацион қонуниятлар масаласига бағишланган Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Самарқанд, 2019, 4-бет.

qoldi). *Рысқұлов моңғол психологиясын түсіну үшін Будда дінін де зерттейді* (Risqulov mo'g'ullar psixologiyasini tushunish uchun Buddha dinini ham tadqiq qila boshladi). Bundan tashqari, maqsad ma'nosidagi polipredikativ konstruksiyalar transformatsiyaga uchraganda faqat sabab ma'nosini beruvchi PPKlarga aylanmaydi. Qiyoslang: *Siz ham shu osiy avomga nasihat qilinglar, toki yuzlaringiz yorug' bo'lgay* (G'.G'ulom.Yodgor). *Osiy avomga nasihat qildim, shuning uchun yuzim yorug' bo'ldi. Osiy avomga nasihat qilinib, yuzlarning yorug' bo'lishi. Agar kim shu osiy avomga nasihat qilsa, uning yuzi yorug' bo'ladi.*

Fanda sabab va oqibat konsepti psixolingvistik tamoyillar asosida o'rganilganini ham ko'rishimiz mumkin. Bu haqda Kaliforniyalik mashhur neyrolingvist Robert Dilts o'zining «Tilning fokuslari. Xulosalarni NLP yordamida o'zgartirish» (NLP–neyro-lingvistik programmalashtirish) nomli kitobida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Jumladan, dunyoviy modellarni idrok etish asosida sabab va oqibat munosabatlari yotishini, har qanday ilmiy tadqiqot sababiyatni aniqlashni ko'zda tutishini aytadi¹.

Shunday qilib, mazkur bobda kauzativlik tushunchasining klassik davrda va jahon tilshunosligida o'rganilishi holati to'g'risida fikr va mulohazalarimizni bayon etib o'tdik. Monografiyamizda kauzativlik tushunchasi bilan bo'g'liq bo'lgan masalalar talqinini ilk bor o'zbek tili materiallari asosida yoritib bermoqchimiz. Buni, albatta, yuqorida tahlil qilingan manbalarning ayrimlariga tayangan, ayrimlariga esa tanqidiy munosabatda bo'lgan holda amalga oshirmoqdamiz. Ishimizda kauzativlik tushunchasi *mazmuniy-sintaktik, morfosintaktik* hamda *sintaktik* rejada o'rganildi. Faktik til materiallarining tahlilida mikro- va makrokauzativli qurilmalar derivatsiyasi yoritildi va asosiy mezon sifatida derivatsion metod qonuniyatiga suyanildi. Natijada tilshunoslikda hali qo'llanmagan *kauzativ derivatsiya, kauzaoperator, kauzaoperand, kauzaderivat, kauzatologiya* kabi yangi terminlarni ishlatishga ehtiyoj tug'ildi.

---

¹ Qarang: Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. -СПб.: Питер, 2010.-С.94.

O'zbek tilshunosligida kauzatologiya sohasiga bag'ishlangan tadqiqot ishlari mavjud bo'lmaganligi bois mavzuni yoritishda asosan rus, qozoq, qirg'iz tilshunoslari tomonidan bajarilgan ilmiy ishlarga murojaat etildi. Ushbu monografiyada bayon etilgan mulohazalar kelgusida shu sohada yaratiladigan yangi ilmiy ishlarning vujudga kelishida zaruriy manba bo'lib xizmat qiladi deb o'ylaymiz.

IKKINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

- Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. -Toshkent: Sharq, 2010, 100-bet.
- Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. -Toshkent: Universitet, 2006, 167-bet.
- Sadullayeva L.I. Typological category of causative voice forms in Uzbek and English languages (Типологическая категория форм каузатива в узбекском и английском языках)//Сопоставительная лингвистика, № 6, 2017.
- Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya). -Toshkent: TDPU, 2009, 186-bet.
- Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 53-bet.
- Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 51-52-betlar.
- <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Пермиссив> (Sahifaga 29.04.2019 da murojaat etildi).
- <https://terijoki.spb.ru>; <https://www.suomesta.ru/2013/01/07/translativ/> (Sahifalarga 29.04.2019 da murojaat etildi).
- Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Киргизско-Турецкий университет «Манас», 2009. -С.56-63.
- Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн (Нашрга тайёрловчилар: Ойбек, Порсо Шамшиев). -Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1948, 9-бет.
- Аматов А.М., Филимонов Н.Г. Каузативные аффиксы в современном английском языке//Научные ведомости, № 6, 2012.-С.35.
- Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). -Тошкент: Фан, 1968, 122-бет.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -С.321-322; 479-491.
- Баклагова Ю. В. К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Филология и искусствоведение». Майкоп: АГУ, 2008. Вып. 10 (38). -С.30.
- Баклагова Ю. В. Семантика контактных и дистантных каузативов (на материале русского и немецкого языков)//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: филология и искусствоведение, № 1, 2009.
- Баклагова Ю.В. Аналитический каузатив с глаголом *help* в английском языке: категориальная парадигма конструкции *help somebody (to) do something*//Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 12, 2017.-С.91.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка (Перевод с французского Е.В. и Т.В.Венцель). -М.: Иностранная литература, 1955.-С.44.

Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (Структура слова и механизм агглютинации). -М.: Наука, 1975.-С.13.

Башарова Р.Р. Каузальная ситуация и способы ее выражения в языке//Вестник Башкирского университета, №3(1), 2011.-С.1057.

Белашапкина В.А. Сложное предложение в современном русском языке. -М.: Просвещение, 1967.

Бессалов А. Ю. Каузативные глаголы как средство выражения причинно-следственных отношений в английском и французском языках//Вестник МГОУ, № 6, 2010. -С.86.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.31.

Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1973.

Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис. -М.: Высшая школа, 2003.

Валиева Л.Г. Каузальность в татарском литературном языке. -Казань: ИЯЛИ, 2015.

Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке//Автореф. дис. докт. филол. наук. -Новосибирск, 2004.

Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове).-Изд. третье. -М.: Высшая школа, 1986.-С.14.

Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка. Синтаксис. -М., 1981. -С.58; Махмудов Н., Нурмонов. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 8-9-бетлар.

Гордон Е. Я. Каузативные глаголы в современном русском языке//Автореф. дис. канд. филол. наук: -М., 1981.-С.5.

Гордон Е.Я. Семантические особенности каузативных глаголов чувства в русском языке. Русский язык. Теория и методика преподавания. -Душанбе: Изд-во Таджикского ун-та, 1980. -С.77-82.

Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. 2-е издание. -М.: Восточная литература, 2001.-С.125.

Григорьян Е.Л. Каузальные значения и синтаксические структуры//Вопросы языкознания, №1, 2009. -С.24.

Дадуева Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов//Вестник СибГУТИ, №2, 2011. -С.77-76.

Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. -СПб.: Питер, 2010. -С.94.

Длугош А.М. Английский аналитический каузатив со служебным глаголом GET//Автореф.дис.канд.филол.наук: -Киев, 1980; Цуй Ван, Бочина Т.Г. Каузативная конструкция в русском и китайском языках//Филологические науки, №3, 2014.-С.7-12.

Долинин К.А. Интерпретация текста: французский язык. -М.: КомКнига, 2005.-С.6.

Евтюхин В.Б. Категория обусловленности в современном русском языке и вопросы теории синтаксических категорий. -СПб.: Изд-во С.Петербург. ун-та, 1997.-С.63.

Зинн М.А. Актантная деривация в кетском языке//Электронный журнал «Исследовано в России» <http://zhurnal.apr.relarn.ru/articles/2005/041.Pdf>.

Ивлев Ю.В. Логика//Логика и язык. Язык как знаковая система. Семантические категории выражений языка.<http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook718/01/part-003.htm#i155> (Sahifaga 07.12.2020 da murojaat etildi).

Ирискулов М.Т. Тилшуносликка кириш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 154-бет.

Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия. -Уфа: БГУ, 1983.-С.10.

Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. -Ленинград: Наука, 1988.

Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. -М.:Наука,1986.

Макеева Н.В. Актантная деривация и лабильность глагола в кла-дан//Mandeica Petropolitana II.-СПб.: Наука, 2011.-С.218-262.

Марченко Е.П. Полипредикативные сложные предложения как единица текста//Филол.науки, №5, 2003.

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). -Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1963,376-бет.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков (Пер.с фран. Д.Кудрявского, под ред. Р.Шор). -М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1938. -С.227.

Мельчук И.А. Курсы общей морфологии. Том II. Часть вторая: морфологические значения. -М.: Язык русской культуры, 1998. -С.381.

Мосина Н. М. Семантико-синтаксическая характеристика элементов каузативной конструкции в эрзянском языке//Вестник ЧГПУ, № 2, 2012. -С.238.

Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке//Автореф.дис.докт.филол.наук. -Нальчик, 2011. -С.17.

Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив/Под ред. А.А.Холодовича. -Л.: Наука, 1969.-С.28.

Недялков И.В. Актантная деривация в английском и русском языках в переводческом аспекте//Сборник материалов научной конференции. Изд-во С.Петербург. ун-та, 2014. -С.69-76.

Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992, 59-бет.

Переверзев К.А. Семантика каузации на фоне лексической и пропозициональной типологии//Вопросы языкознания, №5, 1996.-С.109.

Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор влентликлари. -Тошкент: Фан, 1998.

Рец Н.И., Губанов А.Р. Категория причинности: каузальная и каузативная связи//Вестник Чувашского университета, № 1, 2012.-С.247.

Русская грамматика. Том I. -М.: Наука, 1980. -С.332.

Русская грамматика. Том II. -М.: Наука, 1980.-С.576.

Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг формал-функционал таҳлили. -Тошкент: Фан, 2000.

Саляхова З.И. Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке//Автореф.дис.докт.филол.наук: -Уфа, 2012. -С.33.

Сымулов М.Г. Способы выражения каузативных отношений в разноструктурных языках (на материале английского и чувашского языков)//Автореф.дис.канд.филол.наук: -Чебоксары, 2006. -С. 6-8-9.

Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке (сопоставительный аспект)//Автореф.дис.докт.филол.наук. -Новосибирск, 2004. -С.35.

- Талабов Э. Араб тили дарслиги. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993, 169-бет.
- Таукенова Ж.М. Внутриглагольное словообразование в карачаево-балкарском языке//Автореф.дис.кан.филол.наук. -Нальчик, 2011. -С.5-9.
- Теньер Л. Основы структурного синтаксиса (Пер.с фран. И.М.Богуславского и др). -М.: Прогресс, 1988. -С.272-273-278.
- Терешина Ю.В. Межкатегориальные связи каузативных конструкций//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Ижевск, 2008. -С.5.
- Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. -М.: РГГУ, 2001. -С.432.
- Тихонов А.Н. Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным. -М.: АСТ, 2014.-С.268.
- Турниёзов Б.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Тобе компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Тошкент: Наврўз, 2011,120-бет.
- Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008.
- Турниёзов Н.Қ. Гапнинг пропозитив структураси ва деривация ҳодисаси хусусида//Замонавий тилшунослик ва деривацион қонуниятлар масаласига бағишланган Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Самарқанд, 2019, 4-бет.
- Турниёзов Н.Қ. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004.
- Турниёзов Н.Қ. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Гап шаклининг кенгайиши. -Тошкент: Наврўз, 2011,84-85-бетлар.
- Турниёзова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016.
- Турниязов Б.Н. Ҳозирги Ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 66-бет.
- Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. -Нальчик: Кабардино-балкарское государственное издательство, 1940. -С.54-56.
- Хазагеров Т.Г. Каузативность: статус и эволюция средств выражения в русском языке//Филологический вестник Ростовского государственного университета, №1 ,1998. -С.24.
- Хайруллаев Х.З. Нутқ сатҳлари ва уларнинг лингвистик асослари. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 4-бет.
- Хайруллаев Х.З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати//Филол. фан. номзоди дис. автореф. -Тошкент, 2001, 21-бет.
- Холонина Н.А. Сложноподчиненные предложения, выражающие причинно-следственные отношения: на материале русского и английского языков. -Воронеж, 2001. -С.137.
- Храковский В.С. Каузативная деривация (особый случай)//Международная конференция, посвященная 50-летию Петербургской типологической школы: материалы и тезисы докладов. -СПб.,2011. -С.184-192.
- Храковский В.С. Трансформация и деривация//Проблемы структурной лингвистики. -М.: Наука,1973.-С.496-497.
- Шорохова И.А. Семантика каузативных глаголов в русском и польском языках//Дис. канд. филол. наук. -Челябинск, 2007. -С.19.

II BOB. KAUZATIV QURILMALARNING MAZMUNY-SINTAKTIK MAQOMI

Tilshunoslikning semasiologiya sohasi faqat uning leksikologiya bo‘limi bilan emas, balki fonetika, morfologiya, sintaksis bo‘limlari bilan ham uzviy aloqadordir. Masalan, nutq tovushlarining morfema yoki so‘z tasarrufuda ma’no ifodalash uchun xizmat qilishi, morfemalarning ifodalanuvchi xususiyatga ega bo‘lishi, gap, mikro- va makromatn tarkibiy qismlarilarning mantiqiy izchillikda ma’no qurshovida kelishi bunga misol bo‘lishi mumkin. O‘z navbatida, semantika tushunchasi bugungi tilshunoslikda dolzarb muammolardan biri bo‘lgan kauzativatsiya jarayoni bilan ham bog‘liqdir, chunki kauzativlik tushunchasi zamirida sabab, natija, buyruq, undash kabi ma’no ifodalarining voqelanishi yotadi.

Umuman, semasiologiya sohasi inson tafakkuri shaklining qonuniyatini tadqiq etuvchi mantiqshunoslik fani bilan uzviylik hosil qiladi. Zero, «*sema*» va «*logos*» terminlarining ikkalasi ham, aynan, ma’no tushunchasini beradi. Inson nutqida bayon etilayotgan fikrning qismlari o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblikni mantiqiylik deb tushunamiz. Mazkur mutanosiblik, albatta, fonetik, grammatik hamda semantik rejada o‘z ifodasini topadi.

Lekin shuni ham aytish kerakki, mantiq o‘rganadigan semantika lingvistik semantika bilan hech qachon bir xil konseptual asosga ega bo‘la olmaydi, chunki mantiqning ham, tilshunoslikning ham semantika bobida bir-biridan keskin farqlanuvchi jihatlari mavjud¹. Ammo kauzativlikning pragmatik omillarini izohlashda, mantiqiy tafakkur haqida to‘xtalishimizga to‘g‘ri keladi. Shu bois ishimizning mazkur bobini yoritishda masala tavsifiga mazmuniy-sintaktik nuqtayi nazardan yondashishga to‘g‘ri keldi.

Semantik sintaksisda fikrni mantiqiy shakllantirish yo‘llari hamda aytilayotgan fikr orqali vaziyatga bo‘lgan munosabat o‘rganiladi. Mavjud holatda fikr lingvistik belgi sifatida qaraladi. Ushbu belgining ifodalovchisi jumlaning leksik va sintaktik tuzilishi, fikr komponentlaridan yuzaga chiqayotgan mazmun butunligi esa uning

---

¹ Qarang: Турниёзов Н.Қ. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004, 16-бет.

ifodalanuvchisi hisoblanadi. Ma'lum fikrning tinglovchiga yetkazilishida ifodalanuvchi xususiyat tildan tashqari voqelik elementlari to'plami bilan ham namoyon bo'lishi mumkin¹. Kauzativlikning semantik-pragmatik omillari haqida mulohaza yuritganimizda ana shu elementlarning ma'no munosabati xususida to'xtalishni lozim deb topdik.

1-§. Kauzativ derivatsiyada pragmatik omillar

Azal-azaldan insoniyat mantiqiy tafakkurga suyangan holda o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini evristik tarzda amalga oshirgan, albatta. Buning eng yorqin namunasi sifatida tilning paydo bo'lishi jarayonini eslab o'tishimiz kifoya. Masalan, amerikalik tilshunos Franklin Foslom «Книга о языке» (Til haqida kitob) nomli asarida shunday yozadi: ...Ibtidoiy jamoa a'zolari ovga chiqqan paytlarida, aytaylik, bir kiyikni ko'rib qolishgan. Shunda ular qichqirishib, kiyikni ovlashgan. Bundan keyin ham ular xuddi shu qichqiriqni faqat kiyikka nisbatan, to'g'rirog'i, faqat kiyik degan jonivorni atash uchun ishlatishgan. Ana shu tarzda turli narsalarni ifodalashda turli xil qichqiriqlar – hozirgi kunda biz «so'z» deb atayotgan tushunchaning elementar minimal shakli paydo bo'la boshlagan. Inson tafakkur egasi bo'lganligi bois unda bu qichqiriqlarni (so'zlarni) xotirasida saqlab qolish qobiliyati ham mavjud bo'lgan. Bu esa buyuk kashfiyot edi, chunki u gapira olar edi. Shu yo'sinda inson tafakkuri tili bilan birgalikda rivojlana borgan² (Fikr erkin tarjima qilindi).

Haqiqatan ham, tilning paydo bo'lishida tafakkur, jamiyat va mehnatning o'rni beqiyosdir, zero, inson ana shu omillarning uzviy rivojlanishi natijasida til belgilarini ixtiro qila boshladi. Natijada mazkur belgilar tobora ko'payib, eng muhim aloqa vositasi bo'lgan so'zlashuv tilining lug'at boyligi orta bordi. Britaniyalik taniqli faylasuf Alfred Uaytxed: «Insoniyat tamadduni – bu tilning samarasi, til esa rivojlangan tamaddun mahsulidir»,- deganda haqli edi³. Ammo bizning tilning paydo bo'lishi xususidagi mulohazalarimiz farazlar bilan cheklanadi, xolos. Shu

---

¹ Bu haqda qarang: https://ruskiyyazik.ru/807/Семантический_синтаксис. Elektron manba (Sahifaga 14.12.2020 da murojaat etildi).

² Фослом Ф. Книга о языке. -М.: Прогресс, 1974.-С.25-27.

³ Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. -М: Прогресс, 1990.-С.366.

bois fanimiz inson tilining vujudga kelishi sirlarini ochishga ojiz ekanligini tan olmay iloji yo‘q, negaki tilning paydo bo‘lishi muammosini, qanchalik taraqqiy etgan bo‘lmasin, lingvistik metodlar yordamida aniqlab bo‘lmaydi. Bu o‘rinda o‘zgacha yondashuvga ehtiyoj seziladi. Mavjud holat esa, o‘z navbatida, ijtimoiy kommunikatsiya semiotikasini o‘rganishga olib keladi. Masalan, ibtidoiy xalqlarning tilini olaylik. Mazkur tillar bugungi kunda taraqqiy etgan xalqlar tilidan o‘zining mantiqiy murakkabligi hamda semantikaga boyligi bilan ajralib turadi. Ushbu kazu Alloh taolo ilohiy go‘zallik bilan yo‘g‘riltirib, Odam atoga in‘om etgan tilning insoniyat muloqotining sivilizatsiyasi oqibatida degradatsiyaga uchraganidan dalolat beradi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarning ildizini topish maqsadida, bugungi kunda kommunikativ jarayonga semiotik jihatidan yondashish o‘zgacha xarakter kasb eta boshladi.

Aloqa vositalari belgilarini tadqiq etishda semiotika sohasiga tayanish mantiqiy-matematik modellardan foydalanishni taqozo etadi. Bu borada struktur tilshunoslik metodlari yetakchilik qiladi. Fikrimizning dalili sifatida Amerikalik taniqli antropolog-lingvist Frans Boas tadqiqotlarini aytishimiz mumkin. Ma‘lumki, jahon strukturalizmining asosiy tayanch manbalaridan biri Amerika deskriptiv tilshunosligi sanaldi. Uning namoyandalari jumlasiga, birinchi navbatta, F.Boasni kiritamiz. Olim yozuviga ega bo‘lmagan amerikalik hindular tilini o‘rganishda an‘anaviy tilshunoslikdagi metodlar yaroqsiz ekanligini va ijtimoiy kommunikatsiya semiotikasini tadqiq etishda yangicha metodlar zarurligini ta‘kidlaydi. Ammo tom ma‘noda struktur tilshunoslikning poydevori F.Boas bilan zamondosh bo‘lgan shveysariyalik olim F.de Sossyur tomonidan qo‘yildi. Olim tilning belgilar yig‘indisidan tashkil topgan murakkab sistema ekanligini dalillab, *semiologiya* sohasiga asos soldi. Bunda, o‘z navbatida, an‘anaviy tilshunoslikka yot bo‘lgan «*struktura*», «*semiotik belgi*», «*paradigma*», «*sintagma*» kabi tushunchalar tavsifi yoritildi.

Zamonaviy tilshunoslikda aloqa vositalarining belgilari semiotika bo‘limida o‘rganilar ekan, o‘z navbatida, insonning belgiga bo‘lgan munosabati pragmatik omillar nuqtayi nazaridan tekshiriladi. Bu juda muhim, chunki kauzativlikning

semantik maqomi keng qamrovli bo‘lib, u pragmatik omillar bilan ham bog‘lanadi. Bugungi kunda ijtimoiy kommunikatsiya semiotikasi verbal hamda noverbal belgilar kabi turlarga bo‘lib tadqiq qilinmoqda. Verbal belgilar lingvistik nazariyalar ko‘magida o‘rganilsa, noverbal belgilar paralingvistikada tadqiq qilinadi.

Ma’lumki, inson til yordamida suhbatdoshiga faqatgina o‘z fikrini yetkazib qolmay, balki ularni ma’lum bir harakatni bajarishga ham undaydi (Buni yuqorida F.Foslomning ibtidoiy jamoaning ov qilishi haqida aytgan misolida ko‘rib o‘tdik). Insonlarni biror harakatga undash jarayoni asosida esa har doim ijtimoiy va psixologik omillar qurshovi yotadi. Harakatni bajarishga undashda inson o‘zi ilgari surayotgan g‘oyalari maqsadini his etgan holda ma’lum bir amalni bajaradi. Bu jarayon, o‘z navbatida, mantiqiy psixologik xarakter kasb etadi. Bu haqda rus tilshunosi A.Vejbiskaya fikr bildirar ekan, o‘zaro kauzativ muloqot vaziyati jarayonini quyidagilarga bo‘lib o‘rganishni tavsiya etadi: «Harakatni bajarishga turtki berish aloqa munosabatining quyidagi belgilanadigan vaziyat va sharoitlariga bog‘liq holda amalga oshadi:

- a) so‘zlovchi va adresat o‘rtasidagi munosabatlar;
- b) so‘zlovchining harakatlarga munosabati;
- c) adresatning so‘zlovchining irodasiga bo‘ysunishi.

Obyekt va subyekt o‘rtasidagi kauzativ munosabat vaziyatida aloqa sharoitlari, suhbatdoshlarning holati, ularning yoshi, ushbu jamiyat a‘zolari uchun xos bo‘lgan umumiy qoidalar va odob-axloq me‘yorlari muhim xarakter kasb etadi. Shuni aytish kerakki, kauzatsiyaning kuchli darajasi kauzativ vaziyatning ishtirokchilari o‘rtasidagi mavqeyiga qarab aniqlanadi. Boshqacha aytganda, bunda tashabbuskor kauzator unvoni, lavozimi yoki yoshi bo‘yicha katta kishi hisoblanadi»¹.

Bundan tashqari, kauzativ harakatlar ta’sirining samaradorligiga, kauzativ reaksiyaning semantikasiga qarab turli aloqaviy vositalar unsurlari kauzativ konstruksiyalarni shakllantiruvchi belgilar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bois kauzativlik tushunchasini va kauzativ munosabatni amalga oshirish vositalari juda boy zahiraga ega. Bunga misol qilib, birinchi navbatda, til belgilarini aytishimiz

---

¹ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: Наука, 1997.-С.90.

mumkin, ikkinchidan, piktogrammalar (shu jumladan yo‘l harakati qoidalari belgilari), imo-ishoralar, Morze alifbosi kabi signal vositalarini ham semiotik belgilar sifatida ta’kidlab o‘tishimiz kerak. Zero, pragmatika semiotikaning bo‘limi sifatida nutqiy vaziyatda til belgilarining (aloqa vositalari belgilarining) funksiyasini o‘rganuvchi soha hisoblanadi¹. Bu esa, o‘z navbatida, pragmatikaning sintaksis sohasi bilan aloqadorligini ko‘rsatadi. Zotan, aloqa vositalarining semiotik belgilari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatini tekshiruvchi soha *sintaktika* deb yuritiladi².

«Pragmatika» termini grek tilidan olingan bo‘lib, «ish», «harakat», «ta’sir» degan ma’nolarni beradi. 1878-yilda belgilar sistemasining pragmatik aspekti ilk bor amerikalik faylasuf, mantiqshunos, matematik Ch.S.Pirs tomonidan tadqiq qilinadi. Olim o‘zining «How to Make Our Ideas Clear» (Fikrlarimizni qanday aniq qilish kerak) nomli maqolasida pragmatika haqidagi ilmiy qarashlarini ma’lum qiladi³. Keyinchalik pragmatika XX asrning 30-yillarida semiotika sohasiga asos solgan amerikalik faylasuf Ch.U.Morris tomonidan keng o‘rganildi va semiotikaning bir bo‘limi sifatida amal qila boshladi⁴.

Lekin shuni ham aytish kerakki, pragmatikaning o‘rganish obyekti chegarasini belgilovchi aniq bir hoshiya yo‘q, chunki u o‘z ichiga nutqiy vaziyat bilan bo‘g‘liq bo‘lgan turli masalalarni qamrab oladi. Bunday muammolar jumlasiga, soddaroq qilib aytganda, so‘zlovchi subyekt bilan adresat o‘rtasidagi muloqot davomidagi holatni o‘rganish jarayonini kiritish mumkin. Masalan, so‘roq, buyruq, iltimos, nasihat, shikoyat, uzr, tabriklash kabi ma’no ifodalari kommunikativ vaziyatda yuzaga chiqishi mumkin. Bundan tashqari, adresatning so‘zlovchi nutqiga bo‘lgan munosabati, uning psixik holati, muloqot jarayonida kesatiq, piching, tag ma’noning qo‘llanishi kabilar ham pragmatik omillar hisoblanadi⁵.

---

¹ Qarang: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.389.

² Qarang: Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.326.

³ Qarang: elektron manba: <http://www.philosophy.ru/library/james/pragma.html>. Джеймс У. Что такое прагматизм? (Sahifaga 05.10.2019 da murojaat etildi).

⁴Qarang: elektron manba: https://epistemology_of_science.academic.ru/611/(Sahifaga 21.09.2019 da murojaat etildi).

⁵ Qarang: ko‘rsatilgan ensiklopedik lug‘at, 390-bet.

Professor B.Y.Norman Belorusiya davlat universitetida o'qiyotgan ma'ruzalarining birida pragmatikaga shunday baho beradi: «Lingvopragmatikaning o'rganish sohasi juda keng deb to'g'ri baho berdikmi? Kommunikativ jarayonda beriladigan oddiy xabardan tashqari, u til sohasi bilan bog'liq bo'lgan barcha jabhalarni qamrab oladimi? Qo'yilayotgan savollarga javob tariqasida shuni aytishimiz mumkinki, darhaqiqat, pragmatikaning o'rganish obyektining kengligi asoslidir. Gap shundaki, mazkur soha nutq aktining barcha shartlari va turlarini o'rganadi, aloqa-munosabat vaziyatining ma'lum sabablari va natijalarini ham tahlil qilinadi. Umuman olganda, pragmatika ijtimoiy sohalarning yutuqlarini o'ziga singdirib olgan, chegara bilmaydigan fandır»¹.

Shunday ekan, mazkur omillar, o'z navbatida, kauzativ ma'noning ifodalanishi bilan ham aloqador bo'ladi. Zotan, kommunikativ vaziyatning turli holatlarida turli ifoda shaklidagi kauzal ma'nolar (do'q, buyruq, iltimos, nasihat, undash kabi) voqelanadi. Masalan:

Sohibqiron motamda qolgan kelini Xorazm malikasi Xonzoda xonimga atab ikki sandiq sovg'a-salom tayyorlatishni buyurdi. Birinchi sandiqqa tilla isirg'a-yu bilakuzuklar, yoqut ko'zli shohonaklar-u kumush kamarlar, zar taqinchoqlar-u marjonlar, oltin zebigardon-u tillaqoshlar, qashqar baldog'i-yu oybaldoqlar, ko'zmunchog'-u tumorlar, Yaman aqiqi, javohir-u zabarjad, la'l-u yoqut, durri Adan, gavhar-u marvaridlar solinsin....

Podshoh kelini sandiqlarga qarab quvonib ketdi, shahlo ko'zlari nurlandi (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Ikkinchi kitob).

Keltirilgan misolda muloqot vaziyatida sodir bo'layotgan buyruq shaklini taqozo etuvchi kauzal nutq voqelanmoqda. Nutqning *lokutiv* («*locutio*» lotincha «*suhbat*», «*nutq*», «*talaffuz*» degani bo'lib, so'zlovchi bevosita nimani aytayotgan bo'lsa, o'sha nazarda tutiladi)² tomoni orqali podsho keliniga sovg'alar in'om etayotganligi anglashilib turibdi. Bu masalaning bir tomoni bo'lsa, ikkinchi tomoni shundan iboratki, har qanday jumlaning lokutiv xususiyatidan tashqari uning

---

¹ Норман Б.Ю. Лингвистическая прагматика (курс лекций). -Минск: БГУ, 2009.-С.24.

² Qarang: ko'rsatilgan ensiklopedik lug'at, 412-bet.

illokutiv («*in+locutio*») lotincha «*suhbat ichida*», «*nutq ichida*» degan ma’noni anglatib, soʻzlovchining aytayotgan fikri orqali nima demoqchi ekanligi (ichki tub ma’no) nazarda tutiladi)¹ sifati ham mavjud boʻladi. Baʼzan lokutiv ma’no bilan illokutiv ma’no teng kelib qolsa, baʼzan ular oʻrtasida keskin farq seziladi. Masalan, «*Eshikni yop*» jumlasini orqali anglashilayotgan ma’no ifodasida soʻzlovchi nima deyotgan boʻlsa, xuddi shu ma’no oʻz izohini topmoqda. Boshqacha aytganda, lokutivlik bilan illokutivlik teng ekanligi kuzatilmoqda. Biroq «*Sizga eshikdan shamol kelayotgandek tuyulmayaptimi?*», «*Eshik ochiq qolibdimi?*», «*Nega eshikni ochib qoʻydingiz?*», «*Yelvizak juda yomon-da*» kabi jumlar ma’nosi orqali ifodalanayotgan lokutivlik illokutivlik bilan teng emas, chunki bunday vaziyatda lokutivlik orqali bir ma’no berilayotgan boʻlsa, illokutivlik orqali esa boshqa ma’no («*eshikni yop*» ma’nosi) ifodalanmoqda. Adresantning yuqoridagi kabi gaplarini eshitgan adresat joyida oʻtiravermaydi, albatta. U eshikni yopadi. Demak, bunday pragmatik vaziyatda «*iltimos*» konsepti bilan aloqador boʻlgan kauzal ma’no ifodasi yoritiladi (vaziyatga qarab, buyurish ma’nosi ham boʻlishi mumkin).

Yuqoridagi berilgan misolda ham, aytib oʻtganimiz singari, matnning lokutiv belgisi orqali sovgʻa berish ifodasi kuzatilsa, illokutiv rejasi orqali esa kauzallikning sabab ma’nosi bilan mushtarakligi sezilmoqda. Bu vaziyatda kauzallikning ikki xil ma’no turiga duch kelamiz. Birinchidan, lokutivlikda *buyruq*, ikkinchidan, illokutivlikda esa *sabab*, chunki podshoning kelinini sovgʻalar bilan siylashiga Xonzoda xonimning turmush oʻrtogʻining, podshoning oʻgʻlining, oʻlimi sabab boʻgan. Shu bois podsho kelinining gʻam-anduhni unutishini istab, unga turli xildagi qimmatbaho tuhfalarni berishni buyurmoqda. Bu holatda har bir sovgʻaning nommanom aytilishi bejiz emas, chunki pragmatik jihatdan olib qaralganda, bu juda muhim. Boshqacha aytganda, har bir predmet nomining birma-bir aytilishi, oʻz navbatida, adresatning ma’lum bir makonda oʻzini tutishi va xulq-atvoriga taʼsir etadi. Zero, buyumlarning har birining belgisi ularning nechogʻlik qimmatbaho ekanligidan dalolat beradi. Lingvopragmatikada kommunikativ aloqa jarayonida bunday urgʻu berib aytilayotgan belgilar *pragmemalar* deb yuritiladi.

---

¹ Qarang: oʻsha lugʻat, oʻsha bet.

Voronej davlat universiteti professori N.M.Vaxtel pragmemalarga pragmatik yo'naltirilgan va insonni xulq-atvorini tartibga solish uchun mo'ljallangan tilning turli sathlarining minimal birliklari, deb to'g'ri ta'rif beradi¹. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, kauzal ma'no ifodasining pragmatik omillari *bixevioristika* sohasi bilan ham uzviy tutashganligining guvohi bo'lamiz.

Bixeviorizm (inglizcha «*behavior*»–xulq-atvor) psixologiyaning bir yo'nalishi sifatida insonning o'zini tutishi, xulq-atvori va unga ta'sir etish omillarini o'rganadi. Bixevioristika sohasiga XX asrning 30-yillarida amerikalik psixolog Djon Brodnes Uotson asos soladi. Rus fiziologi I.P.Pavlov, amerikalik psixolog B.F.Skinner ham bixeviorizm sohasida ilmiy tadqiqot ishlari olib borishgan. Sobiq SSSR davlatida mazkur soha psixolog, professor A.N.Leontev tomonidan burjua psixologiyasi sifatida qattiq tanqid qilingan. Ammo bugungi kunda bixevioristika psixologiyaning eng dolzarb ahamiyat kasb etuvchi yo'nalishlaridan biri ekanligi isbotlandi, zero, ushbu soha jamiyatdagi talaygina muammolarni bartaraf etishga yordam bermoqda. Masalan, tillarni o'rganishda qulay metodlardan foydalanish, tabiatni muhofaza qilish, oilada sog'lom muhitni yaratish, turli kasalliklarning profilaktikasi, avtohalokatlarning oldini olish, uy hayvonlarining parvarishi, ekologik muammolarni hal etish va hokazo kabilar shular jumlasidandir².

Darhaqiqat, fikrimiz isbotini yuqoridagi nutq parchasining oxirgi jumlasida ko'ramiz. Podshoning kelini unga taqdim etilgan qimmatbaho tuhfalarni ko'rib, quvonib ketadi va shahlo ko'zlari nurlanadi, oqibatda u boshiga tushgan kulfatni unutadi. Inson tabiatidan kelib chiqqan holda shunga amin bo'lamizki, narsaning belgisi narsadan ko'ra ko'proq bizni (insonni) tavsiflashga xizmat qiladi. Shunday ekan, hukmdor ham kelinining xulq-atvorini, uning zeb-u ziynatlarga qiziqishini bilar edi, shu sababdan ham unga behisob tuhfar berdi. Natijada podsho muammoli vaziyatning yechimini topdi. Tashabbuskor kauzatorning pragmatik jihatdan egallagan mavqeyiga kelsak, bu holat yuqorida A.Vejbiskayaning ilmiy qarashlarida

---

¹ Вахтель Н.М. Основы прагмалингвистики//Учебно-методическое пособие для вузов. -Воронеж: ВГУ, 2008. -С.16.

² Qarang: elektron manba: <https://www.psychologos.ru/articles/view/dzhon-brodes-uotson> (Sahifaga 04.10.2019 murojaat etildi).

ta'kidlab o'tilganidek, uning unvoniga, lavozimiga va yoshiga qarab belgilanmoqda, zero, bu vaziyatda faqat sohibqirongina buyruq ifodasidagi kauzal nutqning adresanti bo'lishi mumkin.

Pragmatik nuqtayi nazardan olib qaralganda, kauzal ma'noning ifodalanishi adresantning muloqot strategiyasiga bog'liq holda yuzaga chiqadi. So'zlovchining kommunikativ strategiyasi esa uning so'zlashuv jarayonidagi ko'zlagan maqsadiga qarab turlarga bo'linadi: a) global nutqiy maqsadni ko'zlash; b) suhbatdoshning ongi, psixik holati va suhbat vaziyati to'g'risidagi ma'lumotlarning kvantini (minimal miqdor) to'plash hamda to'plangan kvantlarning so'zlovchining bu haqda bilgan dastlabki informatsiya zahiralari bilan mos kelishi¹.

Lekin shuni ham aytish kerakki, so'zlovchi hamma vaqt ham suhbatdoshi haqida azaldan informatsiyaga ega bo'lavermaydi. Bu holat, hech bo'lmaganda, birikki marta muloqotga kirishgan kishilar bilangina amalga oshishi mumkin.

Nutqiy faoliyat strategiyasi muloqot akti jarayoni qurilishining umumiy yo'nalishini boshqaradi va bunda adresant muayyan natijalarga erishishni maqsad qilib qo'yadi. Shunday ekan, strategiya kognitiv-pragmatik plandagi aloqamunosabatni tashkil etuvchi vosita hisoblanadi. Uning yordamida suhbatdoshning kommunikativ xulqi nazorat qilinadi. Nutq taktikasi nutq strategiyasini amalga oshiradi va muloqotning ijtimoiy hamda psixologik jihatlarini hisobga oladi. Masalan:

Bir kun kechqurun xizmatkorlar bilan o'tirib qanday qilib boyni o'z joyiga chaqirib kelish to'g'risida maslahatlashdik, ham kim borishini o'ylashdik, nima deb chaqirib kelishni fikrlashdik. Toki «innaykeyin» dardidan keyin boyning o'zining tinkasi quriydigan bo'lsin.

...Yo'l-yo'lakay ming xil xayollarga botib o'ylayman. Qanday qilib «innaykeyin»ga javob topish kerak?

...Boy shiyponda kalla go'shti bilan nonushta qilib o'tirgan ekan. Salom berib sekingina poygakka tushib o'tirdim.

– Xo'sh?!

---

¹ Qarang: Вахтель Н.М. Ко'rsatilgan qo'llanma, 27-bet.

- *Shunday o‘zim, sizni sog‘inib, bir ko‘rib kelay deb kelgan edim.*
- *Yaxshi, yaxshi, barakalla, juda ham quruq kelmagandursan, birior ishing bordur, xo‘sh, nimaga kelding?*
- *Anavi, haligi, dandon sopli pichog‘ingiz sinib qolgan edi, shuning xabarini bergani keldim.*
- *Ana shu so‘zdan keyin menga «innaykeyin» savoli yog‘ila boshladi.*
- *Xo‘sh, innaykeyin, qanday qilib sindi? Ro‘zg‘orda mening pichog‘imdan boshqa pichoq qurib ketgan ekanmi?*
- *Tozi itingizning terisini shilayotgan edim, suyakka tegib sinib qoldi.*
- *Iyaa?! – dedi boy. – Tozining terisini mening dandon sopli pichog‘imda shilasanlarmi, o‘zing ayt-chi, nimaga shildilaring?*
- *Shoshilib qoldik-da, o‘lib qolgandan keyin, bekor ketmasin deb terisini shilib oldik.*
- *Nima qilib o‘ldi?*
- *Harom o‘lgan otning go‘shini ko‘p yeb qo‘ygan ekan, bo‘kib o‘ldi.*
- *Harom o‘lgan ot go‘shini qayoqda ekan?*
- *Ha o‘zimizning to‘riq qashqaning go‘shini yeb o‘ldi-da, begona ot emas.*
- *...Xo‘sh, to‘riq qashqa nima qilib o‘ldi?*
- *Xomlik qilib o‘ldi.*
- *Nimaga xomlik qiladi?*
- *Hech aravaga qo‘shilmagan ekan, ...zo‘riqib o‘ldi.*
- *Nima deyapsan...?*
- *...Ha, o‘t tushgandan keyin....., duch kelganini qo‘shib, ...suv tashiy beradi-da! (G‘.G‘ulom. Shum bola)*

Berilgan nutqiy akt parchasidagi suhbatdoshlarning o‘zaro muloqotidan ko‘rinib turibdiki, so‘zlovchi nutqiy vaziyatni qo‘lga olib, mazkur jarayonning umumiy yo‘nalishini boshqarmoqda. Shunday ekan, bu o‘rinda global nutqiy maqsad ko‘zlanmoqda. Shu bilan birgalikda, avvalgi bobda ta’kidlab o‘tganimizdek, ushbu ustpredikativli kauzativ konstruksiya asosida global diktum yotganini ham ko‘ramiz. Bu, albatta, so‘zlovchining taktikasiga asoslangan strategiyaga bo‘g‘liq

ravishda amalga oshmoqda. Mazkur jarayonda adresant suhbatdoshining ongi, psixik holati va suhbat vaziyati to'g'risida ma'lumotlar kvantiga ega. Bundan tashqari, to'plangan ma'lumotlar uning adresat bilan muloqot aktiga kirishguniga qadar bu haqda yig'gan dastlabki informatsiya zahiralari bilan ham mos keladi. Masalan, adresantning kechqurun xizmatkorlar bilan o'tirib qanday qilib boyni o'z joyiga chaqirib kelish to'g'risida maslahatlashganligini aytishimiz mumkin.

O'z navbatida, bu jarayonda kauzal ma'no ifodasining bosqichma-bosqich globallashuvini ham ko'ramiz. Zero, har bir voqeaning yuzaga chiqishi uchun ikkinchi bir voqea uning sababiyati sifatida gavdalanmoqda. Lekin shunisi ahamiyatliki, mazkur dialogik kauzamatnda kauzallikning ifodalanishi teskari tartibda, ya'ni sababiyatdan oqibatga qarab emas, balki oqibatdan sababiyatga qarab voqelanmoqda: pichoqning sinishi – oqibat, itning o'limi – sabab; itning o'limi – oqibat, otning o'limi – sabab; otning o'limi – oqibat, yong'in ketishi – sabab kabi. Bu bejiz emas, albatta, zero kauzallikning teskari tartibda yuzaga chiqishi, pragmatik nuqtayi nazardan, nutq aktining *perlokutiv*¹ (qandaydir natijaga erishish uchun tinglovchiga ta'sir qilish) darajasini oshirmoqda. Bundan tashqari, *reprezentativ* (xabarga oid) fikrlarning birdan yong'in boshlanganidan yetkazilmaganligi ham so'zlovchining pragmatik taktikasidan dalolat beradi. Ushbu taktikaning amalga oshuvida esa, aynan, kauzativlik ifodasi muhim omil sifatida ishtirok etmoqda. Buning isbotini adresant o'z fikrining yetkazilishi chastotasini ahamiyatsiz bo'lgan elementdan boshlaganligida va uning iyerarxik ravishda global kauzativ vaziyatga ulanganligida ko'ramiz. Mazkur holat esa nutq aktining bu xilda voqelanishi negizini bixevioristik va pragmatik omillar tashkil qilayotganligidan dalolat beradi.

Ta'kidlash kerakki, til egasi inson bo'lganligi bois u til belgilarini nutqqa ko'chirishda o'zi xohlagan usullardan (fonetik, semantik, stilistik, morfologik, sintaktik kabi) erkin foydalanadi, til belgilarining nutqda faollashuvi esa, shubhasiz, insonning tafakkur faoliyati bilan bog'lanadi. Shunday ekan, nutqda kauzativ qurilmalarning ishlatilishi til unsurlarining mexanik tarzda nutqqa ko'chirilishi emas, balki so'zlovchining til sistemasi va so'zlashuv muhiti bilan munosabati

---

¹ Qarang: Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. -М.: Флинта, Наука, 2010. -С.51.

natijasini taqozo etadi. Rossiya davlat pedagogika universiteti professori I.V. Arnold ham inson omilining til sistemasi voqeligi uchun ustuvor ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlaydi: «Tilni faqat o'z qobig'ida uning ijodkori va egasi ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi»¹.

Umuman, til hodisalarini o'rganishda har doim quyidagi uchlikka asoslanish maqsadga muvofiqdir: *til – so'zlovchi – pragmatik omillar*. Ravshanki, mazkur uchlikning uchinchi muchasi *intonatsiyani* ham o'z ichiga oladi, uning real qo'llanishi esa nutq muhitining talablariga bog'liq bo'ladi. Intonatsiya haqida gapirganda shuni ham aytish kerakki, u til sistemasi unsurlari jumlasiga kirmaydi, zotan, tilda fonema, morfema va so'zdan boshqa narsa yo'q. Ular tilning asosiy birliklari sanaladi². Intonatsiya nutq unsuri sanalib, til sistemasi birliklarining nutqda real qo'llanishiga so'zlovchi orqali ta'sir etadi.

So'zsiz, til belgilari nutqqa so'zlovchi tomonidan kiritiladi. Bu esa so'zlovchining tilga ta'sirini yanada oshiradi. Demak, *supersegment* vositalarning til hodisalariga munosabati ham so'zlovchi orqali voqelanadi. Shu bois kauzativlikning intonatsiya orqali namoyon bo'lishi ham insonning nutqda supersegment unsuridan qay tarzda foydalanishi bilan amalga oshadi:

*Emdi bir-ikki buzuqbosh chiqib, menim tinchlig'imni buzmoq istaylar!
Qo'yaman sizni!* (A. Fitrat. Abulfayzxon).

Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, «*Qo'yaman sizni!*» jumlasidan intonatsiya orqali «*Mening halovatimni buzganligingiz uchun endi sizlarni tinch qo'yamayman*» degan kauzativ ma'no ifodasi ro'yobga chiqayotganligi izoh talab qilmaydi. Boshqacha aytganda, bir shaxsning qandaydir harakatni amalga oshirganligi (kishilar tomonidan tinchlikning buzilganligi) sababiyati boshqa bir harakatning, oqibatning, yuzaga chiqishini (tinch qo'yamaslikni) ta'minlamoqda. Bu haqda yuqorida ma'lumot berganimizdek, lokutsiya orqali «*Qo'yaman sizni!*» jumlasidan o'z holiga qo'yish ma'nosi anglashilsa, illokutsiya natijasi esa uning

---

¹ Арнольд И.В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды//Вопросы языкознания, № 3, 1991.-С.125-126.

² Qarang: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М., 1971.-С.177.

aksini taqozo etadi. Mazkur vaziyatda kesatliq, piching orqali voqelanayotgan «*Endi senga tinchlik bermayman*» degan tag ma'no pragmatik omil sanaladigan intonatsiya vositasida yuzaga chiqmoqda.

Rus tilshunosi N.A.Mixalchuk «V.V.Nabokov asarlarida bilvosita nutqiy aktlarining funksiyalari» nomli maqolasida, professor N.I.Formanovskayaning fikriga tayangan holda (Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический аспект.-М.: Русский язык, 2000), jonli muloqotda illokutiv munosabatlarning quyidagi turlari yuzaga chiqishi mumkinligini ta'kidlab o'tadi:

- 1) *reprezentativlar* (xabarlar);
- 2) *komissivlar* (majburiyatlar);
- 3) *direktivlar* (undash);
- 4) *rogativlar* (savollar);
- 5) *deklarativlar* (e'lonlar);
- 6) *ekspressivlar* (hissiyotlar);
- 7) *kontaktivlar* (nutq odobi)¹.

Sanab o'tilgan illokutiv munosabatlarning barchasi ma'lum sabablarga ko'ra sodir bo'ladi, albatta. Lekin biz bevosita kauzal ma'no bilan bog'lanuvchi *direktivlar* to'g'risida fikr bildirmoqchimiz, zero, kauzativlikda biror bir harakatni bajarishga undash ma'nosi yetakchilik qiladi. O'z navbatida, direktivlar ham ichki kauzal ma'no paradigmalarini hosil qiladi:

- 1) *preskriptivlar* (lotincha – «*buyruq*»);
- 2) *rekvistivlar* (lotincha – «*iltimos*»);
- 3) *suggestivlar* (lotincha – «*ishontirmoq*»)².

Preskriptiv ifodadagi kommunikativ akt jarayonida *buyruq*, *ta'qiqqlamoq*, *talab* kabi kauzal ma'no turlari voqelanadi. Modomiki shunday ekan, umumiy preskriptiv ifoda planini *makro kauzasemantik* paradigma sifatida, uning semantik tasarrufiga kiruvchi ma'no farqlarini esa *mikro kauzasemantik* paradigmalar deb tadqiq qilsa bo'ladi. Lekin bu o'rinda direktiv rejaning ko'rsatilayotgan semantik paradigmalariga nisbatan makro holatda turganini, shu bilan birga, uning o'zining ham illokutiv munosabat muchasi ekanligini nazardan chetda qoldirmaslik kerak.

---

¹Михальчук Н.А. Функция косвенных речевых актов в произведениях В.В.Набокова//Журнал Белорусского государственного университета.Филология, №2, 2017. -С.78-85.

² Qarang: elektron manba: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (Sahifaga 17.10.2019 da murojaat etildi).

Zero, illokutivlik makroparadigma maqomida bo‘lib, kauzallik uning natijasi tarzida yuzaga chiqishi mumkin. Buni yuqorida ohang orqali voqelanayotgan kauzallik misolida ko‘rib o‘tdik.

Shunisi xarakterliki, bunday ma‘nolar xususiyatini aks ettiruvchi kauzallikda har doim so‘zlovchi ustuvorlik kasb etadi, zero, u buyuradi, taqiqlaydi va talab qiladi. Boshqacha aytganda, adresant kauzator mavqeyida bo‘ladi. Fikrimiz isbotini quyidagi misollarda ko‘ramiz:

1. *Yuragimni vahima bosdi.*

– *Oyi-i! – dedim yig‘lamsirab.*

Kimdir yelkamga turtdi:

– *Jim o‘tir, oying qochib ketgani yo‘q.*

Ammamning zardali ovozi eshitib, damim ichimga tushib ketdi
(O‘.Hoshimov. Nurli dunyo).

2. ...*Misr sultoni uzoq kuttirmadi – elchi qo‘liga quyidagi farmonni tutqazdi:*

«Shomdagi viloyatlar hokimlari va dorug‘alari o‘z qo‘shinlarini olib dushmanga yuzma-yuz chiqmak uchun Halabda yig‘ilsunlar! Turon lashkari yurtga kiritilmasun!» (Muhammad Ali. Ulug‘ saltanat. To‘rtinchi kitob)

3. ...*Yig‘ilgan studentlar Abdulla akani asarlari orqali bilishadi. Ko‘pchiligi o‘zini ko‘rmagan, ovozi eshitmagan edi. Studentlar shovqin ko‘tarib, muhokamani Abdulla Qahhor boshlab bersin, deyishdi. Fakultet dekani Abdulla Qahhorga so‘z berishga majbur bo‘ldi* (S.Ahmad. Yo‘qotganlarim va topganlarim).

Keltirilgan misollarning birinchisi buyruq, ikkinchisi taqiqlash, uchinchi esa talab ma‘nosidagi kauzallikni taqozo etuvchi kauzasituatsiyalar bo‘lib, uning adresantlari nutqiy vaziyatning boshqaruvchilari hisoblanadi. Preskriptiv kauzatsiya orqali voqelanayotgan hukm ifodasi har doim adresat uchun majburiylikni ta‘kidlab turadi.

Shuni aytish kerakki, usbu misollardagi buyruq, taqiqlash, talab kabi kauzal ma‘nolar shkala ko‘rsatkichi birdan emas, balki asta-sekin ko‘tarilmoqda. Lekin pragmatik vaziyatga qarab, bunday ma‘no ifodasidagi kauzallik keskin yuzaga chiqishi ham mumkin. Masalan, harbiy buyruqdagi «O‘t och!», ba‘zan stixiyali

ravishda aytiluvchi «Qoch!», ma'lum bir eshik peshtoqiga ilingan «Kirish taqiqlanadi», namoyishchilar yozib chiqqan «Talab qilamiz!» kabi kauzal ma'nolar o'zining keskinlik darajasi bilan farqlanadi.

Kauzallikning *rekvistiv* turi *iltimos, taklif, undash* kabi ma'no paradigmalarini mujassamlashtiradi. Havola etilayotgan paradigmalarda voqelanadigan kauzal vaziyat, yuqorida tahlil qilingan kauzallikdan farqli ravishda, adresantning ehtiyoji tufayli yuzaga chiqadi. Endi bu holatda adresat ustuvor xarakter kasb etadi, chunki iltimos, taklif, undash tushunchalaridan amalga oshishi kerak bo'lgan harakatning bajarilishi (oqibatning dinamiklashuvi) ko'proq adresant uchun muhim hisoblanadi. Masalan:

1. – *Bor baraka deng endi, yanga! Bor baraka deng!*

U har siltaganda oyim qo'li uzilib ketgudek bo'lib butun gavdasi bilan silkinar edi.

– *Hech bo'lmasa yana ellik so'm qo'shing, amaki, – dedi onam eski choponli kishiga iltijoli termilib. – Zotli mol, onasi har yili ikkitadan tug'adi* (O'.Hoshimov. Nurli dunyo).

2. *Ayol sekin-sekin nari ketayotgan edi, Oqsoqol qulluq qildi.*

– *Ispasiba, marja! Go'st paydo'm.*

Ayol mungli kulimsirab qo'ydi (O'.Hoshimov. Umr savdosi).

3. *Yur, tog'larga chiqaylik.*

Mayli, yur!

Eh...qandayin chiroylik

Oppoq nur...(Usmon Nosir. Yur, tog'larga chiqaylik...)

Berilgan misollarning birinchisi iltimos, ikkinchisi taklif, uchinchisi undash ma'nosidagi kauzal nutqni taqozo etmoqda.

Pragmatik vaziyatda nutq aktini yuzaga chiqaruvchi omillar sababini tadqiq qilishimiz natijasi, kauzallikning *rekvistiv* turiga mansub bo'lgan undashning voqelanishi faqatgina ikki shaxs o'rtasida emas, balki so'zlovchining o'z ichki tuyg'ulari qurshovi doirasida ham amalga oshishi mumkinligini ko'rsatadi. Endi bu holatda nutq egasi ham adresant, ham adresat maqomini egallaydi:

1. *Qul Xoja Ahmad toat qil, umring bilmom necha yil.*

Asling bilsang, obi gil, yana gilga ketaro

(Ahmad Yassaviy. Hikmatlar).

2. *Ey Navoiy, o'zni maqbul istasang, tufroq bo'l,*

Kim erur mardud, ulkim boshida pindori bor

(Alisher Navoiy. Badoe' ul-vasat).

Undash paradigmasiga aloqador bo'lgan kauzallikning mazkur ko'rinishi ko'pincha she'riyatda uchraydi. Masalan, aksariyat g'azallarning maqta' qismida lirik qahramon o'ziga murojaat etib, ma'lum bir harakatni bajarishga undaydi. Bu, albatta, she'riy matnning avvalgi qismida ifoda etayotgan sababiyat yuzasidan kelib chiqadi. Natijada bixevioristik makonda ichki tuyg'ularga asoslanuvchi *psixokauzallik* o'z ifodasini topadi. Jumladan, hazrat Navoiyning g'azallaridan olingan parchada ham buning isbotini ko'ramiz: *mardud* – rad etilgan shaxs. Bunga sabab–kekkayish. Demak, o'zlikni anglashning birdan bir chorasi tuproqsifatlikdir.

Kauzal nutq aktining direktiv makropardigmasiga taalluqli *suggestiv* rejadagi ma'no ifodasi, o'z navbatida, *nasihat, maslahat, ogohlantirish* kabi mikro kauzaparadigmalarni tashkil etadi. Nasihat tarzidagi kauzal nutqning shakllanishida kauzator yoshi va hayotiy tajribasi jihatidan adresatdan ancha yuqori turadi. Shu bois bu xildagi muloqotning diskursiv muhitida so'zlovchining mavqeyi baland bo'ladi, birinchidan, u yosh jihatidan katta bo'lsa, ikkinchidan, nasihat mazmunidagi nutq ifodasi ko'proq adresat uchun zarur hisoblanadi:

1. *Sen qancha ko'p odamga yaxshilik qilsang, bu yaxshilik boshqa kutilmagan joylardan o'shanchalik ko'payib qaytgay. Dunyoda yaxshi bilish-u yaxshilik qilishdan afzalroq baxt yo'q, shuni hech qachon unutma, o'g'lim!* (P.Qodirov. Avlodlar dovoni)

Kauzal ifodaning maslahat mazmuni bilan aloqador bo'lgan nutq aktida adresant kauzator vazifasini bajarsa-da, muloqot jarayonida hosil bo'ladigan kauzativlik natijasi xulosasiga uning o'zi ko'proq muhtoj bo'ladi. Mazkur vaziyatda

adresat maslahat beruvchi maqomida turganligi bois nutq muhitida nisbatan ustun hisoblanadi:

2. *Temur Malik Ko'histoniyga maslahat tarzida so'z qotdi:*

– *Ibrohimni yuboraylik, munshiy hazratlarini qo'rg'onga olib kelsun. Joy tayyorlasun. U zot «zaboni arabiyini faseh, turkiyni saxeh, forsiyni maleh...» biladurg'on donishmand* (Mirmuhsin. Temur Malik).

Ogohlantirish mazmunidagi kauzal nutqning shakillanishida suhbatdaoshlar mavqeyi neytral holatda bo'ladi. Boshqacha aytganda, ushbu jarayonda suhbatdoshlarning yoshi yoxud egallab turgan mavqeyi katta rol o'ynamaydi:

3. *«Agar biz nomingizni xutbaga qo'shib o'qimasak, sizning podsholigingizni hech kim tan olmagay!»* - *demoqchi edi shayx Ansoriy. Akbar uning ochiq aytilmagan bu tahdidini gap ohangidan payqadi* (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Kauzallik pragmatik nuqtayi nazardan o'rganilganda nafaqat voqelikdagi obyektlar va hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'liqliklar, balki muayyan vaziyatning aks etishidagi omillar va bunda fikrlarning asoslanishi masalalari ham tekshiriladi. Kauzal munosabatlarni o'rganishning pragmatik tamoyillari antropotsentrik paradigma muchasi bo'lgan nutqiy aktlarni ilmiy tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, xorijiy tilshunoslikda kauzallik fikrlashning *epistemik* shakliga asoslangan mantiqiy-semantik kategoriya sifatida o'rganilmoqda¹. Epistemik mantiq (bilimlar mantig'i) modal mantiqning bo'limi bo'lib, uning doirasida bilimlarning modal mantiqiy operatorlari o'rganiladi.

Nemis tilshunoslari W.Boetter va H.Sitta hammuallifligida nashr etilgan «Nemis tili grammatikasi III. Murakkab gaplar va ekvivalent strukturalar» nomli monografiyada epistemik darajadagi kauzal munosabatlarni *simptomli* (tashqi belgili) munosabatlar yoki mantiqiy xulosani asoslash va ma'lum bir hodisani taxmin qilish orqali aniqlashdagi tashxis deb ham atash mumkinligi ta'kidlanadi². Shunday ekan, hayotiy tajriba va bilimlar insonning mantiqiy xulosa chiqarishi

---

¹ Qarang: Zufferey S. Car, parceque, puisque revisited: Three empirical studies on Frenchcausal connectives//Journal of Pragmatics, Januari 2012. -P. 138-153.

² Qarang: Boetther W., Sitta H. Deutsche Grammatik III. Zusammengesetzter Satz und äquivalente Strukturen. -Frankfurt a. M.: Athenäum, 1972. S. 97-123.

uchun so‘zlashuv tilidan tashqari boshqa aloqa vositalarining belgilarini ham simptom yoki tashxis sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Fikrimiz isboti sifatida 1849-yilda Shimoliy Amerika hindu qabilalarining ovchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanib bo‘lmaydigan toshloq yerlarga oq tanli bosqinchilar tomonidan haydab yuborilganliklari sababli, ularning Amerika Qo‘shma Shtatlari prezidenti Zakari Teylorga murojaat qilib, quyida berilayotgan piktografik maktubni yuborganliklarini aytishimiz mumkin.

Ko‘pgina tilshunoslikka oid adabiyotlarda keltirilgan piktografiyadagi¹ yetti asosiy piktogramma Shimoliy Amerika hindularining yetti qabilasini anglatadi. Birinchi o‘rinda turgan katta qush–turna (barcha shakllardan chiziqlar unga tomon cho‘zilgan) yetakchi qabilaning totemini bildiradi.

2.1-rasm. Kauzal ma’no kasb etuvchi piktogramma

Piktogrammalarning yuraklari va ko‘zlarini bog‘laydigan chiziqlar qabilalarning birdamligi va uyg‘unligi haqida xabar beradi, turnaning ko‘zidan pastdagi to‘rt doiraga qarab chizilgan chiziq esa qabilalarning asosiy talabini ifoda etdi: *Shimoliy Amerikaning to‘rtta ko‘lida baliq ovlash huquqidan foydalanish*. Turnaning narigi tomoniga qarab turgan kichik bir chiziq hindular hukumatga murojaat etib, o‘z yerlarida huquqlarini tiklashlarini talab qilayotganliklarini izohlaydi (qarang: 2.1-rasm)².

¹ Qarang: Дрингер Д. Алфавит. -М: Иностранная литература, 1963.-С.51; Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М: Аспект пресс, 1996.-С.186.

² Qarang: elektron manba: <https://www.e-reading.club/chapter.php> (Sahifaga 06.10.2019 da murojaat etildi).

Bir qaraganda, kongress a'zolari mazkur piktografiyaning illokutiv ma'nosini fahmlab yetmaganlar, chunki har qanday piktografik yozuvni ko'rganimizda dastlab uning propozitiv ma'nosini anglaymiz. Bundan tashqari, belgilar sistemasining *agregatli holati* (belgining biri ikkinchisini to'ldirishi, bir belgining ikkinchisiga ta'siri) ham mavjud bo'lib, u *semiozislarning* (grekcha–*ifodalanuvchi*: belgi va uning ma'nosi) o'zaro bog'lanish darajasi bilan o'lchanadi, bu esa belgilar sistemasi *entropiyasining* mavqeyiga qarab, turlarga bo'lib o'rganiladi. Entropiya (grekcha – *muomala, munosabat*) belgi ifodalayotgan ma'no o'lchovining shkalasi bo'lib, belgilar qanchalik tartibga solinib, ma'lum aniqlik kasb etsa, entropiya ko'rsatkichi ham shunchalik pasayib boraveradi¹. Masalan, bir kishining yashash joyi haqida aniq ma'lumot berilmasdan faqatgina «*U o'zbekistonda yashaydi*» desak, ma'lum bir shaxsning manzili haqida noaniq, xaotik belgiga ega bo'lamiz. Bu holatda belgi entropiyasi baland bo'ladi. «*U Samarqandda yashaydi*» desak, belgi entropiyasi o'rtacha hisoblanadi. Agar shaxsning yashash manzili aniq ko'rsatilsa, u holda entropiya past mavqeda bo'ladi.

Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, belgi entropiyasining bunday iyerarxiyasi *sinergetika*² (grekcha «*sin*» – «hamkorlik», «*ergos*» – «harakat») falsafasi bilan ham mushtarak ko'rinadi, zero, sinergetika paradokslar falsafasi bo'lib, unda kaos (tartibsiz) strukturalarning uyushganligi natijasida tartiblilikning yuzaga kelishi asoslanadi³.

Mazkur fikrdan anglashilib turganidek, sinergetika ham aslida sabab va oqibat falsafasi qonuniyatiga bo'ysunadi. Zotan, tartiblilikning yuzaga kelishi sababiyati tartibsizlik bilan bog'liq. Biroq rus tilshunosi V.N.Bazilyov tilshunoslik muammolarini hal etishda sinergetikaning mavqeyini oshirib, sabab va oqibat qonuniyatini inkor etadi: «Yevropa ilmiy tafakkuri til tizimini tushunishda yangi sifat bosqichiga o'tdi. Mexanik sabab-oqibat qonuniyatiga yo'naltirilgan

---

¹ Qarang: Соломник А.Б. Словарь семиотических терминов. -Минск:МЕТ, 2006. -С.1-10.

²Qarang: elektron manba: <https://otvet.mail.ru/question/9632236> (Sahifga 26.10. 2019 da murojaat etildi).

³ Qarang: Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. -Тошкент: Академнашр, 2013, 22-бет.

yondashuvdan muvozanat va muvozanatsizlik, sistemlik va asistemlik asosida tilni *gomeostatik organizm* sifatida talqin etishga o'tildi»¹.

Ta'kidlash joizki, tilga nisbatan «*jonli organizm*» birikmasining qo'llanishi tilshunoslikda nemis olimi A.Shleyxer ta'limotida ham uchraydi. Tilga bunday yondashuv naturalizm ta'limotidan kelib chiqadi. Lekin A.Shleyxerning mazkur g'oyasi qator tilshunoslar tomonidan qattiq tanqid ostiga olinadi². Zero, til o'z strukturasi ega bo'lgan bir butun sistemadir, xolos. Shu bois tilni *gomeostatik organizm* deb talqin etish asossiz deb bilamiz hamda bunday g'aliz g'oyaga qo'shila olmaymiz. Gomeostatik (grekcha «*homeo*» – «o'xshash», «*stasis*» – «harakatsiz») organizm tushunchasi esa inson fiziologiyasiga xos bo'lib, u organizmning uyg'unlashtirilgan reaksiyalarining majmuasi hisoblanadi va bunda ichki muhitni bir xil doimiy saqlab turadigan vositalar tadqiq qilinadi. Gomeostaz salgina buzilsa, tana harorati, qon bosimi kabilar ko'tarilib ketadi³. Modomiki, tilni gomeostatik organizm sifatida talqin qiladigan bo'lsak, uni jism tarzidagi shakily ko'rinishga tenglashtirgan bo'lamiz. Shunday ekan, F.de Sossyur to'g'ri ta'kidlaganidek, tilni psixologiya, mantiq, fiziologiya kabi fanlar nuqtayi nazaridan emas, balki bevosita tilshunoslik fani asosida tekshirish lozim⁴.

To'g'ri, F.de Sossyur ta'limotiga asoslangan holda, til belgilarini statik tarzda o'rganamiz, biroq bu tushuncha til bilan nutqning farqli jihatlarini yoritish masalasi bilan bog'liq. Ammo umumiy rejada til bilan nutqni uzviy aloqador deb bilamiz. Mazkur tushunchalar esa, o'z navbatida, inson tili va nutqiy faoliyati mexanizmini tashkil etadi hamda ular har doim birgalikda taraqqiy etib boradi.

Aytish kerakki, til tizimi belgilari, V.N.Bazilyov ta'kidlaganidek, mexanik sabab-oqibat qonuniyatiga yo'naltirilgan yondashuvga asoslanmaydi, balki, yuqorida to'xtalganimizdek, so'zlovchining til sistemasi va so'zlashuv muhiti bilan

---

¹ Базылев В.Н. Онтологические проблемы языкознания XX века: актуальные гипотезы о динамическом представлении синхронной системы//Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: тез. междунар. конф.Т.1. -М., 1995.- С.38.

² Qarang: Расулов Р. Умумий тилшунослик. -Тошкент: Низомий номидаги ТошДПУ, 2010, 95-бет.

³ Qarang: Нуритдинов Э. Одам физиологияси. -Тошкент: Алоқачи, 2005, 20-бет. .

⁴ Qarang: Rasulov R. Ko'rsatilgan asar, 106-бет.

munosabati natijasini taqozo etadi. Demak, soʻzlovchi tomonidan kauzativ qurilmalarning ishlatilishini til unsurlarining mexanik tarzda nutqqa koʻchirilishi deb boʻlmaydi. Boshqacha aytganda, *sabab – motiv – maqsad* zanjiri nutqiy faoliyat rejasini shakllantiradi va uning voqelanishini taʼminlaydi¹.

Yuqorida havola qilinayotgan piktografiya haqida toʻxtaladigan boʻlsak, uning entropiyasi ancha yuqori, chunki piktografiyadagi *turna, uchta suvsar, ayiq, dengiz odami, dengiz mushugi* tasvirlari ham shunchaki rasm chizishga qiziqqan kishining ijodiy ishi mahsuli sifatida qaralishi mumkin. Ammo undagi fikrning illokutiv maʼnosini tushunish uchun esa piktogrammalarning joylashuv kompozitsiyasiga va *sigmatikasiga*² (belgining voqelikka yoki referentga boʻlgan munosabati) qarab xulosa chiqarishimizga toʻgʻri keladi. Natijada semiotik belgilardan voqelanayotgan presuppozitsiya yuzaga chiqadi. Bu esa, oʻz navbatida, kauzallik bilan bogʻlanadi. Zero, piktogrammalarning mantiqiy joylashuvi har doim maʼlum bir sababiyatga koʻra amalga oshadi. Mazkur vaziyat Y.L.Grigoryan taʼkidlaganidek (Bu haqda ishimizning avvalgi bobida toʻxtalgan edik), predmet nomlari ifodasidan kauzal munosabatlar zanjiri yuzaga kelishini koʻrsatadi. Boshqacha aytganda, kauzal harakatni ifodalashda ushbu piktogrammalar sababiyat qonuniyati asosida yaxlitlanib, oqibatni yuzaga chiqarmoqda. Shunday ekan, berilgan tasviriy nutqdagi *piktopraxmamar* oʻrtasida ham kauzal maʼno munosabati boʻlib, birinchidan, aynan maʼlum bir jonivor rasmining chizilishi sababi uning oʻsha nom bilan ataluvchi qabila simvoli ekanligidan dalolat bersa, ikkinchidan, semiotik belgilarning ketma-ketlik asosida tartib bilan joylashuvining sababi qabilalarning mavqeyi darajasini koʻrsatishidadir. Shu asosda mikrokauzativ situatsiyadan iyerarxik voqelanish zamirida «*Bizni hosilsiz yerlarga haydab yuborganlaringiz tufayli, huquqimizni talab qilmoqdamiz*» degan tushunchani ifodalovchi presuppozitsiyaga ega boʻlgan makrokauzativ situatsiya roʻyobga chiqayotganligining guvohi boʻlamiz. Zero, muloqotga kirishayotgan shaxsning

---

¹ Qarang: Сафаров Ш. Прагмалингвистика/www.ziyouz.com kutubxonasi. -Тошкент, 2008, 68-бет.

² Qarang: Клаус Г. Сила слова: гносеологический и прагматический анализ языка. -М.:Прогресс,1967.

asosiy maqsadi faqatgina axborotni uzatishdan iborat emas, balki tinglovchini ushbu maqsadni anglashga undashdir. Aynan shuning uchun ham kommunikativ birlik mazmuni voqelik haqidagi xabar bilan chegaralanib qolmay, balki propozitsiya mazmuniga qo'shimcha ma'nolarni ham yuklaydi¹. O'z navbatida, bu jarayonda sababiyat orqali vujudga kelayotgan oqibatning o'sha davr taqozo etuvchi pragmatik va bixevioristik omillar qurshovi ta'siri ostida yuzaga chiqqanligini ko'ramiz. Mazkur holat ingliz tilshunosi J.R.Serl ta'riflagan illokutiv aktlarning tasnifiga ko'ra *ekzersitiv* (huquqning talab qilinishi) qiyofadagi nutqiy aktga misol bo'la oladi².

Lekin piktografiyalar orqali izohlanayotgan kauzal ma'no ifodasini aniqlash ancha mushkul, negaki tasvirdagi semiozislarning entropiya ko'rsatkichi aksariyat hollarda baland bo'ladi. Entropiya qancha yuqori bo'lsa, kauzal ma'no ham mavhumlasha boradi, chunki piktografiya komponentlarining nima sababdan chizilganligini aytish qiyinchilik tug'diradi. Shu bois bu o'rinda qadimiy yozuvlar tadqiqi bilan shug'ullanuvchi soha mutaxassislarining ko'magi kerak bo'ladi. Bunday vaziyatni sankt-peterburglik jurnalist A.M.Sosnovskaya: «Semiotik yondashuvga ko'ra kommunikativ aktda ishlatiladigan semiotik belgilar va kodlarning mazmuni suhbatdoshlarga azaldan ma'lum bo'lsagina ularning muloqoti muvaffaqiyatli o'tadi», -deb to'g'ri baholaydi³.

Shuni aytish kerakki, har qanday ko'rinishdagi matn shakllanishi, shubhasiz, derivatsiya qonuniyati asosida amalga oshadi. Tahlilga tortilayotgan piktografik matn muchalari ham noverbal vositalar sifatida semantik derivatsiya qoidalari zahirida kauzal ma'no munosabatlarini taqozo etmoqda. Sh.N.Turniyozova to'g'ri ta'kidlaganidek, simvollar orqali ifodalangan matnlardagi muayyan belgilarga semantik vazifa yuklatilgan bo'ladi va shu bois ularning derivatsiyasi mazmuniy ifoda qolipida shakllanadi⁴. Boshqacha aytganda, tasvirdagi semiotik belgilarni

---

¹ Qarang: Safarov Sh. Ko'rsatilgan asar, 236-bet.

² Qarang: Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов (Пер. с англ. В.З.Демьянкова)//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. -М.: Прогресс, 1986. -С. 170–194.

³ Сосновская А.М. Деловая коммуникация и переговоры/Символико-семиотическая парадигма коммуникации. -Санкт-Петербург: СЗАГС.-С.24.

⁴ Qarang: Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Матн деривацияси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 128-129-б.

semantik plandagi kauzaoperandlar, ularning ma'lum sabablarga ko'ra mantiqiy ketma-ketlikda joylashuvini *semantik kauzaoperator*, hosil bo'lgan umumiy piktografiyani *logik kauzaderivat*, xabarni yuborayotgan adresantlarni (qabilalarni) esa *kauzator* deb baholasak to'g'ri bo'ladi. Zotan, mazkur piktografiya orqali voqelikka munosabat ifodalanib, u epistemik mantiq doirasidagi mantiqiy operatorlarni taqozo etadi. O'z navbatida, voqelikka munosabat predikativlik tushunchasini beradi, predikativ munosabat tushunchasini esa faqat mantiqiy nuqtayi nazardan talqin etish mumkin, xolos¹.

Noverbal ifodadagi semiotik belgilar asosida voqelanayotgan kauzal ma'no haqida so'z yuritilganda yana shuni aytishimiz mumkinki, bugungi kunda yo'l harakatini tartibga solish uchun joriy etilgan belgilar sistemasi paradigmalari tarkibidagi ko'pgina semiozislar turli xil kauzal ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Ma'lumki, mazkur kommunikativ belgilar insonlar tomonidan sun'iy ravishda shakllantirildi va ushbu belgilar majmuyi haqida saboq beruvchi qo'llanmalar ham nashr etildi. Yo'l harakati belgilari zamonaviy piktografiyalarni taqozo etadi. Lekin bu belgilar, garchi piktogrammalarga asoslangan bo'lsa-da, yuqorida aytib o'tilgan piktografiyalardan farqlanadi, chunki ularning *ogohlantiruvchi belgilar*, *taqiqlovchi belgilar* kabi turlari borki, ular bevosita kauzativlik bilan bog'lanib, kauzal ma'no uyushmalarini hosil qiladi va ularning entropiya darajasi ham past bo'ladi. Buning boisi shundaki, birinchidan, bu belgilar ma'lum qoidaga va tartibga bo'ysunadi, ikkinchidan, o'zining keskin kauzativlik ifodalashi bilan ajralib turadi, uchinchidan, jamiyat a'zolarining aksariyat qismi, garchi haydovchi bo'lmasa-da, mazkur belgilarni kundalik hayotda ko'raverishi natijasida «yo'l posbonlarining» nima haqida «so'zlayotganligini» bilib qolishgan.

Ushbu belgilarning pragmatikasi haqida so'z borganda shuni aytishimiz mumkinki, agar haydovchi yoki piyoda ma'lum bir belgi orqali ifodalanayotgan «*buyruqni*», «*undashni*» bajarsa, u holda belgi va adresatlar o'rtasida kauzal mazmundagi kommunikativ akt muvaffaqiyatli ravishda amalga oshgan hisoblanadi. Binobarin, bunday belgilar ma'lum sabablarga ko'ra yo'lning kerakli o'rinlariga

---

¹ Qarang: Мигрин В.Н. Язык как система отображения. -Кишенёв: Штиница, 1973.-С.103.

qo'yilgan bo'ladi va belgilarning «buyrug'ini» yo'lovchilar ham, haydovchilar ham bajarishlari shart, aks holda, bixevioristik makonda salbiy xarakterli oqibatlar yuzaga kelishi hech gap emas.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, kommunikativ belgilar sistemasiga ega bo'lgan o'ziga xos aloqa vositasi «Morze alifbosi» hisoblanadi. Bu sistemaga kiruvchi belgilar alifbodagi harflar tizimiga hamda noldan o'ngacha bo'lgan raqamlarga asoslangan bo'lib, qisqa va cho'ziq signallarni tashkil etadi. «Morze alifbosi»ning yaratilishi ham ma'lum pragmatik sabablarga bog'liqdir.

1825-yilda Amerikalik rassom Semyuel Morze tabiat manzarasini chizish uchun uzoq safarga o'tlanadi. U manziliga yetib borgandan keyin bir muncha vaqt o'tgach, chopar rafiqasining betoblighi haqida xabar olib keladi. Morze zudlik bilan uyga qaytadi. Lekin, ming afsuski, u qaytib kelguncha rafiqasi olamdan o'tgan bo'ladi. Shundan so'ng Morze ma'lum bir xabarni adresatlarga tezda yetkazish choralari haqida o'ylay boshlaydi. U buning yechimini oradan o'n uch yil o'tgach, telegraf ixtiro qilingandan so'ng, topadi.

Mazkur alifbodagi signallarni farqlay bilish uchun insonda eshitish qobiliyati o'ta rivojlangan bo'lishi shart, zero, undagi signallar vizual emas. Faqat ko'rish masofasi aniq bo'lgandagina bu signallar chiroqlar orqali uzatilib, vizual tarzda yuborilishi ham mumkin. Biz yashab turgan «texnika asrida» insonlarda qo'l telefonlari bo'lishiga qaramay, uchuvchilarda, dengizchilarda, harbiylarda «Morze alifbosi»ni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj katta, chunki mazkur signallar o'zining kodlanganligi, maxfiyligi bilan ajralib turadi.

Umuman, noverbal aloqa vositalarining semiotik belgilarini birlamchi va ikkilamchi belgi turlariga bo'lib tadqiq qilamiz. Ushbu belgilarning birlamchi turlari bevosita mazmun bilan bog'lanadi. Bunga insonning imo-ishoralari belgilarini kiritamiz. Zero, imo-ishoralarimiz orqali ham, garchi so'z bilan izohlamayotgan bo'lsak-da, adresat biz nima deyotganimizni tushinishi mumkin. Ikkilamchi belgilarda esa kod ortida ma'lum bir fikr ifodasi mazmuni yashiringan bo'ladi. Yuqorida tilga olingan piktografiyalar, «Morze alifbosi» kabi vositalar ham ana shunday belgilar sirasiga kiradi.

O‘z davrida S.Morze alifbodagi barcha harflarni kodlashga muvaffaq bo‘lgan. Keyinchalik soha mutaxassislari kodlangan harflarni yana paradigmalarga bo‘lib, qisqagina kodlar bilan xabar berishga erishganlar. Aloqaning bu turida kauzal ma’no bilan bog‘liq bo‘lgan talaygina tushunchalarni uchratamiz:

1. «SOS» inglizcha «*Save Our Spirits*» jumlasidan olingan bo‘lib, «*Jonimizni qutqaring*» degan ma’noni anglatadi. Bu belgi qandaydir halokat sababli yuboriladigan signal bo‘lib, u davlatlar o‘rtasida bir xil qabul qilingan. Favqulotdagi vaziyatda mazkur signalning yuborilishi va qabuli uchun radiotelegrafistlar tomonidan kelishilgan ma’lum bir chastota har doim bo‘sh turishi hamda unda mas’ul shaxs navbatchilik qilishi shart.

2. «ЦЩ» – «*Hamma meni eshitsin!*» yoki «*Diqqat!*» degan ma’noni anglatadi va ko‘pincha «SOS» signalidan oldin beriladi.

3. «ЗКМ» – «*Buyrug‘ingizni kutaman!*» degan ma’noni anglatib, aloqaga kirishuv jarayonida radiotelegrafist operator orqali yuboriladi.

4. «ЩТЦ» – «*Sizga radiogramma yuboraman uni qabul qiling!*» degani bo‘lib, adresatni diqqatini jamlab turishga undaydi.

5. «ЩУЩ» – «*Xavfsiz qo‘nishim uchun proyektorlar nurini yerga tog‘rilab turing!*» degan ma’noni bildirib, tunda qo‘nayotgan samolyotdan yuboriladi.

6. «ЩТХ» – «*Geografik joylashuv o‘rningizni ayting!*» degani bo‘lib, koordinatalar so‘raladi.

7. «БК» – «*Tezda aloqani yakunlang!*» degan ma’noni anglatib, kommunikatsiya vaqtida biror xavf sezilganda yuboriladi.

8. «ЩВИ» – «*Zudlik bilan simli telegraf orqali aloqaga chiqing!*» degani bo‘lib, kema bandargohda turganda yuboriladi.

9. «ЩВП» – «*Bosh radiostansiyaning buyrug‘ini bajaring!*» degan ma’noni anglatib, bosh qo‘mondonning buyrug‘i nazarda tutiladi.

10. «ЩВВ» – «*...kGs zahiradagi chastotada qo‘shimcha aloqani hozirlang!*» degan ma’noni anglatadi va asosiy chastotada eshitish darajasi susayib ketganda yuboriladi¹.

---

¹ Bu haqda qarang: Гнутиков П.И. Радиокод. -М.: Военное издательство, 1952.

Ko‘rib turganimizdek, «Morze alifbosi»ga asoslanuvchi kodlangan signallarda *buyruq* va *undash* shaklidagi keskin kauzal ma’nolar izohi o‘z ifodasini topmoqda. Biz bunday signallar vositasida yuzaga chiquvchi kauzal ma’nolarga ayrim misollar keltirdik, xolos. Aslida, kodlar zahirasida kauzal mazmundagi yuzlab semiozislar mavjud bo‘lib, radioaloqachilar uchun maxsus izohli lug‘tlar ham tuzilgan. Kodlangan belgilarning entropiya shkalasida yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lishi ularning faqatgina soha mutaxassislariga tushunarli ekanligida bo‘lsa, keskin kauzativlik kasb etishi esa harbiy buyruqlarga aloqadorligidadir. Ushbu vaziyatga pragmatik nuqtayi nazardan yondashadigan bo‘lsak, mazkur belgilar orqali yuborilayotgan buyruqlar so‘zsiz bajarilishi shart. Zero, aloqaning bu turida, aksariyat hollarda, harbiy unvoni baland bo‘lgan adresant-kauzator ustuvor xarakter kasb etadi.

O‘rni kelganda shuni ham aytish kerakki, bugungi kunda semiotik belgilarning kodlanishi deb izohlanayotgan tushunchalar qadimgi grek va arablarda yozuv bilan bog‘liq holda azaldan mavjud bo‘lgan. Masalan, *abjad hisobini* olaylik. Mazkur hisobda arab alifbosidagi 28 harf hech qanday ma’no bildirmagan sakkiz «so‘z»ga jamlangan. Ushbu «so‘z»lar talaffuz etilsa, alifbodagi 28 harfning barchasi takrorlangan bo‘ladi. Shuningdek, har bir harf raqamlar singari son qiymatiga ega: ا ب ج د (abjad: 1, 2, 3, 4); ه و ز (havvaz: 5, 6, 7); ح ط ي (hutti: 8, 9, 10); ك ل م ن (kalaman: 20, 30, 40, 50); س ع ف ص (saufas: 60, 70, 80, 90); ق ر ش ت (qarashat: 100, 200, 300, 400); ث غ ز (saxxaz: 500, 600, 700); ض ظ غ (zazag‘: 800, 900, 1000).

Harflar vositasi bilan son tushunchasini ifoda etishga yuqoridagi sakkiz «so‘z»ning birinchi nomi bilan *abjad hisobi* deyiladi. Trixiy voqealar mana shu abjad hisobi asosida harflar orqali berilgan. Masalan, Alisher Navoiy hazratlari «Mahbubul-qulub» asarlarining yozilgan vaqti haqida quyidagi tarixni bitganlar:

*Bu nomakim lisonim o‘ldi hosil,
Kilkim tili har nav’ el ishiga moyil.
Tarixi xush lafzidin o‘ldi hosil,
Har kim o‘qusa ilohi bo‘lg‘ay xushdil.*

(Alisher Navoiy. Mahbubul-qulub)

Asarning yozilish tarixi خوش (xush) soʻzidan iborat boʻlib, harflar soni qiymatini jamlasak, $600+6+300=906$ hosil boʻladi. Demak, asar hijriy 906-yilda (milodiy 1500-yil) yozilgan¹. Mazkur holatda kodlangan «*xush*» soʻzi zamirida tarixiy sana yashiringanining guvohi boʻlamiz. Oʻz navbatida, «*xush*» soʻzining ishlatilish sababini aniqlasak, uning natijasi sifatida asarning yozilgan yili kelib chiqadi. Bu esa, pragmatik yondashuvga koʻra, fikrlashning *epistemik* shakliga asoslangan mantiqiy-semantik kauzallikka misol boʻla oladi.

Kauzal maʼnoning ifodalanishi, aytib oʻtganimizdek, noverbal belgilarning birlamchi vositalari orqali ham yuzaga chiqadi. Bunga misol qilib mimikani (grekcha – «*aktyorlik, taqlid*»); yuz ifodasi orqali ifodalanuvchi belgilar), jestlarini (lotincha–«*tana harakati*»); tananing maʼlum qismi orqali ifodalanadigan ishoralar), pantomimani (grekcha – «*tana bilan rol oʻynaydigan aktyor*»), daktilli alifboni (grekcha –«*barmoq*»; eshitmaydigan odamlar uchun yaratilgan alifbo) keltirishimiz mumkin. Masalan, koʻz qarashimiz bilan «*Bu yerdan ket!*», boshimizni ikki yonga qimirlatish orqali «*Unday dema!*», koʻrsatkich barmogʻimizni lablarimizga qoʻyish bilan «*Jim oʻtir!*», qoʻlimiz bilan oʻzimizga qaratib ishora qilishimiz orqali «*Bu yerga kel!*» degan kauzal maʼnolarni izohlashimiz mumkin. Bundan tashqari, yoʻl patrul xizmati xodimining qoʻl harakatlari orqali haydovchilarga berayotgan buyruqlarida ham kauzal maʼno oʻz ifodasini topadi. Hatto xalqlarning milliy raqslarida bajarilayotgan harakatlarda kauzallik alomatlarini uchratamiz.

Amerikalik psixolog, professor Albert Meyerabian insonlarning oʻzaro muloqoti davomidagi fikr almashuvi 7% soʻzlardan, 38% ton baland-pastligining oʻzgarishidan, 55% noverbal vositalardan tashkil topishini taʼkidlaydi². Shunday ekan, insonning oʻz fikrini tinglovchiga yetkazishida paralingvistik vositalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin maʼlum bir ishora barcha xalqlarda bir xil maʼnoni izohlash uchun xizmat qiladi deb tushunmaslik kerak. Masalan, koʻrsatkich barmoq bilan bosh barmoqni birlashtirib, aylana hosil qilish ishorasi (O`Key)

---

¹ Bu haqda qarang: Шермухаммедов Т., Абдуллаев Ф., Халилов Л., Халилов А. Ўқиш китоби/Эски ўзбек ёзуви намуналари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994, 36-38-бет.

² Bu haqda qarang: Пиз А. Язык телодвижений. -М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.-С.2.

Angliya va Amerikada «*Ishlarim joyida*», «*Hammasi yaxshi*» degan ma'nolarni bersa, O'rtayer dengizi atrofida yashovchi xalqlar uchun mazkur ishora o'ta yomon haqoratni anglatadi. Yoki bizda bosh barmog'imizning yuqoriga ko'tarilishi «*Ishlarim zo'r*» degan ma'noni bildirsa, Gretsiyada bu ishora «*Ovozingni o'chir!*» degan buyruq ifodasidagi kauzal ma'noni yuzaga chiqaradi. Shu bois ishoralarning qo'llanishiga qarab, kauzativlik alomatlarini ko'rsatuvchi belgilar ham xalqlarda turlicha bo'lishi mumkin. A.V.Kojokina to'g'ri ta'kidlaganidek, belgilarni yaratish hamda ular orqali voqelikdagi tushunchalarni, obyektlarni nomlash inson tomonidan o'z-o'zidan amalga oshiriladi¹.

Kauzativlik ifodasini pragmatik jihatdan o'rganishimiz shuni ko'rsatadiki, umuman, belgilarning signifikat tomoni ko'pincha sabab va oqibat qonuniyatiga bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Masalan, avtomobil spidometri ko'rsatkichining ko'tarilishining sababi tezlik oshganligidan, yonilg'i me'yorini ko'rsatuvchi kichik chiroqning yonganligining sababi yonilg'ining kamayganligidan, issiq kiyinishimizning sababi sovuq tushganligidan darak beradi. O'z navbatida, nutqda til belgilarining (morfema va so'zlarning) faollashuvi ham ma'lum sabablarga bog'liq bo'ladi. Natijada verbal hamda noverbal belgilarning bixevioristik makonda pragmatik omillar asosida faollashuvidan biz «*nutq*» deb atayotgan global muloqot jarayoni vujudga keladi. Bunda, albatta, inson omili yetakchilik qiladi.

BIRINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Boetther W., Sitta H. Deutsche Grammatik III. Zusammengesetzter Satz und äquivalente Strukturen. -Frankfurt a. M.: Athenäum, 1972. S. 97-123.

<http://www.philosophy.ru/library/james/pragma.html>. Джеймс У. Что такое прагматизм? (Sahifaga 05.10.2019 da murojaat etildi).

https://epistemology_of_science.academic.ru/611/(Sahifaga 21.09.2019 da murojaat etildi).

<https://otvet.mail.ru/question/9632236> (Sahifga 26.10. 2019 da murojaat etildi).

<https://ru.wikipedia.org/wiki> (Sahifaga 17.10.2019 da murojaat etildi).

<https://www.e-reading.club/chapter.php> (Sahifaga 06.10.2019 da murojaat etildi).

<https://www.psychologos.ru/articles/view/dzhon-brodes-uotson> (Sahifaga 04.10.2019 murojaat etildi).

<https://ruskiyyazik.ru/807/Семантический> синтаксис. Elektron manba (Sahifaga 14.12.2020 da murojaat etildi).

---

¹ Bu haqda qarang: Кожокина А.В. Лингвистическая значимость знакового отношения//Вестник СПбГУ. Сер.9. Вып.4, 2013. -С. 59.

Zufferey S. Car, parceque, puisque revisited: Three empirical studies on French causal connectives//Journal of Pragmatics, Januari 2012. -P. 138-153.

Арнольд И.В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды//Вопросы языкознания, № 3, 1991.-С.125-126.

Базылев В.Н. Онтологические проблемы языкознания XX века: актуальные гипотезы о динамическом представлении синхронной системы//Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: тез. междунар. конф.Т.1. -М., 1995.- С.38.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.389-390-412.

Вахтель Н.М. Основы прагмалингвистики//Учебно-методическое пособие для вузов. -Воронеж: ВГУ, 2008. -С.16-27.

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: Наука, 1997.-С.90.

Гнутиков П.И. Радиокод. -М.: Военное издательство, 1952.

Дрингер Д. Алфавит. -М: Иностранная литература, 1963.-С.51.

Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.326.

Клаус Г. Сила слова: гносеологический и прагматический анализ языка. -М.:Прогресс,1967.

Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. -М.: Флинта, Наука, 2010. -С.51.

Мигрин В.Н. Язык как система отображения. -Кишенёв: Штиница, 1973.-С.103.

Михальчук Н.А. Функция косвенных речевых актов в произведениях В.В.Набокова//Журнал Белорусского государственного университета.Филология, №2, 2017. -С.78-85.

Норман Б.Ю. Лингвистическая прагматика (курс лекций). -Минск: БГУ, 2009.-С.24.

Нуритдинов Э. Одам физиологияси. -Тошкент: Алоқачи, 2005, 20-бет. .

Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. -Тошкент: Академнашр, 2013, 22-бет.

Пиз А. Язык телодвижений. -М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.-С.2.

Расулов Р. Умумий тилшунослик. -Тошкент: Низомий номидаги ТошДПУ, 2010, 95-106-бетлар.

Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М: Аспект пресс, 1996.-С.186.

Сафаров Ш. Прагмалингвистика/www.ziyouz.com kutubxonasi. -Тошкент, 2008, 68-236-бетлар.

Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов (Пер. с англ. В.З.Демьянкова)//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. -М.: Прогресс, 1986. -С. 170–194.

Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М., 1971.-С.177.

Соломник А.Б. Словарь семиотических терминов. -Минск:МЕТ, 2006. -С.1-10.

Сосновская А.М. Деловая коммуникация и переговоры/Символично-семиотическая парадигма коммуникации. -Санкт-Петербург: СЗАГС.-С.24.

Турниёзов Н.К. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004, 16-бет.

Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси//Матн деривацияси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 128-129-бетлар.

Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. -М: Прогресс, 1990.-С.366.

Фослом Ф. Книга о языке. -М.: Прогресс, 1974.-С.25-27.

Шермухаммедов Т., Абдуллаев Ф., Халилов Л., Халилов А. Ўқиш китоби/Эски ўзбек ёзуви намуналари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994, 36-38-бетлар.

2-§. Kauzasemantik derivatsiya

Mazkur bobning avvalgi bo‘limida ta’kidlab o‘tganimizdek, tilshunoslik sohasida *semantika* alohida o‘rin tutadi. Birinchidan, u tilning barcha sathlarini qamrab olsa, ikkinchidan, tilshunoslikni falsafa, mantiq, psixologiya kabi fanlar bilan bog‘laydi. Shu bois ham «*semantika*» atamasi fanlar doirasida turlicha tushuniladi. Biz esa semantikani lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etib, uning til sistemasining tarkibiy tuzilishi mazmunini yaxlit bir butunlik sifatida o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi ekanligini e’tirof etmoqdamiz.

Umuman, *semantika* ma’no haqidagi fan bo‘lib (grekcha «*sēmáinō*» va «*sēmanticós*» so‘zlaridan olingan), «anglatmoq», «ifodalanuvchi» kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi.

Ushbu sohaning qaysi davrlarda shakllana boshlaganini aniq aytish qiyin. Zotan, so‘z orqali anglashilayotgan ma’no va uning vazifalari haqida fikr yuritish masalasi har qanday falsafiy maktabning o‘rganish obyekti ekanligi izoh talab qilmaydi. Binobarin, bunday muammolarni tahlil etish jarayoni til sohasiga qiziqish uyg‘otishi aniq. Shu bois semantika dastlab tadqiq qilingan manbalar ko‘pincha qadimgi yunon falsafasida uchraydi. O‘z navbatida, bu Platon va Aristotel kabi faylasuflar nomi bilan bog‘lanadi.

Lekin shuni ham ta’kidlash kerakki, qadimgi Xitoy manbalarida ham (Mo-Szi (miloddan avvalgi V asr) Moizm (jamiyatni bilimlar orqali yuksaltirish ta’limoti) maktabi asoschisi, Konfutsiyning shogirdi; Mao-Gun (miloddan avvalgi III asr) Minszya (Ismlar) maktabi vakili), semantikaning rivojlanishi nuqtayi nazaridan olib qaraydigan bo‘lsak, hatto Yevropa falsafiy maktablari yo‘nalishlarining shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan semantik ta’limotlarni ko‘rish mumkin¹.

Semantikaning mustaqil fan sifatida o‘rganilishi ingliz pedagogi va faylasufi J.Lokkning semantika xususidagi ta’limoti bilan bog‘liq bo‘ib (Locke J. An essay concerning human understanding. Book 3.-London, 1689) (Inson aqli haqida esse),

---

¹ Bu haqda qarang: elektron manba: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Moizm,Minszya> (Sahifaga 25.12.2019 da murojaat etildi).

bu XVII asr o'rtalariga to'g'ri keladi¹.

Tilshunoslik ilmiga *semasiologiya* termini nemis olimi Karl Reizig tomonidan lotin tilidagi ma'ruzalarida (1839) ilmiy iste'molga kiritildi². *Semantika* termini esa fransuz tilshunosi Mishel Brealning «Semantika tajribasi» (1897) asarida qo'llandi³. Olim dastlab so'z ma'nosining o'zgarishi masalasini tadqiq etdi. Keyinchalik morfemalar, frazeologik birliklarning ham ma'nolari tahlil qilina boshlandi. Bundan tashqari, tilshunoslikda semantika haqidagi ilmiy mulohazalar Heyman Shteyntalning «Grammatika, mantiq, psixologiya: sizning prinsiplaringiz va bir-biringiz bilan munosabatlaringiz», Aleksandr Afanasyevich Potebnyaning «Fikr va til», Vilgelm Vundtning «Ijtimoiy psixologiya. Til, afsona va urf-odatlarining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish» kabi asarlarida ham o'z ifodasini topdi⁴.

Zamonaviy tilshunoslikda XX asrning oxiri va XXI asrning boshlariga kelib, semantik hodisalar D.N.Shmelyov, Y.D.Apresyan, I.A.Melchuk, N.D.Arutyunova, Y.S.Stepanov kabi rus tilshunoslari, A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov, S.Solixo'jayeva, Sh.Safarov, B.Rizayev kabi o'zbek tilshunoslari tomonidan keng tadqiq qilindi⁵.

Biz ham, ustozlar tajribasiga asoslanib, semantika haqida o'z mulohazalarimizni bayon etmoqchimiz. Kauzativlik tushunchasining semantik nuqtayi nazardan o'rganilishi masalasiga kelsak, u bu vaziyatda grammatik ma'no ifodalovchi vositaga nisbatan mantiqiy kategoriyaga yaqin turadi. Bundan tashqari,

---

¹ Qarang: Кронгауз М.А. Семантика. -М.: Academia, 2005.-С.5.

² Bu haqda qarang: Reizig Ch.C. Vorlesungen uber lateinische Sprachwissenschaft.-Leipzig, 1839.

³ Bu haqda qarang: Breal M. Essai de semantique. Science des significations. -Paris, 1897.

⁴ Bu haqda qarang: Steinthal H. Grammatik, Logik, Psychologie: Ihre Prinzipien und Ihre Verhältniss zu Einander. -Berlin,1855; Потебня А.А. Мысль и язык. -Харьков,1862; Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungs gesetze von Sprache, Mythos und Sitte. -Leipzig,1900.

⁵ Bu haqda qarang: Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. -М.:Наука,1973; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -М.:Языки русской культуры,1974; Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – текст». -М.:Наука, 1974; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантическое проблемы. -М.:Наука,1976; Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. -М.: Наука,1981; Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992; Сафаров Ш. Семантика. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013; Ризаев Б. Семантика конструкций с финитивными глаголами. -Ташкент: Янги аср авлоди, 2020.

kauzativlik tushunchasining semantik tomondan tadqiq qilinishi ham derivatsiya qonuniyatlariga bo'ysunadi. Zotan, derivatsion nuqtayi nazardan olib qaralganda, derivatsiyaning har qanday turida (leksik, semantik, sintaktik) shakllanish nazarda tutiladi.

Semantik derivatsiya til belgilari ifodalanuvchi tomonining kengayishi natijasida hosil bo'ladigan semantik derivatlarni taqozo etadi. Shunday ekan, bu jarayonda kauzal ma'noning shakllanishini ham kuzatamiz, zero, mazkur vaziyatda bir-biriga mushtarak bo'lgan sababiyatlar ma'nosi kengayishi voqelanadi. Shu bois derivatsiyaning bu turini *kauzasemantik derivatsiya* deb atamoqdamiz.

Umuman olganda, derivatsiyaning semantik planda yuzaga kelishi muammosi tilshunoslarimiz tomonidan ancha mukammal o'rganilganini ko'ramiz¹. Biz ham kauzallikning semantik maqomi haqida fikr yuritar ekanmiz, uning semantik derivatsiya qonuniyati asosida tadqiq qilinishini to'g'ri deb hisoblaymiz. Fikrimiz isboti uchun quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Qiyom vaqti. Og'ilda sigir ma'raydi. Uni podaga yubormaydilar: bir ko'zi ko'r bo'lganidanmi podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan. Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (Oybek. Bolalik).

2. *Ona shahri Shoshning vayron bo'lganligini eshitib chidolmay, Gurganjni tark etgan bag'ri qon kekxa Abdulqodir – qilqalamning fe'l-u atvori Temur Malikka qattiq ta'sir qildi* (Mirmuhsin. Temur Malik).

3. *Iskandaroning rangi o'chib ketdi, qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'ydi* (Oybek. Nur qidirib).

---

¹ Bu haqda qarang: Лапшина М.Н. Семантическая деривация в когнитивном аспекте//Автореф. дис.док.филол. наук.-СПб.,1996; Басалаева Е.Г. Семантическая деривация и особенности текстовой реализации слов латинского происхождения в современном русском языке//Автореф.канд.филол.наук. -Томск, 2004; Фомина И.И. Семантическая деривация в формировании английской политической терминологии//Дис.канд. филол. наук. -М., 2006; Варламова М.Ю. Семантическая деривация на базе наименований лица в современном русском языке//Автореф.канд.филол.наук. -Казань, 2008; Раҳимов С.А. Лексик ва семантик деривация муаммолари. -Тошкент: Наврўз, 2011.

4. *Besh minutdan keyin adyutant nima uchundir og‘zi qulog‘iga yetib chiqdi* (M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha).

Yuqoridagi misollarning birinchisi abzas shaklidagi makromatn bo‘lib, uning sintaktik derivatsiyasida tayanch struktura muhim rol o‘ynaydi, chunki makromatn shakllanishida uning barcha operandlari tayanch strukturaning ma‘no salmog‘iga tayanadi¹. Mazkur makromatnda tayanch struktura vazifasini uning ikkinchi operandi bajaradi. Ammo berilgan matnning kauzasemantik derivatsiyasida uning uchinchi operandi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki kauzal ma‘noning hosilasi aynan shu operandning matnning boshqa muchalari bilan kauzatsiyalanishning mantiqiy bog‘lanishi natijasida ro‘yobga chiqqan hisoblanadi:

1) *Uni podaga yubormaydilar* (oqibat)

2) *bir ko‘zi ko‘r bo‘lgan* (sabab) – *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo‘ygan* (oqibat) – birinchi kauzaderivat;

3) *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo‘ygan* (sabab) – *Bobom qattiq xafa bo‘lib, bir so‘mmi, yarim so‘mmi jarima to‘lagan* (oqibat) – ikkinchi kauzaderivat;

4) *Bobom qattiq xafa bo‘lib, bir so‘mmi, yarim so‘mmi jarima to‘lagan* (sabab) – *Uni podaga yubormaydilar* (oqibat) – uchinchi kauzaderivat.

Ko‘rib turganimizdek, makromatnning kauzasemantik derivatsiyasi uch bosqichli kauzal hosilaga tayanadi. Bunda «*sigir*» so‘zining bir yo‘la ikki vazifani bajarayotganligini kuzatamiz: birinchidan, abzas tarkibiy qismlarini sintaktik derivatsiya jarayonida faollashtiruvchi unsur (sintaktik operator), ikkinchidan, kauzativ munosabatga olib keluvchi kauzator. Zero, makromatn kauzaoperandlari ham aynan ana shu vosita orqali semantik tamoyil ostida sababiyat qurshovida voqelana boshlaydi. Boshqacha aytganda, kauzator (*sigir*) subyektga ta‘sir etib, uni ma‘lum bir harakatni bajarishga undamoqda. Mazkur vaziyatda sabab va oqibat munosabatlarining yuzaga chiqishida kauzasemantik distributsiya ham muhim rol o‘ynaydi. Natijada makromatn maqomidagi murakkab kauzativli qurilma (MKQ) shakllanadi.

Bu o‘rinda shunga ham ahamiyat berish kerakki, o‘z navbatida, *bobo* so‘zi orqali ifodalanayotgan individ ham *sigir* individini ma‘lum bir vazifani bajarishga

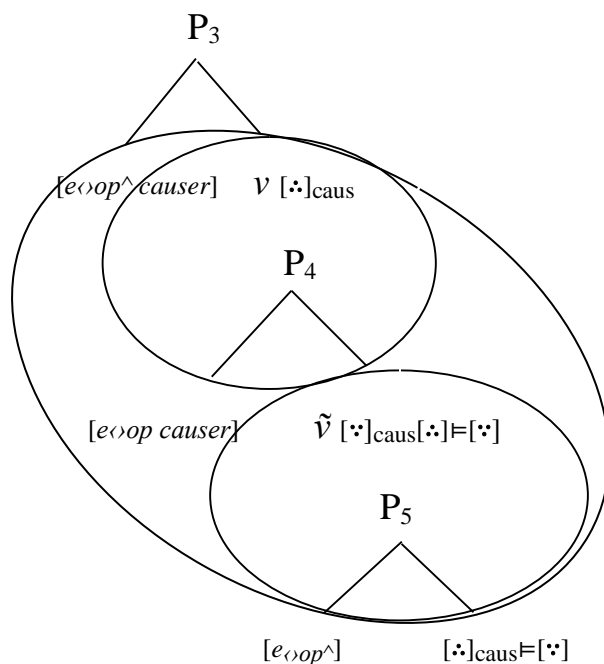
---

¹ Qarang: Турниёзов Н.Қ., Турниёзов Б.Н., Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент, 2011, 146-б.

undamoqda, ya'ni og'ilda o'tirishga majburlamoqda, natijada *bobo* kuzator o'rnini egallab, *sigir* esa kuzant maqomida kelmoqda. Shu bois kuzatsiyalanishning bunday murakkab jarayoniga faqat *hodisalarning semantik* tahlili vositasidagina aniqlik kiritish mumkin bo'ladi deb o'ylaymiz¹. Bu esa derivatsiyaning semantik rejasi bilan uzviy bog'lanadi. Mazkur kuzal matnni individlarning funksiyasiga qarab, *hodisa* va *tag hodisa* segmentlariga taqsimlagan holda tekshirib ko'ramiz. Tahlil natijasida shunga amin bo'lamizki, matnning ikkinchi operandi tasarrufiga kiruvchi VP (*sigir ma'raydi*) e (*sigir*) ga makromatn sintaktik derivatsiyasi operatori mavqeyini bermoqda. Bundan tashqari, VP ning o'zi hodisa muchasi hisoblanmasada, tag hodisaning kuzatorini aniqlab kelishi bilan birga, kuzaderivatning (*Uni podaga yubormaydilar*) logik nuqtasi o'rnini ham belgilamoqda. Zero, shu logik nuqta global hodisani – (v)ni ko'rsatmoqda, chunki P₁ hamda P₂ hodisa darajasiga ko'tarilgani yo'q. Tahlil hodisalarga aloqador bo'lganligi bois ular 2-chizmaga kiritilmagan (qarang: 2.2-rasm).

$T[VP(V) [DP(N) VP(N_{[e_{\text{oop}} \text{causer}]} V)\lambda v[DP(N) VP(NV)_{[\cdot] \text{caus}}]]]\lambda$
 $S\tilde{v}[DP_{(d)}(NV_{[\cdot]})\tilde{v}[VP(N_1 N_2 N_{3d} N_4 N_5 V)_{[\cdot] \text{caus}[\cdot]}]]\lambda\tilde{v}[DP(N_{[e_{\text{oop}} \wedge \text{causer}]d} V)$
 $VP(N_1 N_2 V)_{[\cdot] \text{caus}}$

2.2-rasm. Hodisa va tag hodisa munosabatidagi kuzativlikning speralsimon tarzda mazmuniy-sintaktik voqelanishi

P₃ orqali ro'yobga chiqayotgan hodisa oqibati, kuzatsiyalanish jarayonida tag hodisa elementi P₅ ning DP qismidan o'rin olgan qo'shimcha kauzaoperator [e_{oop}∧]

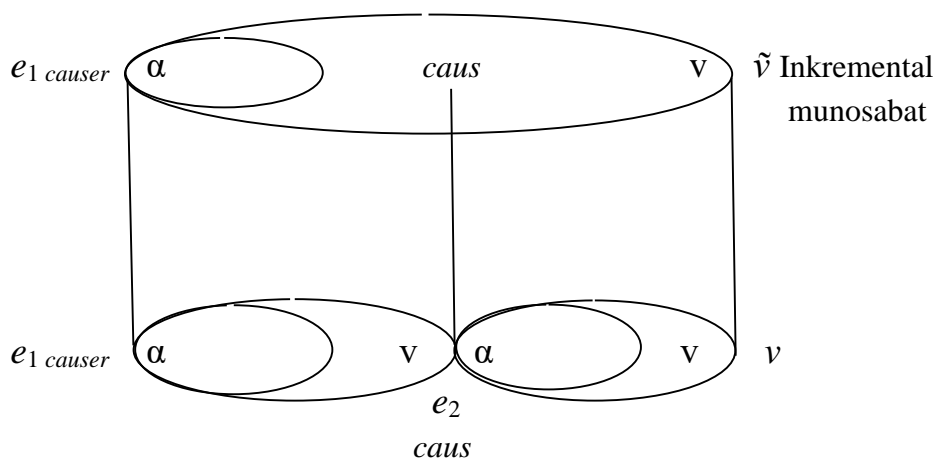
¹ Bu haqda qarang: Татевосов С.Г. Заметки о фальшивой каузативации//Вопросы языкознания, №1, 2018.-С.7-44.

(*Bobo*) ning ma'lum bir harakatni amalga oshirganligi tufayli yuzaga chiqmoqda. Murakkab kauzatsiyalanishning mazkur shakli speralsimon harakatda bo'lib, kauzativatsiya zanjirini hosil qiladi, kauzativ derivatsiyaning voqelanishidagi sabablar paradigmasi esa tag hodisalar maydonida yotadi¹:

[S $\tilde{v}$]– <i>bir ko'zi ko'r bo'lgan</i>	}	⊨ [v]– <i>Uni podaga yubormaydilar</i>
[$\tilde{v}$]– <i>podadan qaytishda...sindirib qo'ygan</i>		
[$\tilde{v}$]– <i>Bobom...jarima to'lagan</i>		
		↓ kauzaderivat

Hodisalar derivatsiyasi kauzatsiyalanishning boshlanish nuqtasidan tarmoq ota boshlaydi (S $\tilde{v}$ = *bir ko'zi ko'r bo'lgan*). P₄ ning DP qismini (*bir ko'zi ko'r bo'lgan*) S $\tilde{v}$ deb belgilashimizning boisi u hodisa emas, balki biologik holatdir. Biz uni shartli ravishda «*sirkonstativ hodisa*» darajasida talqin qilmoqdamiz. N_[*e*op.causer] – «*sigir*» kauzator sifatida mavjud hodisalarning barchasining ro'y berishiga sababchi bo'lgan. Qo'shimcha kauzaoperator N_{[*e*op[^]causer]} – «*bobo*» esa faqat birgina global hodisaning shakllanishiga xizmat qilgan (*Uni podaga yubormaydilar*). Boshqacha aytganda, «*bobo*» ning kauzator sifatidagi ishtiroki global oqibatni yuzaga chiqaruvchi omil hisoblanadi. Ushbu jarayon hodisalarning amalga oshuvida individlar o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Buni hodisalar *dekompozitsiyasida* ko'rishimiz mumkin. Aniqrog'i, birinchi kauzatsiya *inkremental* planda agens bilan tag hodisa o'rtasida amalga oshayotgan bo'lsa (*sigir jarimani to'lashga majbur qildi: sigir sindirdi – jarima to'landi*), ikkinchi kauzatsiya agens bilan agens o'rtasida (*sigir sindirdi; (bobom) uni podaga yubormaydilar*) sodir bo'lgan. Inkrementallik, o'z navbatida, tag hodisalarning monolitligi oqibatida kuchayib boradi (qarang: 2.3-rasm).

¹ T – matn; A – global mantiqiy asos; VP – fe'l guruhi; DP – ot guruhi; v – hodisa; $\tilde{v}$ - tag hodisa; S $\tilde{v}$ - sirkonstativ hodisa; causer – kauzator; caus – kauzativ ko'rsatkichi; decaus – dekauzativ; e – individ; op – operator; op[^] – boshqa operator; [·:] – sabab; [·:] – oqibat; ⊨ – o'z ketidan sabab yoki oqibatni kelib chiqishini ko'rsatuvchi belgi; λ – logik bog'lanish; P – gap; V – fe'l yoki fe'l vazifasidagi unsur; N – ot yoki ot vazifasidagi so'z; d – xususiyat bildiruvchi yoki yordamchi so'z; raqamlar ma'lum elementning necha marta qo'llanganligini ifodalaydi.

2.3-rasm. Inkremental munosabat va kausativatsiya zanjiri

Kauzatsiyalanish zanjirida birinchi kauzatsiya (*sigir sindirdi*) qo‘shimcha faktorlarsiz yuz bergan. Ikkinchi agensli kauzasituatsiyada esa, ko‘p faktorli kausativatsiya (*sigir sindirdi; jarima to‘landi* – keyin kauzatsiya: *podaga yubormaydilar*) mavjudligini kuzatamiz.

Bundan tashqari, ikkinchi agens birinchi agensni ikkinchi darajali aktantga o‘zgartirmoqda (*sigir; Bobom uni podaga yubormaydilar*). Bu esa kauzasemantik derivatsiyadagi kauzal tobelik asosida amalga oshadi, zero, derivatsion munosabatda keyingi operator avvalgisining mavqeyini nisbatan pasaytiradi. Masalan, «*Uni podaga yubormaydilar*» jumlasidan so‘ng birinchi kauzaoperator (*sigir*) passiv holatga o‘tadi.

Mazkur semantika ijrochi bilan kauzatsiyalanuvchining funksiyasiga bo‘g‘liq bo‘ladi. Bunda, albatta, predikat mazmunining ham ahamiyati kattadir, chunki «*yubormaydilar*» fe’li «*bobo*» ni umumiy kauzatsiyani bajaruvchisi darajasiga ko‘taradi. Boshqacha aytganda, *sindirdi* fe’li ifodalanuvchisi *yubormaydilar* fe’li ifodalanuvchisiga semantik planda kauzatsiyalanish jarayonida funksiya beradi. Ikki argumentli ushbu hodisani yaxlit olganimizda struktur jihatdan olti aktantli valentlikni tashkil etadi:

Sigir shoxi bilan oynani sindirganligi uchun, bobom jarima to‘ladi va uni podaga yubormay qo‘ydi.

Kauzasituatsiyaning bu taxlit shakllanishi ortida, albatta, muayyan *propozitsiya* yotadi, zero, *propozitsiya* predikat argumentlari soniga qarab aniqlanadi. *Propozitsiya* haqida prof. I.P.Susov fikr yuritar ekan, *propozitsional* strukturani shakllantiruvchi aktantlar va predikatning semantik hamda sintaktik jihatlarini e'tiborga olish zarurligini, *propozitiv* struktura markazida esa predikat faollik ko'rsatishini va bu jarayonda o'zining sintaktik valentligi darajalarini to'liq namoyon etishini ta'kidlaydi¹. Ushbu hodisaning *propozitsiyalari* makroxarakterli bo'lib, *sigirning oynani sindirganligi oqibatida og'ildan chiqmasligini* belgilovchi *kauzasituatsiya* bilan bog'lanadi.

Ta'kidlash kerakki, gapning kommunikativ aspekti bir paytning o'zida har biri o'zicha mustaqil kategoriyalarni tashkil etuvchi predikativlik, nominativlik hodisalari hamda *propozitsiya* tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Albatta ularni mutlaqo avtonom xarakterli deb bo'lmaydi, chunki birining shakllanishi ikkinchisi bilan bevosita aloqadordir. Buni birinchi galda semantik planda ko'ramiz².

Shuni ham nazardan chetda qoldirmaslik kerakki, «*sigir*» so'zi bilan belgilanayotgan kauzaoperator kauzativatsiya nuqtayi nazaridan passivlashgan bo'lsa-da, sintaktik reja tamoyiliga ko'ra makromatn muchalarini o'zaro munosabatga kirituvchi asosiy unsur sifatida o'z funksiyasini yo'qotmaydi. Shu bois u barcha hodisalarning ro'y berishida muhim figura sifatida ishtirok etaveradi.

Shunday ekan, mazkur kauzaderivatsiyada ikkita kauzator mavjud bo'lib, ularning birini *tashqi (sigir)*, ikkinchisini esa *ichki (bobo)* deb belgilaymiz. Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash kerakki, nutq vaziyatining shakllanishiga ko'ra biz oxirgi kauzativ hosila deb yuritayotgan (*Uni podaga yubormaydilar*) P₃ ning o'zi ham keyingi hosilalar uchun sababni ifodalovchi (kauzatsiyani shakllantiruvchi) mantiqiy operand, ular o'rtasidagi mantiqiy munosabat esa semantik operator vazifasida kelishi mumkin: *Uni podaga yubormaydilar* (sabab) – *Uni uyda*

---

¹ Bu haqda qarang: Sulaymonova N.M. Gapning nominativ aspekti va sintaktik munosabatlar//Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. (PhD) dis.avtoref. -Farg'ona, 2019, 17-bet (I.P.Susovning fikri shu ko'rsatilgan manbadan olindi).

² Qarang: Турниёзов Н.Қ. Гапнинг номинатив аспекти//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 60-бет.

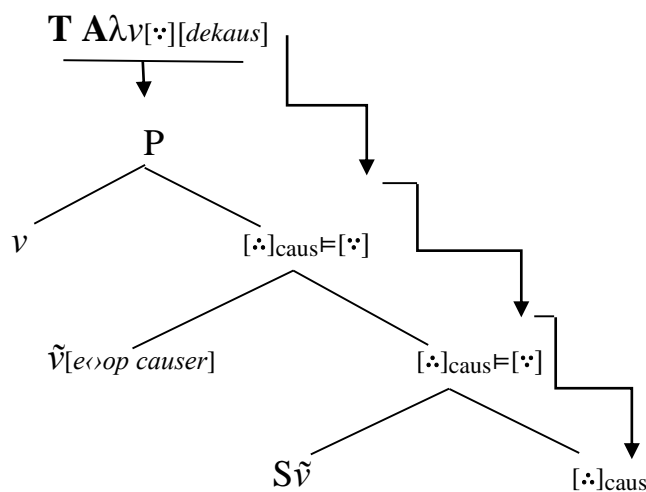
boqadilar (oqibat) – *Uni uyda boqadilar* (sabab) – *Unga ko‘proq yem oladilar* (oqibat) kabi. Bu esa so‘zlovchining harakat ifodasini ma’kon va zamonda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisalarning yuz berishiga ko‘ra turlicha shakllantirishiga bog‘liq bo‘ladi. Shunday ekan, global hodisaning globalligini ham nisbiy tushunmoq darkor. Zero, u kauzasemantik derivatsiyaning keyingi bosqichlarida mikrohodisa sifatida global hodisalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, hodisalarning *identifikatsiyalashuviga* olib keladi. Binobarin, bu vaziyatda hodisalarning bixevioristik qurshovida iyerarxik tarzda murakkab kauzatsiyalanishning derivatsion tarixi vujudga kelishini kuzatamiz.

Masalan, o‘z fikrimizni yuqoridagi ikkinchi misolning tahlili asosida isbotlashimiz mumkin. Lekin mazkur misoldagi kauzasemantik derivatsiya aslida global hodisaga (u kontekstda ifodalanmagan bo‘lsa-da) tayanadi. Zero, Shomning vayron bo‘lishiga urushning boshlanishi makrosabab bo‘lgan.

$$\mathbf{T}[\mathbf{A}v[\cdot]_{causer}] \lambda_{[sem.op \circ decaus]}$$

$$\tilde{v}_{\neq v}[\mathbf{DP}(N_1 N_2 N_3 V_{vv}[\cdot]_{caus} \neq [\cdot])] \lambda \tilde{v}[\mathbf{VP}(N_1 V d_1 d_2 N_2 [e \circ op causer] [\cdot]_{caus} \neq [\cdot])] \lambda$$

$$S\tilde{v}[\mathbf{DP}(N_1 N_2 dV)]] [\cdot]_{caus}$$

2.4-rasm. Mazmuniy-sintaktik kauzatsiyalanish tizimi

Matn komponentlari o‘rtasidagi sabab va oqibat munosabatlarning ifodalanishi ba’zan ularni bir-biriga mantiqan bog‘lashda muhim o‘rin tutadigan

leksik-semantik vositalarsiz shakllanadi. Matn strukturasi aks etmay qolgan bunday elementlar «*implisit belgilar*» deb yuritiladi¹.

Implisit belgilar matn muchalarini mantiqan bog'lovchi elementlar hisoblanadi. Ular mavjud fikrning xarakteriga qarab namoyon bo'ladi va matn orqali realizatsiya qilinayotgan ifodalanuvchining yuzaga chiqishida asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, implisitlikni matnda semantik rejada derivatsion munosabatga kirishayotgan sabab va oqibat tushunchalarining voqelanishini amalga oshiruvchi vositalardan biri desak, xato qilmagan bo'lamiz.

Yuqoridagi makromatn (asar) parchasi bo'lmish gap Shomning vayron bo'lganligidan boshlangan bo'lib, bir ko'rinishda u *keksa Abdulqodirning Gurganjni tark etishiga* (v) global sababdek bo'lib tuyuladi. Ammo logik sintez va analiz natijasida shunday xulosaga kelamizki, aslida *Shomning vayron bo'lganligi* hodisasining o'zi ham kuzaderivatsiya voqelanishida undan-da salmoqliroq bo'lgan mantiqiy asosning oqibati sifatida shakllanib, undan keyingina o'zidan so'ng kelayotgan tag hodisa uchun sabab maqomini o'tashga xizmat qilmoqda. Boshqacha aytganda, hodisa darajasiga ko'tarilishidan avval u tag hodisa pog'onasidan o'rin olgan. Global mantiqiy asos (A) esa urushning boshlanishi bo'lib, u gapning sintaktik shakllanishida ko'rinib turgan bo'lmasa-da, semantik kuzatsiyalanish tizimi poydevorini tashkil etadi (qarang: 2.4-rasm).

Lekin shuni ham unutmaslik kerakki, semantik planda shakllanishning o'zi ham ma'lum bir ma'noda sintaksisni taqozo etadi. Jumladan, keyingi yillarda lingvistikada *nanosintaksis* yo'nalishi tilshunoslarda o'zgacha qiziqish uyg'otib, bu sohada e'lon qilingan ayrim ilmiy xulosalar ko'zga ko'rinib qoldi².

Nanosintaksisda tilning grammatik qurilishga yangicha mezonlar asosida yondashilib, unda semantikaning o'sib boruvchi tarkibiy tuzilishi tadqiq qilinadi.

---

¹ Qarang: Бессалов А.Ю. Каузальные отношения как часть функционального синтаксиса английского языка//Вестник Череповецкого государственного университета, №4, 2011. -С. 67.

² Bu haqda qarang: Starke M. Nanosyntax: A short primer to a new approach to language/Michal Starke. -Tromso: UiT, 2009. -P. 1-6; Caha P. The Nanosyntax of Case: A dissertation for the degree of Philosophiae Doctor/Pavel Caha. -Tromso: UiT, 2009. 321 P.; Taraldsen K. T. The nanosyntax of Nguni noun class prefixes and concords/Knut Tarald Taraldsen//Lingua. -2010. -Vol. 120. -Iss. 6. -P. 1522-1548.

Masalan, leksik elementning tarkibiy formasi leksemaning o'zidan kattaroq bo'lishi mumkin. Bu holatda leksik element kichik sintaktik tuzilmalarning kengaytirilgan to'plami hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, birgina leksik element prinsipial ravishda fonologik va semantik jihatdan turli xil sintaktik tuzilmalarni taqozo etadi. Shunday ekan, biz global logik asos deb yuritayotgan **A** kauzatsiyalanishning keyingi bosqichlari derivativ voqelanishi sistemasida mavjud bo'lib, sintaktik hamda semantik planda funktsiya bajarmoqda. Boshqacha aytganda, uning o'zi ham mazkur vaziyatda global sabab bo'lib gavdalanayotgan bo'lsa-da, aslida, birinchi misolimiz tahlilida ko'rib o'tganimizdek, qandaydir kauzal vaziyatning global oqibati sifatida biz tahlilga tortayotgan mazkur vaziyatda keyingi oqibatlarining derivatsiyasi uchun sabab rolidagi operator funktsiyasini o'tamoqda. Bu nutq parchasida **A** sabab maqomida tag hodisa pog'onasini egallab turgan bo'lsa-da, mantiqan globallik darajasidan tushgan emas, chunki matnning boshqa mazmuniy komponentlarini uning darajasiga ko'tarib bo'lmaydi. Zotan, logik kauzativatsiya zahirida «*urushning boshlanishi*» degan asosiy nominativ tushuncha yotadi.

Lekin shuga ham e'tibor berish kerakki, **A** v ga bevosita ta'sir o'tkazmoqda. Shu bois **A** *dekauzativ* pog'onasini egallaydi, chunki shaharni urush emas, balki kimlardir vayron qildiradi. Urush oqibatida shahar vayron bo'lmasligi ham mumkin. Urushning boshlanishi dekauzativ maqomida bo'lsa ham, Shomning vayron bo'lishi kauzativ hisoblanadi, zero shaharni kimdir buzdirganligi aniq. O'z navbatida, Shomning vayron bo'lishi $S\check{v}$ uchun kauzator hisoblanuvchi Abdulqodirga qattiq ta'sir etadi, negaki **P** ning $\check{v}$ qismida «*chidolmay*» so'zi ishtirok etmoqda. Shunga ko'ra $\check{v}$ ham kauzativ hisoblanadi. Abdulqodirning fe'l-u atvori $S\check{v}$ dagi Temur Malikka ta'sir etmoqda. $S\check{v}$ ham derivatsiyaning bu ko'rinishida kauzativ deb yuritiladi. Fe'l-u atvor Abdulqodirga tegishli bo'lganligi bois u kauzator mavqeyida turadi. Oxirgi kauzativ hosilaga $S\check{v}$ deb belgi qo'yishimizning sababi, «*ta'sir etish*» tushunchasi holat ifodalaydi. Kauzasemantik derivatsiyada hodisalar operand, ularni kauzal munosabatga olib kiruvchi logik ma'no semantik operator, kauzator mavjud bo'lsa, real kauzaoperator, voqelangan kauzativ qurilma esa kauzasemantik derivat (mantiqiy hosila) deb yuritiladi. Masala tavsifiga nanosintaktik nuqtayi nazardan

qaraydigan bo'lsak, derivatsion vaziyatdagi mikrohodisalar makrohodisaga qaraganda ko'proq foizni tashkil etadi. Boshqacha aytganda, kauzal atomlar yig'indisi kauzal molekulalarni shakllantiradi. O'z navbatida, mavjud hodisalar kauzativatsiyasi o'ziga xos iyerarxiyani ham voqelantiradi.

Uchinchi misolda esa operandlari o'zaro semantik operator orqali munosabatga kirishayotgan teng komponentli murakkab sintaktik qurilma (MSQ) derivatsiyasi vujudga kelayotganini ko'ramiz. Mazkur MSQ mikromatn maqomiga ega bo'lib, uning kauzaderivatsiyasi real kauzatorga asoslanmaydi. Bunda MSQning ikkala tarkibiy qismi ham tag hodisa mavqeyida keladi: birinchi komponent sironstativ tag hodisa hisoblansa (*qo'rqmoq*), ikkinchisi esa aniq tag hodisa vazifasini bajaradi. Zotan, Iskandaroning qo'rqishi sababi asosiy hodisa bo'lib, bu vaziyatda u bizga ma'lum emas. Aniqrog'i, qo'rqish hissini uyg'otgan tashqi agensning roli ifodalanmayapti, shuning uchun MSQ birinchi komponenti (P_1) derivati dekauzativ tarzida voqelanayapti. Ta'sir amalga oshgan, biroq distantli ravishda qo'zg'atish vujudga kelgan.

Ikkinchi komponentdagi oqibat ifodasiga (*eshikka qaramoq*) «*qo'rqinch*» ta'sir qilgan, ya'ni u eshikka qarashga majbur qilgan. Shu bois biz undagi kauzal ma'noni kontaktli deb bilamiz: *Iskandaroning rangi o'chib ketdi* (qo'rqdi=sabab), shuning uchun (*U*) *qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'ydi* (oqibat). Bu vaziyatda ikkinchi operandning kauzaderivatsiyasida, kauzator ma'lum bo'lganligi uchun u kauzativ hisoblanadi.

Tahlil natijasidan ko'rinib turibdiki, MSQning derivatsion xususiyatini o'rganishda tub struktura g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi, zotan, u sintaktik struktura shakllanishida asos vazifasini o'taydi, biroq kauzal ma'noning ifodalanishi esa so'nggi hosila strukturaga qarab aniqlanadi. MSQ tarkibiy qismlarining ikkalasida ham alohida kauzal ma'no yuzaga chiqayotganligining guvohi bo'lamiz. Lekin bunda birinchi misoldagi kabi real kauzatorning harakatni bajarishga undashi kuzatilmaydi. Shu bois MSQ operandlarining kauzal ma'no og'ushida ekanligi ularning mantiqiy *presuppozitsiyasiga* qarab aniqlanadi.

Presuppozitsiya mantiqiy kategoriya bo'lib, lingvistik tadqiqotlarda ham ko'p qo'llanadi. 1892-yilda nemis faylasufi G.Frege (Ishimizning birinchi bobida G.Frege haqida ma'lumot bergan edik) ilmiy qarashlarida mazkur tushunchaning izohini berib o'tadi. 1950-yilga Oksford maktabining vakili P.F.Stroson bu hodisani keng o'rganib, «presuppozitsiya» teminini iste'molga kiritadi¹.

Presuppozitsiya orqali ma'lum bir sintaktik struktura ifodalayotgan real ma'nodan tashqari uning ichki strukturasida anglashiladigan ma'no tushuniladi (*Bola uxlamogda. Demak, uyg'oq emas*)². Boshqacha aytganda, presuppozitsiya (Ayrim lingvistik manbalarda «prezumpsiya» deb ham atalmoqda) muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmaydi, u yashirin holda aks etadi. Ko'pincha asosiy hukm bilan birga yashirin hukm ham keladi, ya'ni u ikkinchi darajali hukmni taqozo etadi:

1. *Kepler bechoralikdan olamdan o'tdi.* 2. *Meri xonani tozaladi.*

Birinchi misoldan Keplerning qiynalib yashaganligi haqida hukm anglashilsa, ikkinchi misolda esa xonaning iflos ekanligi presuppozitsiyasi mavjud³. Presuppozitsiya bilan birgalikda «assersiya» tushunchasi ham qo'llanilib (lotincha «assertio»—tasdiqlash), u orqali so'z, jumla, matndan anglashilayotgan real ma'no nazarda tutiladi. Masalan, «yashamoq» so'zining real ma'nosi o'simlik, hayvon yoki odamning biologik va anotomik jihatdan tirik organizm sifatida faoliyat ko'rsatishini ifodalaydi. Ushbu so'zning presuppozitsiyasi orqali esa hayot davom etayotganligini tushunamiz, ya'ni o'lik emas⁴.

Yuqorida keltirilgan misollarning to'rtinchisi sodda gapni taqozo etadi. Bu o'rinda shuni aytishimiz mumkinki, *adyutantning* xursand bo'lishi qandaydir sababga bog'liq holda ro'yobga chiqmoqda. Ushbu vaziyatda kauzativ ma'noni yuzaga keltiruvchi harakat sodir bo'layotganining guvohi bo'lamiz. Boshqacha aytganda, bunday holatdagi kauzativ ma'no ham, yuqorida ta'kidlaganimizdek,

---

¹ Qarang: Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики//Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. 16. -С. 40.

² Qarang: Турниёзов Н.Қ. Тилшуносликка кириш. -Самарқанд, 2006, 58-бет.

³ Бу haqda qarang: Наумова Л.А. Пресуппозиция в логике и в лингвистике//Философия: в поисках антологии: сборник трудов Самарской гуманитарной академии. Вып. 5. -Самара: изд-во СаГА, 1998. -С.236-255.

⁴ Qarang: elektron manba: <https://ru.wiktionary.org/пресуппозиция> (Sahifaga 12.01.2020 da murojaat etildi).

gapning real ma'nosi (*assersiya*) orqali emas, balki ichki tub ma'nosi asosida belgilanadi, chunki *assersiya* mazmuniy planda predikatsiyaning umumiy ko'rinishi, xolos. Tahlil etilayotgan misolning assertiv predikatsiyasi orqali ham faqatgina *adyutantning xursangligi* tasdiqlanmoqda. Aniqrog'i, uning xursandligi sababini *assersiya* belgilamaydi. Mazkur holat semantik majmuaning ma'no salmog'iga qarab aniqlanadi. Bu haqda Y.A.Daduyevaning «Общая характеристика каузативных глаголов» (Kauzativ fe'llarning umumiy tavsifi) nomli maqolasida aytgan fikri diqqatga sazovordir: «Kauzativ fe'llarning semantik tuzilishida harakat obyektiga tegishli bo'lgan holat semasi ajralib turadi, bu esa sababdan kelib chiqadigan mantiqiy oqibatni yuzaga chiqaradi. Shu bois kauzativ fe'llar holat, voqea-hodisa, sifat kabi tushunchalarga xos bo'lgan harakat va munosabatlarni ifodalaydi»¹.

Lekin shuni ham e'tiborga olish kerakki, kauzativlikning funksional-semantik maydoni yadrosini kauzativ fe'l tashkil etmagan holatlar ham uchraydi. Masalan, undov so'zlarni olaylik. Haydash-chaqirish undovlari (*ma, jim, tek, fisht, dirr, chuh, kisht* kabi) semantik jihatdan to'g'ridan to'g'ri kauzallik bilan bog'lanadi va bunda fe'l funksional vazifa bajarmaydi:

1. ...*ot yana qay tomonga yurishini so'rab to'xtadi.*

– *Chuh* (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

2. «*Tak*», - *dedi-yu*, «*chuvha*», - *dedi jo'nadi* (Alpomish).

Keltirilgan ikki misolda ham kauzator otga nisbatan kauzatsiyalash amalini oshirmoqda. Ko'rib turganimizdek, kauzativatsiya fe'lning ishtirokisiz ro'y bermoqda. Y.V.Fomicheva ham undash, buyurish ma'nosini beruvchi gaplarda mazkur ma'no ifodasi fe'lning ishtirokisiz ham voqelanishi mumkinligini to'g'ri ta'kidlaydi². Shu bois kauzativlikning semantik maqomi haqida so'z yuritilganda situatsiyaning umumiy ma'no salmog'iga e'tibor berish kerak bo'ladi. Bundan

---

¹ Дадуева Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов//Вестник СибГУТИ, № 2, 2011.-С.79.

² Bu haqda qarang: Фомичева Е.В. Средства выражения побудительности в английском языке в свете семантики и прагматики//Современные проблемы науки и образования, № 4, 2009. -С.156-162.

tashqari, fe'l bajaradigan vazifa bilan predikatsiyani farqlash darkor, zero, kauzativlikning funksional-semantik maydoni yadrosini kauzativ fe'l emas, balki predikat tashkil etadi, u esa predikativlik qurshovida bo'ladi.

Prof. I.P.Susov predikatga: «Predikat dinamik va aktual hisoblanadi. Shu bois u matnning dinamik perspektivasi shakllanishida eng zaruriy konstruktiv vazifasini bajaruvchi, ma'lumotlarning yangi kvantini beruvchi omil sifatida ishtirok etadi. Bundan tashqari, predikat semantik komponentlar iyerarxiyasidagi hukmron a'zo hisoblanadi. U gap va matn semantikasining tub mohiyatini kengaytiradi», - deb to'g'ri baho bergan edi¹.

Shuni aytish kerakki, tahlilga tortilayotgan to'rtinchi gapda, uchinchi misoldagidan farqli ravishda, kauzasemantik derivatsiya operandlari «*nima uchundir*» so'roq olmoshi bilan ifodalangan *real kauzaoperator* orqali kauzativ ma'no ifodasini beruvchi derivatsion munosabatga kirishmoqda. Shu asosda *kauzaderivat* (kauzativli hosila struktura) shakllanmoqda. Lekin bu xildagi operatorlar gap tarkibida qo'llanmasligi ham mumkin, chunki bu nutq egasining o'z fikrini tinglovchiga qanday tartibda yetkazishiga bog'liq bo'ladi. Qiyoslang:

Besh minutdan keyin adyutant og'zi qulog'iga yetib chiqdi.

Qiyoslash natijasida shunga amin bo'lamizki, jumlada garchi real semantik kauzaoperator qatnashmagan bo'lsa-da, sabab ma'nosini beruvchi kauzativ distributsiya munosabati borligi sezilib turibdi. Ushbu jarayonda esa nol ifodali kauzaoperator muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, derivatsion jarayon operatorsiz voqelanmaydi.

Aytish kerakki, nol ifodali operator umuman ifoda materialiga ega bo'lmaydi. Uni faqat nutq jarayonida gap komponentlarining kauzativ qurshovda ekanligi orqali belgilash mumkin bo'ladi. Bu belgisiz operatorlardan shu jihati bilan farq qiladi. Belgisiz operator esa nutq ixchamligi uchun vaqtinchalik o'z ornini tark etadi, lekin u istalgan vaqtda yana sintagmatik komponentlar orasiga joylasha oladi. Masalan:

---

¹ Сусов И.П. Предикат и предикация//Семантика и прагматика синтаксических единств (Межвузовский тематический сборник). -Калинин: КГУ, 1981.-С.97.

1. *Qilich botir bo'zchini ko'tarib chunon uribdiki, haligi bo'zchi qo'ltig'igacha yerga kirib ketibdi* (O'zbek xalq ertaklari).

2. –*Agar oramizda muhabbat bo'lsa, bir-birimizning oyog'imizga oltin kishan bo'lar edik* (A.Qahhor. Sinchalak).

Tahlilga tortilayotgan birinchi misolimiz semantik nuqtayi nazardan natija ma'nosini beruvchi kauzativ vaziyatni taqozo etadi. Bunda *Qilich botir* kauzator bo'lib, ish-harakat uning ta'siri ostida yuzaga chiqmoqda. Ko'rib turganimizdek, mazkur misolda «*natijada*» degan kauzasemantik operatorning belgisiz holatda ekanligi kuzatilmoqda. Ammo, yuqorida ta'kidlanganidek, uni istalgan vaqtda o'z o'rniga tiklasa bo'ladi. Tobe komponentli MSQ maqomida kelayotgan ushbu kauzativ qurilmaning kauzasemantik derivatsiyasini quyidagicha izohlasak bo'ladi:

1) birinchi kauzaoperand: *Qilich botir* (kauzator) *bo'zchini ko'tarib chunon uribdiki*, – sabab;

2) ikkinchi kauzaoperand: ***natijada*** (kauzasemantik operator) *haligi bo'zchi qo'ltig'igacha yerga kirib ketibdi*. – oqibat;

3) 1-kauzaoperand→2-kauzaoperand→sabab va oqibat qurshovidagi kontaktli kauzasemantik derivat.

Shuni ta'kidlash kerakki, til nutqda voqelanar ekan u inson tafakkuri zahirasidagi belgilarning tanlanish imkoniyati mavjudligi bilan bog'liq bo'ladi, albatta. Shu bois til bilan inson munosabatining uzviyligi nutqiy jarayonda yanada aniqroq ko'zga tashlanadi. Mavjud holatni tilshunoslik fanining har bir bo'limida (fonologiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksis) bevosita kuzatishimiz mumkin. Zotan, tovushning artikulyatsiyasi, so'zning ma'no jihatlari va grammatik formalari, ularning o'zaro bog'lanishi kabi jabhalarning har birida inson omilini his etamiz. Bu esa tilning har bir unsurining nutqqa ko'chirilishi inson omilining ishtirokisiz ro'y bermasligini to'liq tan olishimiz lozimligini ko'rsatadi, zero, til sistemasi belgilarining nutqda qo'llanishiga bo'lgan ehtiyoj so'zlovchining nutqiy muloqoti jarayonida tug'iladi. Boshqacha aytganda, til inson bilan, inson esa til bilan tirikdir. Bizningcha, E.Benvenistning bu haqda bildirgan fikri mutlaqo o'rinlidir: «Til inson omili bilan shu qadar chuqur bog'liqki, bundan til boshqacharoq holatda bo'lishi va

umuman, voqe bo‘la olishi, til deb nomlanishi mumkinmide, degan savol tug‘ilishi tabiiydir»¹.

Shunday ekan, yuqoridagi *natijada* kauzaoperatori o‘rnida so‘zlovchining xohishiga qarab, *oqibatda* kauzaoperatorini ham qo‘llasa bo‘ladi. Professor N.Q.Turniyozovning bu xususdagi mulohazalari bizning ilmiy qarashlarimizga to‘g‘ri keladi: «Natija ergash gapli qo‘shma gaplarning tobe qismida *hatto, natijada, oqibatda* singari so‘zlar qatnashishi ham mumkin. Bunda ergash gapning mazmuni alohida bo‘rttiriladi»².

Gap mazmun haqida borar ekan, shunga alohida to‘xtalish kerakki, aynan ana shu kauzaoperatorlar sabab va oqibat semasinining yuzaga chiqishida, shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Masalan:

–*Bu cho‘lda biram bo‘ri ko‘p ekanki, kechasi bilan qo‘rqib chiqdim* (S.Ahmad. Ufq).

Ushbu misolni alohida tarkibiy qismlarga bo‘lib tahlil qilib ko‘ramiz:

1. Bu cho‘lda biram bo‘ri ko‘p ekan.
2. Kechasi bilan qo‘rqib chiqdim.

Mazkur holatda ikkala komponentdan istalgani (vaziyatga qarab) sabab yoki oqibat maqomida kelishi mumkin:

Bo‘ri bolalaganligi sababli (sabab), *bu cho‘lda biram bo‘ri ko‘p ekan* (oqibat). *Kechasi bilan qo‘rqib chiqqanligim sababli* (sabab), *yaxshi uxlay olmadim* (oqibat).

Lekin ikki komponent kauzaoperator orqali derivatsion munosabatga kirishganda, ularning birinchisi albatta sabab, ikkinchisi esa oqibat mazmunida keladi (*–Bu cho‘lda biram bo‘ri ko‘p ekanki*, (oqibatda, natijada) *kechasi bilan qo‘rqib chiqdim*), negaki kauzasituatsiyani *Kechasi bilan qo‘rqib chiqdim, oqibatda bu cho‘lda biram bo‘ri ko‘p ekan* deb shakllantira olmaymiz.

To‘g‘ri, nutq parchasini *Kechasi bilan qo‘rqib chiqdim, chunki bu cho‘lda bo‘ri ko‘p ekan* tarzida ifodalasak bo‘ladi, lekin MSQning bunday shakllanishini sintaktik reja asosida o‘rganish ma‘qul deb o‘ylaymiz. Zero, «*chunki*» kauzaoperatori

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: Прогресс, 1947.-С.295.

² Турниёзов Н.Қ. Қўшма гап синтаксиси. -Самарқанд: СамДУ, 1995, 74-бет.

semantik jihatdan vazifa bajarishi bilan bir qatorda, u sintaktik operator ham hisoblanadi va nutqiy jarayonda doim belgili qo'llanadi. Aniqrog'i, bunday shakllangan tobe komponentli MSQlarda uning ifodasi mavjud bo'ladi va u ikki operandni sintagmatik qatorda faollashtirishga xizmat qiladi. Shu bois uning mazkur funksiyasi sintaktik jihatdan birlamchi hisoblanadi. Bu esa alohida tadqiq etiladigan mavzu bo'lib, biz uni ishimizning keyingi sahifalarida yoritmoqchimiz. Shuni hisobga olish kerakki, MSQ yuqoridagidek shakllangan taqdirda ham *cho'lda bo'ri*ning ko'p ekanligi sabab, *kechasi bilan qo'rqib chiqish* oqibatligicha qolaveradi.

Keltirilgan misoldagi kauzaoperator (*shuning uchun*) belgisiz ifodalanmoqda. Mazkur kauzativ vaziyatda *bo'ri* so'zi kauzator funksiyasini bajarib, subyektga ta'sir etib, *qo'rqish* hissini yuzaga chiqaruvchi omil sifatida gavdalanmoqda.

Ikkinchi jumla esa shart mazmuni bilan aloqador bo'lgan kauzasituatsiya ifodasini bermoqda. Ushbu vaziyatda ikki shaxs o'rtasidagi munosabat semantik kauzator maqomini egallamoqda. Aniqrog'i, ikki shaxsning bir-biriga ta'siri (muhabbatning bo'lishi) orqali sabab va oqibat tushunchasi ifodalanib, ma'lum bir holat yuzaga chiqishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Mazkur vaziyatda yuqorida keltirilgan Y.A.Daduyevaning fikrini asosli deb bilamiz. Zero, sababdan kelib chiqayotgan mantiqiy oqibat orqali holat, voqea-hodisa kabi tushunchalarga xos bo'lgan harakat va munosabatlar anglashiladi. Ushbu misolda «*Agar*» kauzaoperatori qo'llangan bo'lib, jumlaning semantik jihatdan bemalol uning ishtirokiziz (belgisiz) ham shakllantirsak bo'ladi, chunki bu vazifani *-sa* operatori amalga oshiradi. Mazkur operator ham sintaktik, ham semantik planda kauzallikni belgilaydi:

Oramizda muhabbat bo'lsa, bir-birimizning oyog'imizga oltin kishan bo'lar edik.

Lekin shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, shart mazmuni ifodasi bilan bog'liq bo'lgan kauzativatsiyada harakatni bajarishga undash to'liq amalga oshmagan bo'ladi, chunki bu jarayonda undovchi vosita (kauzator) o'z ta'sirini obyektga yoki subyektga hali to'laqonli ravishda o'tkazmagan bo'ladi. Aniqrog'i, kauzatorning

kauzatsiyalovchi funksiyani bajarishiga to'siq qo'yilgandek bo'ladi. Garchi shunday bo'lsa-da, jumla mazmunidan keyinchalik yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan oqibat mavjudligi sezilib turadi. Shu bois bunday kauzavaziyatni *to'liqsiz* deb ataymiz. To'liq rejadagi kauzativ vaziyatda esa harakat bajarilishida kauzator to'g'ridan to'g'ri kauzatsiyalanuvchiga ta'sir etadi. Masalan, yuqoridagi jumlaning real ta'sir etuvchi kauzatorli tobe komponentli MSQ (murakkab sintaktik qurilma)ga aylantirsak bo'ladi. Qiyoslang:

Oramizda muhabbat bor, shuning uchun bir-birimizning oyog'imizga oltin kishan bo'ldik.

Bunda «*muhabbat*» so'zi, garchi mavhum tushuncha bo'lsa-da, kauzator vazifasini o'taydi. Zero, u ikki shaxsga ta'sir etib, ularning munosabatini yanada mustahkamroq bo'lishiga undaydi.

Kauzallikning semantik planda voqelanishida idiomalar alohida o'rin tutadi. Frazologik birliklar tarkibiy qismlari o'rtasidagi mazmuniy munosabatlar derivatsiyasi hosilasida kauzal ma'noning mavjudligini ham kuzatamiz. Bir frazemaning semantik konstruksiyasida ikki xil ma'no borligi belgilansa (masalan, ham frazema anglatayotgan ma'no, ham kauzal ma'no), uni «*konversiv ibora*» deb ataymiz. Bunda bir idiomaning turli ma'no salmog'i tekshiriladi. Mazmuniy derivat shakllanayotgan vaziyatda tilning *substandart* leksik qatlamida (shevada, oddiy so'zlashuv muloqotida) yangi ma'no ifodasini yuzaga chiqishining analogiyaga asoslangan murakkab jarayoni yuz beradi. Buning natijasida mavjud me'yorning ko'lami kengayadi va ma'no hosilasi ortib boradi. Masalan:

Sobir Abdullani «Alpomish» pyesasi uchun nari oborib, beri opkelib turgan edilar (S.Ahmad. Xandon pista).

Berilgan misolda «*nari oborib, beri opkelib turmoq*» frazemasini qatnashgan bo'lib, uning semantik derivatsiyasi mahsuli «*juda qattiq azoblamoq, tazyiq o'tkazmoq*» degan mazmuniy hosilalarni yuzaga chiqaradi. Bu masalaning bir tomoni bo'lsa, ushbu frazemaning kauzal mazmunini berishi esa ikkinchi tomoni hisoblanadi. Shu jihatdan idiomaning mavjud turi konversiv hisoblanadi. Ushbu frazema nutqda qo'llanganligi bois sifatdosh shaklini (-gan) olib, tub struktura

mavqeyida kelmoqda. Aniqrogʻi, u shaklan gapga teng boʻlsa-da, turgʻunlik belgisiga koʻra «*azoblamoq*» maʼnosini ifodalovchi soʻz maqomida turadi. Shuning uchun ham biz uni tub struktura deb atay olamiz. Maʼlumki, sifatdosh soʻz feʼl shaklidan farqli ravishda, doim nutqda voqelanadi va funksional monema vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, sifatdosh soʻz birikmalari, sodda gapning murakkablashgan shakllari, tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalari derivatsiyasida operator vazifasini ham oʻtaydi¹.

Berilgan misolning tahlilida avval uning sintaktik derivatsiyasiga murojaat etamiz-da, soʻng kauzativatsiyaning voqelanishiga toʻxtalamiz:

- 1) *nari oborib, beri opkelib turgan edilar (azoblar edilar) –V;*
- 2) *(Ular) nari oborib, beri opkelib turgan edilar–N+V;*
- 3) *(Ular) Sobir Abdullani nari oborib, beri opkelib turgan edilar–N+X₁+V(op:-ni);*
- 4) *(Ular) Sobir Abdullani «Alpomish» pyesasi uchun nari oborib, beri opkelib turgan edilar–N+X₂+V(op:-uchun).*

Koʻrib turganimizdek, gapning sintaktik derivatsiyasining tub strukturasi mavqeyida kelayotgan ibora kauzasemantik derivatsiyada «*tazyiq oʻtkazmoq*» maʼno ifodasini beruvchi kauzal hosilani (oqibatni) yuzaga chiqarmoqda. Bunda koʻmakchi (*uchun*) derivatsiyaning har ikkala turida ham operator vazifasini oʻtamoqda. Birinchidan, sintaktik jihatdan operandlarni sintagmatik qatorda faollashtiruvchi unsur hisoblansa, ikkinchidan, sabab maʼnosini yuzaga chiqaruvchi kauzaoperator boʻlib kelmoqda. Mazkur vaziyatda kauzator kauzantga (*Sobir Abdullaga*) taʼsir oʻtkazib, uni ruhiy jihatdan kauzativatsiya oqimiga olib kirmoqda, bunday holat esa tahlil qilinayotgan misolda ibora bilan izohlanmoqda. Kauzativ derivat (*tazyiq oʻtkazish*) shakllanishining asosiy sababi «*Alpomish*» pyesasining yozilishidir.

Tahlil jarayoniga tegishli masalaning yana bir murakkab tomoni borki, u ham boʻlsa «*nari oborib, beri opkelib turmoq*» konversivining turgʻun holatga kelguniga

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Н.Қ. Назарий грамматикадан очерklar. -Самарқанд: СамДЧТИ, 1998, 47-бет.

qadar derivativ voqelanishida ko‘rinadi. Buning yechimini topish uchun, bizningcha, uning ichki sintaktik strukturasi elementlarining o‘zaro bog‘lanishi konstruksiyasini analiz qilib ko‘rishga to‘g‘ri keladi. Boshqacha aytganda, idiomaning derivatsion tarixini izohlash uchun uni nanosintaktik nuqtayi nazardan tahlil qilish zarur (Bu haqda yuqorida to‘xtalgan edik). Nanosintaktik yo‘nalishda leksik elementlarning sintaktik strukturasi tekshirishning o‘ziga xos usullari mavjud bo‘lib, iboralarning sintaktik tuzilishi uning *superset prinsipi* deb nomlanuvchi metodi orqali tahlil qilinadi. Bunda ibora leksik element sifatida kengaygan sintaktik strukturalar kompleksini tashkil etadi:

(Ular) nariga olib borib turibdilar $[V=(v_{-ib}+v_{-ib}+v); N+V; N+X_{-ga}+V]$.

(Ular) beriga olib kelib turibdilar $[V=(v_{-ib}+v_{-ib}+v); N+V; N+X_{-ga}+V]$.

(Ular) nariga olib borib, beriga olib kelib turibdilar

$[V=(v_{-ib}+v_{-ib}, v_{-ib}+v_{-ib}+v); N+V; N+X_{-ga}+V; N+X+V+X_{-ga}+V]$.

Nari oborib, beri opkelib turibdilar $[X+V, X+V]$.

Nari oborib, beri opkelib turmoq $[X+V, X+N]=azoblamoq$.

Tahlil natijasida shuni ko‘ramizki, gap qolipidagi frazemaning ham o‘z ichki mikrosintagmatik strukturasi mavjud bo‘lib, undagi har bir element semantik va sintaktik jihatdan ma‘lum bir vazifani bajaradi va sintez natijasi o‘laroq «*azoblamoq*» mazmuni bilan bog‘lanadi. Masalan, belgisiz ifodalanayotgan kelishik shakli *-ga* X unisurni iboraning boshga operandlari bilan aloqaga kirishuvini ta‘minlasa, ravishdosh shakli *-ib* qo‘shma fe‘l ko‘rinishida kelgan yetakchi fe‘lni ko‘makchi fe‘l bilan munosabatini belgilaydi. Bundan tashqari, operandlarning ifodalanuvchi signifikati ham turg‘unlik ko‘rinishida aynan «*azoblamoq*» semasini izohlashi uchun xuddi shunday shakllanishi shart, aks holda, bunday ma‘no kelib chiqmaydi. Zero, mazkur ma‘noni yuzaga chiqarish uchun operandlar tarxini hech vaqt «*uzoqqa oborib, yaqinga obkelmoq*» tarzida chizib bo‘lmaydi. Gap qolipidagi frazemaning ichki sintaktik tuzilishi tabiatini mikrosintagmatik munosabatlar tarzida talqin etishimizning boisi shundaki, u garchi gap qolipida kelgan bo‘lsa-da, turg‘unlik belgisini yo‘qotgan emas. Boshqacha aytganda, u nutq birligi hisoblanmaydi.

Shuni ham aytish kerakki, misolimizdagi frazema ko‘rinishida birikayotgan so‘zlarning tom ma’nosi ham, o‘z holicha, kuzallik bilan bog‘lanadi. Zotan, «*nari oborib, beri opkelish*»ning qandaydir sababi bo‘lishi kerak. Bunday vaziyatda kimnidir biror joyga olib borb, olib kelishda ish-harakatga undash kuzatiladi. Demak, idioma nafaqat ma’noning, balki butun situatsiyaning ham prototipi bo‘lib kelishi mumkin. Shu bois ta’sir etish mazmunini aks ettiruvchi «*kavushini to‘g‘rilab qo‘ymoq*», «*kayfini buzmoq*», «*abjag‘ini chiqarmoq*», «*ta‘bini tirriq qilmoq*», «*po‘stagini qoqmoq*», «*gapga solmoq*», «*shubha solmoq*», «*yuragini yormoq*» kabi ko‘plab frazeologik birliklar kuzatsiyaga aloqador bo‘ladi:

1. *U qizni gapga solay desa, yovvoyi mushukdek hurpayib o‘tiribdi* (S.Ahmad. Xandon pista).

2. *O‘xshamag‘an yerda bir xotinning arzga kelishi qo‘rboshining ko‘ngliga shubha soldi* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Keltirilgan misollarda frazemalar orqali ta’sir etish (kuzatsiya) ma’nosi aks etgan bo‘lib, shu bilan birga, semantik derivatsiya jarayonida tasvirlash asosida hosilalar voqelanmoqda: «*gapga solmoq*»–kuzantni gapirishga undash (gapirtirmoq), «*shubha solmoq*»–kuzantni gumonsirashga majbur etish (shubhalantirmoq).

Berilgan misollarning birinchisida kuzatsiya amalga oshmagan, chunki kuzantning holati sabab maqomida turib, kuzativatsiya jarayoniga to‘sqinlik qilmoqda. Mazkur sabab aslida oqibatdan o‘sib chiqqan bo‘lib, uning sababi esa kuzatorning reaksiyasi kuzant tomonidan qabul qilinmaganligidadir. Kuzatorning ta’sir o‘tkazmoqchi (gapirtirmoqchi) ekanligi asosiy sabab hisoblanadi, lekin bu vaziyatda u aniq emas. Mavjud hodisa dastlab tahlil qilingan hodisalardek aktual emas, zero, hodisaning faollashuvi uning semantik ishtirokchilariga bog‘liq. Ushbu vaziyatda *maqsadli kuzatsiyani* kuzatamiz. Maqsadli kuzatsiyaning semantik derivatsiyasida fe‘lning buyruq-istak mayli(-ay) hamda shart mayli (-sa) qo‘shimchalari dubloperator vazifasini o‘tamoqda. Kuzatorning ta’sir o‘tkazolmaganligi darajasi oqibat mavqeyida turibdi.

Ikkinchi misolda kuzatorning ta'sir o'tkazishi (xotinning arzga kelishi) hodisa bo'lib, u sabab ko'rinishida kelmoqda. Ammo xotinning arzga kelishining sababi implitsit belgi tarzida (ifoda planiga ega bo'lmasa-da) kuzasituatsiyaning derivatsiyasida asos vazifasini o'tamoqda. Sabab va oqibat munosabatlari mantiqiy operator orqali faollashmoqda. Qo'rboshining shubhalanishi (oqibat) sirkonstativ hodisa sifatida kuzatsiyaga uchragan.

Shunga ham ahamiyat berish kerakki, yuqorida ko'rsatilgani kabi frazemalar semantik derivatsiya mahsuli sifatida turli xil ma'no ifodasini bersa ham, kuzativatsiya jarayonida bir xil «kuzal ma'no» degan tushuncha ostida birlashadi. Lekin buni ham nisbiy tushunmoq darkor, zero, kuzal ma'no ham kuzatorning kuzantga nisbatan qanday kuzal munosabatda bo'lishiga ko'ra farqlanadi:

2.1-jadval

Frazema	Kavushini to'g'rilab qo'ymoq	Abjag'ini chiqarmoq	Kayfini buzmoq	Po'stagini qoqmoq
Semantik derevat	Haydamoq	Jarohatlamoq	Xafa qilmoq	Tanqid qilmoq
Kuzal ma'no				
Kuzal munosabat	Jismoniy ta'sir	Jismoniy ta'sir	Ruhiy ta'sir	Ruhiy ta'sir

Shunday qilib, mazkur bobda kuzativlikning mazmuniy-sintaktik maqomi haqida so'z yuritildi. Ammo ushbu hodisaning ifodalanishida tilning grammatik elementlari ham muhim ahamiyat kasb etadi, bu, o'z navbatida, kuzativlikning morfologik rejada o'rganilishini taqozo etadi. Kuzativlik tushunchasining morfologik vositalar bilan ifodalanishi asosida esa sintaktik munosabatlar mavjudligi kuzatiladi. Mazkur munosabatlarni morfosintaktik jihatdan tahlil qilishga to'g'ri keladi. Zero, morfosintaksisda morfemalarning o'zaro sintaktik aloqalari tadqiq etiladi. Mavjud jarayon kichik sintaksisning o'rganish obyekti hisoblanadi. Bu xususda ishimizning keyingi qismida to'xtalamiz.

IKKINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Caha P. The Nanosyntax of Case: A dissertation for the degree of Philosophiae Doctor/Pavel Caha. -Tromso: UiT, 2009. 321 P.

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Moizm,Minszya> (Sahifaga 25.12.2019 da murojaat etildi).

<https://ru.wiktionary.org/пресуппозиция> (Sahifaga 12.01.2020 da murojaat etildi).

Reisig Ch.C. Vorlesungen uber lateinische Sprachwissenschaft.-Leipzig, 1839.

Starke M. Nanosyntax: A short primer to a new approach to language/Michal Starke. -Tromso: UiT, 2009. -P. 1-6.

Steinthal H. Grammatik, Logik, Psychologie: Ihre Prinzipien und Ihre Verhältniss zu Einander. -Berlin,1855; Потебня А.А. Мысль и язык. -Харьков,1862; Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungs gesezte von Sprache, Mythos und Sitte. -Leipzig,1900.

Sulaymonova N.M. Gapning nominativ aspekti va sintaktik munosabatlar//Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. (PhD) dis.avtoref. -Farg'ona, 2019, 17-bet (I.P.Susovning fikri shu ko'rsatilgan manbadan olindi).

Taraldsen K. T. The nanosyntax of Nguni noun class prefixes and concords/Knut Tarald Taraldsen//Lingua. -2010. -Vol. 120. -Iss. 6. -P. 1522-1548.

Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -М.: Языки русской культуры,1974.

Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантическое проблемы. -М.:Наука,1976.

Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики//Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. 16. -С. 40.

Басалаева Е.Г. Семантическая деривация и особенности текстовой реализации слов латинского происхождения в современном русском языке//Автореф.канд.филол.наук. -Томск, 2004.

Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: Прогресс, 1947.-С.295.

Бессалов А.Ю. Каузальные отношения как часть функционального синтаксиса английского языка//Вестник Череповецкого государственного университета, №4, 2011. -С. 67.

Варламова М.Ю. Семантическая деривация на базе наименований лица в современном русском языке//Автореф.канд.филол.наук. -Казань, 2008.

Дадуева Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов//Вестник СибГУТИ, № 2, 2011. -С.79.

Кронгауз М.А. Семантика. -М.: Academia, 2005.-С.5.

Лапшина М.Н. Семантическая деривация в когнитивном аспекте//Автореф. дис.док.филол. наук.-СПб.,1996.

Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – текст». -М.:Наука, 1974.

Наумова Л.А. Пресуппозиция в логике и в лингвистике//Философия: в поисках антологии: сборник трудов Самарской гуманитарной академии. Вып. 5. -Самара: изд-во СаГА, 1998. -С.236-255.

Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992.

- Раҳимов С.А. Лексик ва семантик деривация муаммолари. -Тошкент: Наврўз, 2011.
- Ризаев Б. Семантика конструкций с финитивными глаголами. -Ташкент: Янги аср авлоди, 2020.
- Сафаров Ш. Семантика. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013.
- Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. -М.: Наука, 1981.
- Сусов И.П. Предикат и предикация//Семантика и прагматика синтаксических единств (Межвузовский тематический сборник). -Калинин: КГУ, 1981.-С.97.
- Татевосов С.Г. Заметки о фальшивой каузативации//Вопросы языкознания, №1, 2018.-С.7-44.
- Турниёзов Н.Қ. Гапнинг номинатив аспекти//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 60-бет.
- Турниёзов Н.Қ. Қўшма гап синтаксиси. -Самарқанд: СамДУ, 1995, 74-бет.
- Турниёзов Н.Қ. Назарий грамматикадан очерклар. -Самарқанд: СамДЧТИ, 1998, 47-бет.
- Турниёзов Н.Қ. Тилшуносликка кириш. -Самарқанд, 2006, 58-бет.
- Турниёзов Н.Қ., Турниёзов Б.Н., Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент, 2011, 146-б.
- Фомина И.И. Семантическая деривация в формировании английской политической терминологии//Дис.канд. филол. наук. -М., 2006.
- Фомичева Е.В. Средства выражения побудительности в английском языке в свете семантики и прагматики//Современные проблемы науки и образования, № 4, 2009. -С.156-162.
- Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. -М.:Наука,1973.

III BOB. MORFOSINTAKTIK KAUZATIV DERIVATSIYA

Tilning grammatik aspektini semantik planda o'rganish uning formal morfologik vositalarini tadqiq etishga nisbatan yosh yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Masalan, semantika mustaqil soha sifatida taraqqiy eta boshlagan davr XVII asrga to'g'ri kelsa, morfologik konsepsiyalarning mukammal tahlilini qadimgi hind, xitoy, yunon, arab tilshunoslik maktablari ta'limotlarida ko'ramiz¹.

Garchi biz sanab o'tgan qadimgi tilshunoslik maktablarida so'z turkumlari, turlanish, tuslanish, zamon, so'z o'zagi, affikslar va hokazo kabi tushunchalar tahlil etilgan soha «*morfologiya*» deb nomlanmagan bo'lsa-da, klassik ta'limotlarda ushbu grammatik mavzular keng yoritilgan. Morfologiya yo'nalishi XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, taniqli nemis shoiri va faylasufi I.V.Gyote tomonidan «*formenlehre*» («formalar nazariyasi») tarzida iste'molga kiritilgan termin ostida o'rganila boshlandi². Mavjud termin paydo bo'lguniga qadar grammatikaning ushbu bo'limi «*etimologiya*» deb tadqiq qilinar edi³. Keyinchalik grek tilidan olingan «*morfologiya*» termini qo'llana boshlandi. Ayrim aniq fanlar iste'molidagi ushbu termin jonli va jonsiz organizmlar formasini tekshiruvchi biologiya fani bo'limi nomidan lingvistikaga ham kalkalashtirildi. Mavjud terminning tilshunoslik sohasiga biologiya fanidan o'zlashganining sababi, til ilmiga naturalistik g'oyani olib kirgan Avgust Shleyxer va uning tarafdorlari ta'limotlari ta'siri tufayli bo'lsa kerak.

XIX asr oxirlariga kelib tilga jonli organizm sifatida yondashish tanqidga uchradi, o'z navbatida, morfologiya sohasiga ham boshqacha nazarda qaraldi. Jumladan, taniqli olim I.A.Boduen de Kurtene morfologiyaning eng kichik birligini «*morfema*» deb atashni taklif etdi: «Ushbu termin (morfema) «o'zak», «prefiks», «suffiks» kabi xususiy tushunchalarni ifodalovchi unsurlarni bir umumiy guruh

---

¹ Bu haqda qarang: Десницкая А.В., Кацнельсон С.Д. История лингвистических учений/Древний мир. -Л.: Наука, 1980; История лингвистических учений/Средневековый Восток. -Л.: Наука, 1981.

² Qarang: Васильева Г.М. И.В.Гёте о морфологии языка//Гуманитарный вектор, №2(22), 2010. -С.96.

³ Qarang: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.:Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.596.

ostiga birlashtirish uchun xosdir. Mazkur termini ortiqcha deb hisoblash – «daraxt» atamasini ortiqcha bilib, «eman», «qayin», «archa», «tol» kabilarni xususiy nomlari orqali atash bilan barobar»¹.

O'tgan asrning 50-yillariga kelib, morfologiya sohasi strukturalizm va deskriptivizm yo'nalishlarida tahlil qilindi va morfema, morf, allomorf kabi morfologik vositalar keng o'rganildi. Morfemaning tilning eng kichik ma'no anglatuvchi birligi ekanligi dalillandi. Morfema til belgisi sifatida ifodalovchi va ifodalanuvchi xususiyatlariga ega bo'lib, ifodalaovchi tomoni uning strukturasini tashkil etadi. Mazkur struktura morfema tarkibiy qismlarining sintaktik munosabatidan vujudga keladi. O'z navbatida, muayyan strukturaga ega bo'lgan morfemalar o'rtasida ham sintaktik aloqalar mavjud bo'lib, u tilshunoslikning *morfosintaksis* bo'limida tadqiq etiladi. Ammo bugungi tilshunoslikda morfosintaksis faqatgina morfemalar o'rtasidagi kichik sintaktik aloqalarni o'rganuvchi obyekt sifatida emas, balki anchagina keng ma'noda talqin etilmoqda. Jumladan, «Morfosintaktik derivatsiya,-deb yozadi A.M.Ivanova «Chuvash tilida morfosintaksis va sintaktik derivatsiya muammolari» nomli maqolasida,-til vositalaridan kommunikativ maqsadda real foydalanishni aks ettiruvchi umumiy lingvistik nazariyadir. Unda nafaqat muayyan strukturaning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik aloqalar, balki har qanday so'z birikmasi, ibora va gapning o'zgaruvchanlik xususiyatlari tadqiq etiladi»².

Shunday qilib, morfosintaksisni grammatikaning morfemalarning sintaktik funksiyasini o'rganuvchi sohasi deb bilamiz. Morfemalarning sintaktik vazifasi ularning o'zaro sintaktik munosabat kasb etishini belgilashidan tashqari, A.M.Ivanova ta'kidlaganidek, so'z birikmasi, ibora, gap va matnlarni voqelantirishda muhim omil sanaladi. Zero, bunda til birliklarining iyerarxik munosabati aks etadi. Bundan tashqari, morfemalar kauzal ma'noning ifodalanishida ham asosiy unsurlardan biri hisoblanadi.

---

¹ Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: -М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. -Т. 2. -С. 291.

² Иванова А.М. Вопросы морфосинтаксиса и синтаксической деривации в чувашском языке//Вестник ЧГУ им. И.Я.Яковлева, №3(67).Т.1, 2010. -С.58.

1-§. Affiksial kauzaderivatsiya

Morfologik vositalar haqida gapirar ekanmiz, ushbu faslda kauzativlikning affiksial morfemalar orqali voqelanishi xususida to‘xtalmoqchimiz. Talaygina tillardagi kabi (ruanda, eskimos, buryat, venger, kechua, turk, tojik, duala, nivx va boshqalar) o‘zbek tilida ham kauzativlik ifodasini beruvchi affiksial morfemalar mavjud bo‘lib, ular orqali biror shaxs tomonidan ma’lum sababga ko‘ra kimnidir qandaydir harakatni bajarishga undash ma’nosi borligi kuzatiladi. Bunday qo‘shimchalar jumlasiga fe’lning orttirma nisbati *-t*, *-dir(-tir)*, *-giz(-kiz)*, *-qiz(-g‘iz)*, *-gaz(-kaz, -qaz)*, *-ir*, *-ar*, *-iz*, *-sat*, o‘zlik nisbati *-n*, *-l*, *-in*, *-il*, buyruq-istak mayli *-(a)y*, *-(a)yin*, *-gin(-kin,-qin)*, *-(i)ng*, *-sin*, *-(a)yilik*, *-(i)nglar* shakllarini kiritishimiz mumkin. Havola qilinayotgan qo‘shimchalardan keyingilari (buyruq-istak mayli shakllari) biror lingvistik adabiyotda kauzativlik ifodasini beruvchilar sirasiga kiritilmagan. Kauzativlikda buyruq ma’nosi mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi, shu bois biz ularni kauzativlikni ifodalovchi morfologik vositalar sifatida o‘rganmoqdamiz. Bundan tashqari, kauzativlikning ifodalanishida analitik formalar ham ishtirok etib, negadir ular tilshunoslarimiz tadqiqotlarida kauzativlikning sintaktik planda shakllanishi qatorida tavsiflanmoqda (Bu xususda ishimizning birinchi bobida to‘xtalgan edik). Biz esa analitik unsurlarni kauzativlikning yuzaga chiqishidagi morfologik vositalardan biri deb bilamiz. Zero, kauzativlikning sintaktik rejasi bevosita gap, murakkab sintaktik qurilma, makromatn kabi nutq muchalarining derivatsion voqelanishi bilan aloqadordir.

Shuni ham e’tiborga olish kerakki, ayrim tillarda (rus, chuvash tillari kabi) kauzativ qo‘shimchalar fe’l yasovchilar ham hisoblanadi. Lekin o‘zbek tilida biz ularni lug‘aviy va sintaktik shakl hosil qiluvchilar (nisbat hamda mayl shakllari) deb ataymiz. Shunday bo‘lsa-da, prof. I.A.Melchuk kauzativlikni hosil qiluvchi qo‘shimchalar bilan nisbat shakllarini farqlash kerakligini ta’kidlaydi va quyidagi fikrni bildiradi: «An’anaviy tavsiflarda kauzativ nisbatlardan biri sifatida qaraladi. Biroq bunday yondashuv xatodir. Ularning bir-biridan farqi quyidagilarda ko‘rinadi: 1) kauzativ ma’lum bir ma’no ifodasini beradi, nisbat esa hech qanday ma’no bilan bog‘lanmaydi; 2) kauzativ va nisbat mavjud bo‘lgan tillarda kauzativ so‘z yasashga,

nisbat esa so‘z o‘zgartirishga xosdir; 3) bir so‘z shaklida hech qachon turli nisbat shakllari bir-biri bilan moslashmaydi, kauzativ esa moslashadi; 4) nisbat shakli bir so‘zda ikki va undan ortiq marta qo‘llanmaydi, kauzativ esa qo‘llanishi mumkin. Masalan (arab, fransuz, ruanda tillari bilan bir qatorda turk tilidan ham misol keltirilgan): *piş* (fe‘l o‘zagi), *piş+ir* (kauzativ), *piş+ir+t* (ikki karra kauzativ); *öl* (fe‘l o‘zagi), *öl+dür* (kauzativ), *öl+dür+t* (ikki karra kauzativ)»¹.

Nisbat va mayl shakllarining grammatik ma‘no ifodalashga xizmat qilishi izoh talab qilmaydi, albatta. Shu bois olimning nisbat shakllari hech qanday ma‘no bilan bog‘lanmaydi degan fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, agar masala tavsifiga turk tili grammatikasi yuzasidan yondashadigan bo‘lsak, darhaqiqat, ushbu tilda fe‘lning orttirma nisbatini hosil qiluvchi qo‘shimchalarini fe‘ldan fe‘l yasovchilar, deb ta‘rif berilganini ko‘ramiz. Vaholanki, chuvash tilidagi singari turk tilida orttirma nisbat affikslari yangi lug‘aviy ma‘noni yuzaga keltirmaganligining guvohi bo‘lamiz: *bilmek – bildirmek, yapmak – yaptirmek* kabi². Binobarin, so‘z yasalishi deganda yangi lyg‘aviy ma‘noning yuzaga chiqishini tushunamiz. Shu bois kauzativ va nisbat mavjud bo‘lgan tillarda kauzativ so‘z yasashga, nisbat esa so‘z o‘zgartirishga xosdir degan qoida, bizningcha, turkiy tillarga to‘g‘ri kelmaydi. Jumladan, G.Glisonning «Deskriptiv tilshunoslikka kirish» nomli asarida turk tilidagi fe‘lga birikuvchi qo‘shimchalarning aniq izohlab berilganini ko‘ramiz³ (qarang: 3.1-jadval).

Jadvalda ko‘rinib turganidek, ikkinchi tartibdagi *-tir* so‘z yasovchi emas, balki kauzativ deb ko‘rsatilgan. Demak, turk tilidagi bunday qo‘shimchalarni so‘z yasovchilar deb bo‘lmas ekan. Agar rus (*леденеть-леденить*) va chuvash (*илемлӗ* (go‘zal)–*илемлет* (go‘zallashtir) tillarini e‘tiborga olib, kauzativ formalar so‘z yasaydi-ku degan taqdirda ham bu vaziyatda bir affiksning bir yo‘la ikki vazifani

---

¹ Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Том II. Часть вторая: морфологические значения. -Москва-Вена: Язык русской культуры, 1998.-С. 385-387.

² Bu haqda qarang: Э. Гениш. Грамматика турецкого языка. Том 2.-М.: Изд-во ЛКИ, 2008. -С.205.

³ Qarang: Глисон Г. А. Введение в дескриптивную лингвистику.-М.:Иностранная лит-ра, 1959. -С.164.

ado etayotganini ko‘ramiz. Bundan tashqari, orttirma nisbat shakllari kauzativ ma‘noni ifodalashga xizmat qiladi va bir fe‘l o‘zagiga ketma-ket qo‘shila oladi.

3.1-jadval

Ma‘no ko‘rsatkichlari	
1-tartib	<i>-il</i> – passivlik; <i>-is</i> – birgalik; <i>-in</i> – o‘zlik
2-tartib	<i>-tir</i> – kauzativlik
3-tartib	<i>-ma</i> – inkor
4-tartib	<i>-ir</i> – oddiy harakat; <i>-iyor</i> – davomli harakat; <i>-ajak</i> – kelajak harakat; <i>-mali</i> – zaruriy harakat

Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, nisbat va mayl shakllari morfologik paradigmalardagina nisbat hamda mayl maqomida turadi. Ular sintagmatik qatorga ko‘chgandan so‘ng esa kauzativlik alomatlariga ega bo‘lgan morfologik unsurlar sifatida gavdalanadi va, shu bilan birgalikda, garchi yangi so‘z yasagan taqdirda ham, grammatik ma‘no ifodalovchi vosita ekanligi xususiyatini tark etmaydi. Zotan, ma‘lum bir so‘z vokabula sifatida lug‘at tarkibida semantema bo‘la oladi. Uning leksemalik xususiyati nutqda to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Kauzativlikni esa semantema deb bo‘lmaydi. Unga ishora qilayotgan belgining semantema holati fe‘l orqali (ba‘zan ot bilan: *iltimos*, *buyruq* kabi) yuzaga chiqadi, kauzallik xususiyati bilan emas. U faqat sabab qurshovidagi undash tushunchasini beradi, xolos. Bu esa til va nutq dixotomiyasini to‘g‘ri anglash nechog‘li muhim ekanligidan dalolat beradi.

Shunday ekan, aytib o‘tilgan tillarda nisbat shakllarini ifodalayotgan qo‘shimchalar fe‘l yasash uchun xizmat qiladi, kauzativlik alomati esa grammatik ma‘noligicha qolaveradi, chunki kauzativlik degan lug‘aviy ma‘no yo‘q. Lug‘aviy ma‘no atash, harakat, miqdor, xususiyat kabi signifikatlar bilan aloqador bo‘ladi. R.Rasulov to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, so‘zning semantik tuzilishi bevosita ma‘no bilan bog‘lanadi. Har bir ma‘no semantik tuzilishiga ko‘ra baholanadi. So‘zning ma‘nosi

muayyan mantiqiy qismlardan tashkil topadi¹. Shu bois leksik kauzatsiyani ham nisbiy tushunmoq darkor, zotan, bu vaziyatda bir qo‘shimcha fe‘l yasashdan tashqari undash bilan aloqador bo‘lgan grammatik ma‘noni ham yuzaga chiqaradi.

Masalan, rus tilidagi kabi so‘z yasovchi qo‘shimchani olaylik (u ikki vazifani bajarganda, uning natijasini ham derivatema deb ataymiz): *лѐд+ен+е(-у)+ть*. Fikrimizcha, bunda *-u* orttirma nisbat shakli bo‘lib, aslida so‘z *-e* qo‘shimchasi bilan yasalgan. Orttirmalik alomati qo‘shilgani bois tovush o‘zgarishi ro‘y bergan, xolos. Lekin, shunday bo‘lsa-da, tilshunoslikda kauzativlik ifodasining leksik turi haqida ilmiy mulohazalar bildirilmoqda. Bizningcha, bu munozarali masala ko‘rinadi. O‘zbek tilida mazkur holat kuzatilmaydi, zero, o‘zbek tilida nisbat hamda mayl shakllari so‘z yasovchilar sirasiga kirmaydi.

Ta’kidlash kerakki, so‘z o‘zagiga fe‘l yasovchi affiks qo‘shilishi natijasida *derivatema* hosil bo‘ladi:

1. *–Kimsanboy kelishi bilan to‘yni boshlab yuboraveringlar* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild).

2. *...qorong‘i quyuqlashib ketgan, hammayoq jimjit edi* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild).

3. *Eshik g‘iyqillab yopilishi bilan xaltachani menga uzatdi* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild).

Keltirilgan misollarning birinchisida *bosh+la*, ikkinchisida *quyuq+lash* (quyu/q/la/sh), uchinchisida *g‘iyq+illa* yasama fe‘llari berilgan bo‘lib, ular leksik derivatsiya mahsuli hisoblanadi. Fe‘lning kauzativli shakli *grammema* deyiladi (ammo kauzativ ma‘no turlari kauzaderivatlarini taqozo etadi):

1. *Gurganjdagi Qutlug‘ Temur Bo‘ldoy minorasini tiklaganida, o‘z nomini minoraning ich tomoniga bir chekkaga yozdirgan,...*(Muhammad Ali. Ulug‘ saltanat. Uchinchi kitob)

2. *Oxiri, qaytg‘onimda Termizda kutib olasizlar, deya Samarqandga jo‘natdi* (Muhammad Ali. Ulug‘ saltanat. To‘rtinchi kitob).

---

¹ Расулов Р., Атиязов С. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. -Тошкент: ТДПУ, 2012, 4-бет.

3. *Kutilmaganda, mulozim Axiy Jabbor bahodirning saltanat yumushi bilan Gurjistondan kelgani xabarini yetkazdi* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob).

Birinchi misolda *yoʻz+dir*, ikkinchi misolda *jo'na+t*, uchinchisida esa *yet+kaz* grammemalari mavjudligini ko'ramiz. Lekin shunga ham e'tibor berish kerakki, agar yasama so'zga kauzativ shakl qo'shilsa ham, mazkur hosila derivatemaligicha qoladi (*bosh+la+t*, *quyuq+lash+tir*, *g'iyq+illa+t*). Mavjud holat N.K.Yakubovning affiks morfemalarning o'zak yoki so'zshakl asosiga nisbatan o'rnini ko'rsatishi bo'yicha ikkinchi pozitsiyasiga to'g'ri keladi, ya'ni bu vaziyatda affiks morfemaning affiksdan keyin kelishi nazarda tutiladi¹. Ammo ushbu so'zning kauzativlik ko'rinishi uning asosiy *konstantasi* (*k* – kauzativ situatsiyada qator o'zgarishlarga uchraydigan doimiy holat yoki xulosa) hisoblanadi², chunki yasovchi qo'shimchadan keyin birikayotgan orttirma nisbat shakli uning grammatik ma'noning ma'lum turiga xoslanganligini belgilab keladi. Shu bois uni *kauzatema* desak to'g'ri bo'ladi deb o'ylaymiz.

Ta'kidlash kerakki, konstanta mavqeyi situatsiya va ishtirokchilar bilan belgilanadi. Kauzativ situatsiyaning kengayishi natijasida, o'z navbatida, ishtirokchilar soni ham orta boshlaydi va keyingi situatsiya avvalgisiga nisbatan makroxarakterli bo'lib qoladi. Natijada situatsiya va ishtirokchilarni belgilovchi morfologik vositalar (kauzativ affiksalar morfemalar) qurshovida derivatsiya vujudga keladi. Buni *kauzaderivatsiya* deb ataymiz.

Masalan, *bosh+la+t*, *quyuq+lash+tir*, *g'iyq+illa+t* so'zlaridan ikkinchi va uchinchisining konstanta ko'rsatkichi (*k*) uchga teng: 1-kauzativ muhit (C–kauzativ situatsiya), 2-kauzatsiyalovchi shaxs (S–subyekt), 3-kauzatsiyalanuvchi individ (I). Ammo birinchi so'zning (*bosh+la*) nutqda buyruq shaklidagi holatini e'tiborga olsak, uning konstantasi beshga teng bo'ladi. Zero, fe'lning *boshla* formasi orqali ham da'vat etish ma'nosi borligi kuzatiladi. Qiyoslang: (*Sen*) *boshla*– birinchi

¹Bu haqda qarang: Якубова Н.К. Правила формального синтеза узбекских словоформ//Система и уровни языка. -М.: Наука, 1969. -С.141.

² Bu haqda qarang: Холодович А.А. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. -Л.: Наука, 1969. -С.8-9.

individ dastlabki situatsiyada kauzatsiyalanyapti; (*Sen*) *boshlat* – II shaxs yana kimnidir keyingi makrosituatsiyada (avvalgisiga nisbatan) kauzatsiyalashi kerak. Mazkur vaziyatda u $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2$ ga teng bo'ladi. Lekin *quyuq+lash*, *g'iyq+illa* kabi fe'llarga nisbatan formulaning bu ko'rinishini qo'llay olmaymiz, chunki ular shaxsga qarata ishlatilmaydi (badiiy jonlantirishni hisobga olmasa, albatta). Ba'zan situatsiyaga qarab ikki marta kauzativ forma birikib kelganda ham konstanta ko'rsatkichi ortadi:

Buni o'qitdirib eshitgandan keyin mingboshi juda xursand bo'ldi (Cho'lpon. Kecha va kunduz).

Ushbu misoldagi *o'qi+t+dir* so'zida ham konstanta beshga teng: $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2$. Bunda affikslarning o'zaro valentlik hosil qilishini ham e'tiborga olish kerak. Zero, yuqoridagi *bosh+la+t*, *quyuq+lash+tir*, *g'iyq+illa+t* kauzatemalarining ikkinchisi bilan yana bir ortirma nisbat shakli valentlikka ega bo'lolmaydi (*quyuq+lash+tir+tir* kabi). Buning sababi esa mazkur kauzatemaning qo'shimcha distributsiya qoidasiga amal qilishidadir. Lekin bu kabi fe'llarni faqat uch konstantali bo'ladi deb tushunmaslik kerak. Ushbu vaziyatda konstantaning beshinchi ishtirokchisini III shaxs buyruq-istak mayli shakli belgilashi mumkin. Qiyoslang: *bosh+la+t+tir* – *quyuq+lash+tir+sin*. Birinchi so'zda ham subyekt kauzatsiyalanuvchiga ikkinchi individni kauzatsiyalashni buyurmoqda, ikkinchi so'zda ham xuddi shu holatning analogi yuzaga chiqmoqda. Faqat bu vaziyatda *quyuq+lash+tir* kauzativ shakli *-sin* qo'shimchasi bilan $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2$ formulasi asosida valentlik hosil qilmoqda. Endi bu holatda almashuv distributsiyasi qo'llanmoqda, chunki kauzativ ma'no nisbat bilan emas, balki mayl kategoriyasi orqali voqelanmoqda.

Umuman, kauzativ affikslar o'zlari birikayotgan fe'llarga mos ravishda valentlik qurshovida bo'ladilar. Masalan, *bosh+la+t+tir* kauzatemasi yana *-sin* qo'simchai bilan valentlikka kirishishi mumkin. Bu holatda uning konstantasi to'qqizga teng bo'ladi: $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2+C_3 \rightarrow I_3+C_4 \rightarrow I_4$. Ammo u *-kaz*, *-ir*, *-iz* kabi affikslar bilan valentlik hosil qilolmaydi. Boshqacha aytganda, u fe'l yasaliishida dastlab obyekt va harakat o'rtasidagi mikrosintagmatik munosabat

planida derivatema hosil qilib, so'ng paradigmatic qatordan o'zi uchun tegishli bo'lgan kauzaoperatorlarni tanlab kauzatemaga erishadi.

Yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdiki, kauzasituatsiyalar kengaygan sari makroxarakterga ega bo'lib bormoqda va ish-harakatga undovchi individlar soni ham ortib bormoqda. Bu jarayonda esa aynan morfologik vositalar (affiksial morfemalar) o'ziga xos kauzal derivatsiyani voqelantirmoqda. Ammo mazkur makrosituatsiya voqelanishini nisbiy tushunmoq darkor, chunki vaziyatning makroxususiyat kasb etishi kauzatemaning ichki qobig'ida ro'y bermoqda, aslida esa umumiy holat mikrologicha qolaveradi.

Bu vaziyatda, albatta, kauzativ negizlar shakllanishi masalasini ham e'tiborga olish kerak bo'ladi. Negiz deganda esa har qanday qo'shimcha qo'shilishi uchun asos vazifasini o'taydigan so'z qismini tushunamiz. O'z navbatida, negizni turlarga bo'lib tahlil qilamiz. Masalan, yasovchi qo'shimchani qabul qilgan so'z qismini *leksik negiz*, lug'aviy shakl hosil qiluvchini qabul qilgan qismni *morfologik negiz*, sintaktik shakl hosil qiluvchini biriktirayotganini esa *sintaktik negiz* deb aytamiz. Masalan:

paxta+kor: paxta → leksik negiz; *paxta+kor+lar*: paxtakor → morfologik negiz; *paxta+kor+lar+imiz*: paxtakorlar → sintaktik negiz; *paxta+kor+lar+imiz+ga*: paxtakorlarimiz → ikkinchi sintaktik negiz.

Ana shu tarzda yuqoridagi *boshlattirsin* fe'lini (derivatemaga asoslangan kauzatemani) negizlarning turlari asosida tahlil qilamiz: *bosh+la*: bosh → leksik negiz → *boshla* → leksik derivat; *bosh+la+t*: boshla → morfologik negiz → *boshlat* → birinchi kauzaderivat; *bosh+la+t+tir*: boshlat → ikkinchi morfologik negiz → *boshlattir* → ikkinchi kauzaderivat; *bosh+la+t+tir+sin*: boshlattir → sintaktik negiz → *boshlattirsin* → uchinchi kauzaderivat. Ammo so'zni *bosh+la+sin* tarzida shakllantirish ham mumkin. Bu holatda kauzatemaga konstantasi beshga teng bo'lib, $k=C_1+S+I_1+C_2+I_2$ formulasini taqozo etadi, zero, ushbu formada kauzator II shaxs orqali III shaxsni kauzatsiyalashga undamoqda. Endi bu ko'rinishda yasama fe'l shakli (*boshla*) sintaktik negiz maqomida bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu forma

bilan nafaqat kauzaoperatorlar, balki boshqa morfologik vositalr ham (-mi, -chi, -a kabi so‘roq va taajjub yuklamalaridan tashqari) valentlik hosil qilolmaydi.

Ta’kidlash kerakki, operatorlarning bir-biriga nisbatan egallagan oppozitiv holatida derevatemaga asoslanuvchi mazkur kauzatemaga shu xildagi hosilani tashkil etmoqda. Masalan, *boshlamoq* fe’lining infinitiv shaklini mikrosintagmatik qatortda unga nisbatan oppozitsiyada turgan *-la* qo‘shimchasi inkor etadi va buyruq-istak mayli ko‘rinishida undashni ifodalaydi. *Boshlat* kauzatemasining vujudga kelishi esa kauzativ planda *-la* affiksining opponenti hisoblanuvchi *-t* orttirma nisbati shakli orqali amalga oshadi. Ammo oppozitiv rejada buyruq-istak mayli qo‘shimchalari kauzatemaga hosil qilganda ularga nisbatan biror bir shakl oppozitsiyada turmaydi. Boshqacha aytganda, derivatologiya qonuniyatiga binoan, keyingi operator avvalgisini inkor etadi. Shunga ham ahamiyat berish kerakki, affikslarning biz aytayotgan oppozitiv holati kauzaderivativ nuqtayi nazardan inobatga olingan holda keltirilyapti. Aslida, qo‘shimchalar morfologik xususiyatlarining mos kelishiga qarab, bir-biri bilan o‘zaro oppozitiv holatda bo‘lishi mumkin. Masalan, kelishik qo‘shimchalarini olaylik. Mazkur shakllar bir-biriga opponenti bo‘lib, so‘zlovchi ulardan o‘zi xohlaganini tanlaydi va nutqini voqelantiradi. Biroq fe’l so‘z turkumiga xos bo‘lgan grammatik ko‘rsatkichlar (mayl, nisbat kabilar) ot so‘z turkumining morfologik shakllari bilan (egallik, kelishik kabi) oppozitiv qatorda tura olmaydi. Hatto biz tahlil qilayotgan orttirma nisbati shakllarining hammasi ham o‘zaro oppozitiv qo‘shimcha bo‘lmasligi mumkin. Masalan, *ichmoq* fe’liga qo‘shiluvchi orttirma nisbat shakllaridan *-ir*, *-kiz* oppozitivlikni tashkil etishi mumkin, lekin bu qo‘shimchalr aynan shu fe’lga qo‘shilishiga qarab, *-t*, *-sat* kabi affikslar bilan bir oppozitiv pog‘onadan joy olmaydi. Boshqacha aytganda, o‘zaro juftlik hosil qiluvchi kauzativ qo‘shimchalar kauzativ fe’l oppozitsiyasini tashkil etadi¹.

Shuni ham e’tiborga olish kerakki, yuqoridagi tahlil qilinayotgan qo‘shimchalar bir yo‘la ham operand, ham operator vazifasida keladi, chunki affikslar til materiali hisoblanadi. Ana shu til materiallari bajaradigan vazifasiga

---

¹ Bu haqda qarang: Литвинович А.Г. Связь каузативности с другими категориями глагола//Вестник МДПУ, №1, 2013. -С.112.

qarab taqsimlanadi. Lekin yasama fe'llardagi leksik derivat hosil qiluvchi operatorlar derevatemaga tirkalib kelayotgan kauzaoperatorlarga qaraganda ustunroq mavqeni egallaydi, chunki bu holatda yasovchi qo'shimcha bo'lmas ekan, kauzaoperatorlar bo'shliqda qolib ketadi. Qiyoslang: *bosh+la+t – bosh+ø#t, #tir*.

Ta'kidlash joizki, kauzativ muhitning (C) konstanta ko'rsatkichi natijali, maqsadli, shartli kabi ma'no ifodalari bilan kelishi mumkin. Bu esa nutqiy situatsiyada bilinadi va ushbu mazmunning voqelanishida fe'lning zamon ko'rsatkichi, maqsad, shart mayli shakllari xizmat qiladi. Zotan, kauzatemaning tildagi ko'rinishida bu kabi ma'nolarni anglab bo'lmaydi. Qiyoslang:

1) *yutqizmoq* (kauzatema-infinitiv) –...*utsa* (yutsa) *tegaman, utdirsa* (yutqizsa) *so'yaman* (Kuntug'mish) – (konstantasi shartli bo'lgan kauzasituatsiya);

2) *chiqazmoq* (kauzatema-infinitiv) – *Afandi amirni xijolatdan chiqazmoqchi bo'ldi* (Afandi latifalari) – (konstantasi maqsadli bo'lgan kauzasituatsiya);

3) *chizdirmoq* (kauzatema-infinitiv) – *Xonzoda begim uning musavvir ham ekanligini bilib qolib, o'zining suratini chizdirgan* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar). – (konstantasi natijali bo'lgan kauzasituatsiya).

Ta'kidlaganimizdek, kauzativlik tushunchasi fe'lning orttirma nisbati, buyruq-istak mayli shakllari, analitik vositalar ko'magida nutqda voqelanar ekan (morfologikmi, sintaktikmi qat'i nazar), semantik tushunchaligicha qolaveradi. Faqat morfologik nuqtayi nazardan uni ifodalovchi morfologik vositalr, sintaktik jihatdan nutqda kauzativ ma'noni beruvchi sintaktik uzvlar tekshiriladi. Masalan, ma'lum bir kauzatemaning tildagi shaklini kauzativ deyish uchun tilda tayyor holdagi kauzativ situatsiyalarning yo'qligi monelik qiladi. Shu bois biz uni ifodalovchi vositalarini hisobga olib, shartli ravishda morfologik yoki sintaktik deb tadqiq qilamiz.

Shunday ekan, prof. I.A.Melchuk ta'kidlaganidek, kauzativlikni hosil qiluvchi qo'shimchalar bilan nisbat shakllarini farqlash kerak deb emas, balki bir qo'shimchanning til va nutqda namoyon bo'lishining o'ziga xosligini ajrata bilish zarur deb aytsak to'g'ri bo'ladi. Aks holda, ottirma nisbatni bir qo'shimcha, kauzativlikni boshqa qo'shimcha hosil qilar ekan degan fikr tug'ilishi tabiiy. Zero,

orttirma nisbat shaklini va u orqali ro'yobga chiqayotgan kauzal ma'noni ayri tasavvur etish qiyin.

Yuqoridagi kauzativlikning o'ziga xos kauzaderivatlar hosil qila olishi haqidagi fikrimizda shunga asoslandikki, kauzativlik o'z ichki ma'no salmog'iga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi turlarga bo'linadi. Bu farq qiluvchi ma'nolarning yuzaga chiqishida, o'z navbatida, morfologik vositalarning ahamiyati katta bo'ladi. Shunga ko'ra ushbu morfologik unsurlar kauzaoperandlar va kauzaoperatorlar deb yuritiladi. Aniqrog'i, bunday vositalar kauzal bo'g'imlar hisoblanadi. Kauzativlikning ma'no jihatidan farq qiluvchi turlari kauzaderivatlar deyiladi. Quyida shu haqdagi fikrimizni izohlab o'tamiz.

Faktivlik asosida kauzativlikning ifodalanishi. Faktivlikda kauzativ situatsiyada biror harakat bajarilishi davomida o'zgarish sodir bo'lishining asosiy qo'zg'atuvchisi kauzatsiyalovchi subyekt (ba'zan obyekt ham bo'lishi mumkin) hisoblanadi. Avval eslatib o'tganimiz singari, faktiv, aslida, fin tiliga xos bo'lib, u orqali biror vazifani yuklash yoki biror ishga majburlash ma'nosi anglashiladi. Masalan, fin tilida «*pestä*» so'zi «*yuvmoq*» degan ma'noni bildirib, faktiv shakli qo'shilsa, «*pesettä*» bo'lib o'zgaradi va aynan tarjimada «*yuvishni yuklamoq*» ma'nosini beradi. Mavjud jarayonda topshiriqni yuklayotgan shaxs bajaruvchining harakatidan manfaatdor bo'ladi. O'zbek tilida bunday vazifani, bizningcha, orttirma nizbati, buyruq-istak mayli affikslari o'taydi, zero ular orqali ham shunday ma'no ifodasi anglashiladi. O'z navbatida, kauzator hamda kuzantning o'zaro munosabatiga ko'ra faktivlik quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:

a) ikki shaxs o'rtasida jismoniy ta'sir oqibatidagi kauzativlik. Bunda bir shaxs (kauzator) ikkinchi shaxsga (kauzantga) jismoniy ta'sir etishi natijasida kauzativlik yuzaga keladi. Ushbu vaziyatda kauzator faol bo'lib, kauzant nofaol mavqeni egallaydi:

1. ...(*Mirzo Sohruh*) *sulton Mahmud ko'ksig'a minub, uyg'otib, ...sulton Zaynobiddin qoshig'a kelturdi* (Salohiddin Toshkandiy. Temurnoma).

2. *Tabrizda tinchlik o'rnatib, fitnachilarning barini tutib qatl ettiribdi* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. To'rtinchi kitob).

Keltirilgan birinchi misolda *uyg'otib* hamda *kelturdi* kauzatemalari mavjud bo'lib, ulardan *uyg'otib* fe'li aslida *uyg'a* fe'lidan *-t* orttirma nisbati qo'shimchasi bilan hosil qilingan, *uyg'a* fe'li esa qadimgi turkiy tildagi «bedor» ma'nosini anglatgan *oyuq* so'zidan *-a* qo'shimchasi bilan yasalgan. *-a* qo'shimchasi qo'shilishi natijasida *q* undoshi *g'* undoshiga almashgan. Keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan: *oyuq+a* → *oyuqa+t* → *oyug'at* → *oyg'at* → *uyg'at* → hozirgi o'zbek adabiy tilida *uyg'ot*¹.

Ushbu vaziyatda kauzatemata *-t* kauzaoperatori orqali shakllanib faktivlikning *refleksiv* usuliga oppozitsion munosabatda bo'ladi, refleksivda esa kauzatsiya individning (kauzatorning) o'z ustida amalga oshadi (*uyg'on*). Budan shunga amin bo'lamizki, demak, aynan orttirma nisbat bilan ifodalanayotgan *-t* operatori (morfologik vositasi) orqali kauzantni kauzatsiyalash funksiyasi bajarilmoqda. *Kelturdi* fe'lidagi *-tur* (*-tir*) operatori ham xuddi shu vazifani o'tamoqda. Mazkur kauzaoperatorlar operandlarni *ikki shaxs o'rtasida jismoniy ta'sir oqibatidagi kauzativlik* ma'nosini beruvchi kauzaderivativ jarayonga olib kirmoqda. Agar ushbu operatorlar bo'lmas ekan, kauzativ derivatsiya voqelanmaydi va jumla butunlay boshqacha tusda shakllanadi. Aniqrog'i, undan kauzant tushib qoladi. Qiyoslang: ...(*Mirzo Sohruh*) *sulton Mahmud ko'ksig'a minub, uyg'otib*,...*sulton Zaynobiddin qoshig'a kelturdi* → ...(*Mirzo Sohruh*) *uyg'onib*,...*sulton Zaynobiddin qoshig'a keldi*.

Berilgan ikkinchi misolda *tinchlik o'rnatib, qatl etdiribdi* kauzatemalari qatnashgan. *O'rnatib* qadimgi turkiy tilda *orun* otidan *-a* qo'shimchasi bilan yasalgan va «biror joyni benuqson ishg'ol qilmoq» ma'nosini ifodalagan. *-a* qo'shimchasi qo'shilgandan keyin bu so'zning ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan: *orun+a* → *oruna* → *orna* → hozirgi o'zbek adabiy tilida *o'rna*².

Mazkur fe'lga orttirma nisbat shakli *-t* qo'shilgach, kauzatemata shakllanmoqda, kauzatemata esa frazema tarzida namoyon bo'lmoqda. Bunda kauzator kauzantga

---

¹ Bu haqda qarang: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Тошкент: Университет, 2000, 385-бет.

² Bu haqda qarang: Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan lug'at, 488-bet.

jismoniy ta'sir etishi tufayli voqelanayotgan kauzaderivatsiyani kuzatamiz. Tahlil natijasida derivatsiyaning ikki xil turi mavjudligi aniqlanmoqda: birinchidan, kauzaderivatsiya bo'lsa, ikkinchidan, *tinchlik o'rnatdi* frazemasidan anglashilayotgan semantik derivatsiya. Uning mahsuli sifatida *tinchlantirdi* so'zi semantik derivat tarzida yuzaga kelmoqda. Ushbu vaziyatda individlar o'rtasidagi kauzal munosabat metonimik holatda amalga oshmoqda, zero, kauzator jismoniy ta'sir oqibatida g'alayon ko'targan Tabriz xalqini tinchitishga muvaffaq bo'lgan va kauzantlik pog'onasi individlar majmuyini tashkil etgan. Bunda *o'rnatdi* kauzatemasi *o'rnadi* dekauzativ fe'lga nisbatan oppozitsion munosabatda turganini ko'ramiz. *Qatl ettiribdi* kauzatemasi esa kauzatorning jismoniy ta'siri bir yo'la ikki va undan ortiq individga nisbatan amalga oshayotganini ko'rsatadi, jumladan, kauzator bir individ orqali boshqa kauzantlarga ta'sir etmoqda. Ushbu misollardagi kauzatorning amalga oshirayotgan jismoniy ta'siri formulasi quyidagicha shakllanadi:

$$1) k=C_1+S \times I_1; 2) k=C_1+S \rightarrow I=\{a,b,c...\} \vdash C_2 \rightarrow I_1+C_3 \rightarrow I \approx_{1,2,3}$$

Birinchi formula birinchi gapga tegishli bo'lib, unda kauzatorning jismoniy harakati ta'sirini izohlovchi *uyg'otdi* va *kelturdi* fe'llaridan anglashilayotgan kauzativlik bir kauzantga qaratilgan. Shu bois *uyg'otdi* fe'lining konstanta ko'rsatkichi nechiga teng bo'lsa, *kelturdi* kauzatemasining konstanta ko'rsatkichi ham shunchaga teng. Bu ko'rsatkich uchtani tashkil qiladi (kauzativ muhit, subyekt, individ).

Ikkinchi misoldagi *tinchlik o'rnatdi* kauzatemasi orqali yuzaga chqayotgan harakat ifodasi ko'p sonli individga qaratilgan, o'z navbatida uning ketidan ikkinchi kauzasituatsiya tarkib topib, unda kauzatsiyalangan individ orqali yana bir necha noaniq miqdordagi shaxslarga nisbatan jismoniy ta'sir o'tkazilmoqda. Umumiy planda mazkur kauzasituatsiyaning konstanta ko'rsatkichi yettiga teng. Shundan uchinchi va yettinchi ko'rsatkichlar son jihatidan ko'p miqdorli individlarni tashkil etadi. Formuladagi ko'rsatkichlar (strelkalar) orttirma nisbat shakllari bilan ifodalangan kauzal bo'g'imlarni aks ettiradi.

b) bir shaxsning ikkinchi shaxsga buyruq berishi ta'siri oqibatida kuzantning faollashuvi. Ushbu vaziyatda ham kuzator faol bo'ladi va u o'zining buyrug'i, xatti-harakati bilan nafaol kuzantni faollashtiradi. Bunda buyruq shaklidagi *direktiv kuzativlik* voqelanadi:

1. *Saroymulxonim...Safarberganni chaqirtirib, tezda yo'lga chiqilajagini bildirdi. Mulozimlardan birini Bog'i Bihishtga, malika Tuman oqaga jo'natdi* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob).

2. *Mulozimlar, malikalar va amirzodalar Ko'ksaroy oldida tayyor tursinlar...* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob).

3. *Dushman qarshisida qilich chopib yaralang'on navkarga in'om berib siylasunlar. Ayboj o'g'lon mard yigit ekan, yurtining tuzini halollabdur! Izzat-u ikrom ko'rgizilsun!* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob).

Birinchi misoldagi kuzasituatsiyalarning $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2 = \frac{\sqrt{C_3+S} \rightarrow I_2}{C_4+S \rightarrow I_3}$ formulasi asosida kuzaderivativ munosabatga kirishayotganligini kuzatamiz. Mazkur vaziyatda Saroymulxonim (S) kuzator maqomida bo'lib, birinchi mikrokausituatsiyada Safarberganni (I_2) kimdir (I_1) orqali kuzatsiyalagan, bu esa ikkinchi kuzasituatsiyada amalga oshgan. O'z navbatida, birinchi individ ham ikkinchi individga nisbatan kuzator mavqeyini egallagan. Uchinchi kuzasituatsiyada kuzator yana ikkinchi individni faollashtirgan, ya'ni yo'lga chiqilajagini bildirgan. Nihoyat, to'rtinchi kuzasituatsiyada u uchinchi individni faollashtirmoqda. Ana shu tarzda *bir shaxsning ikkinchi shaxsga ta'siri oqibatida kuzantning faollashuvini* aks ettiruvchi kuzaderivativ munosabat voqelanadi va bunda *-tir, -dir, -t* kabi kauzaoperatorlar muhim vazifa o'taydi.

Bundan tashqari, kuzantning faollashuvi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, buyruq ko'rinishidagi kuzativlik bilan ham ifodalanadi. Bunining isbotini ikkinchi va uchinchi misollarda ko'ramiz. Masalan, ikkinchi misolda subyekt bir necha shaxsni faollashishga undamoqda. Mavjud holatda III shaxs ko'plik shaklidagi buyruq-istak mayli qo'shimchasi (*-sin*) til belgilarini kuzativ derivatsiyaga olib kiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Bu situatsiyaning formulasi quyidagicha aks etadi: $k=C_1+S \rightarrow I_1+I\{a,b,c...\}$. Formuladan ko'rinib turganidek, kuzator distantli

tarzda, birinchi individga bergan buyrug‘i orqali, bir necha shaxsni faollashtirishga harakat qilmoqda. Ammo hali birinchi individ biror shaxsni faollashtirganicha yo‘q.

Uchinchi misolda xuddi shu vaziyatning analogini kuzatamiz. Mavjud vaziyatda ham kauzator faqat birinchi individni distant holatida faollashtirmoqda, xolos. U esa ikkinchi individga nisbatan dekauzativ mavqeni egallamoqda. Zotan, birinchi individ ikkinchi individni faollashtirgani yo‘q. Bundan tashqari, *ko‘rgizilsun* kauzatemasi majhul nisbat qo‘shimchasini olib, *passivlik* shaklidagi kauzativni tashkil etmoqda. Shu bois mazkur jarayonning formulasi quyidagiga teng bo‘ladi: $k=C_1+S \rightarrow I_1+I_2$.

Agar kauzasituatsiyalar kontaktli holatda voqelanganida *Mulozimlar, malikalar va amirzodalarni Ko‘ksaroy oldida hozirlatdi, Dushman qarshisida qilich chopib yaralang‘on navkarga in‘om berdirdi, Izzat-u ikrom ko‘rgizdi* tarzida shakllanishi kerak edi.

e) ikki shaxs o‘rtasida psixologik ta‘sir oqibatidagi kauzativlik. Bunda bir shaxs (kauzator) ikkinchi shaxsga (kauzantga) psixologik ta‘sir etishi natijasida kauzativlik yuzaga keladi. Ushbu vaziyatda ham kauzator faol bo‘lib, kauzant nofaol mavqeni egallaydi:

1. –*Sen aqlsiz o‘lgur, Kumushni uyaltirgansan* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).
2. ... *fotihlar Hindistonda turolmay ketib qolishlariga Ahmad choshnagir Bahlulni ishontirgan edi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Birinchi misolda *-tir* qo‘shimchasi insonning hissiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan *uyalmoq* fe‘liga qo‘shilib, ruhiy ta‘sir oqibatida yuzaga chiquvchi kauzativlikni ifodalamoqda. Bunda kauzator kauzantga jismoniy harakat bilan emas, balki so‘z orqali ta‘sir etganligi bois, biz uni *ikki shaxs o‘rtasida psixologik ta‘sir oqibatidagi kauzativlik* tushunchasini beruvchi kauzaderivatga kiritamiz.

Shuni ta‘kidlash kerakki, kauzaderivatlarining bir-biridan farqlanuvchi ma‘nolari kauzaoperatorlar orqali emas, balki ular birikayotgan fe‘l orqali voqelanadi. Kauzaoperatorlar faqat qo‘zg‘ash, ta‘sir etish ma‘nolarini beradi. Operator bilan operand (nisbat shakli birikayotgan fe‘l) birgalikda kauzator individga qay yo‘sinda ta‘sir o‘tkazayotganini aniqlab keladi. Lekin

kauzaoperatorning vazifasi faqat ta'sir etish ma'nosini berishi bilan chegaralanib qolmaydi. U umumiy kauzasituatsiyani grammatik jihatdan shakllantirishga ham xizmat qiladi. Zero, jumlaning *Sen aqlsiz o'lgur, Kumushni uyalgansan* tarzida tuza olmaymiz, chunki fe'l *uyalgansan* shaklida kelganda birinchi darajali aktantni talab qiladi: *Sen aqlsiz o'lgur, uyalgansan*. Agar jumla bu ko'rinishda tuzilsa, kuzator vazifasini o'tayotgan *sen* olmoshi kuzantga aylanib qoladi. Bundan kuzativ fe'lning faqat aktant va sironstantlarni emas, balki butun kauzasituatsiyani boshqarayotganini kuzatamiz. Mavjud vaziyatda kuzativlikni belgilovchi morfologik vositaning ahamiyati nechog'li muhim ekanligining guvohi bo'lamiz.

Ikkinchi misolda ham kuzatorning kuzantga nisbatan psixik ta'sirini *ishonmoq* fe'lini kuzativ yo'nalishga boshqarayotgan *-tir* operatori shakllantirmoqda. Mazkur misollardagi kuzal munosabat $k=C_1+S \rightarrow I_1$ formulasi asosida amalga oshmoqda.

Biz tahlil etayotgan kuzaderivatlarining voqelanishida ko'proq *-t*, *-dir(-tir)* operatorlari faol hisoblanadi. Ammo jismoniy yoki psixik ta'sir orqali kuzallikning ifodalanishi nisbatan nofaol kauzaoperatorlar bilan ham yuzaga chiqishi mumkin. Masalan:

1. *Oqa begimni, ...yonlariga o'tqazib ardoqlardilar* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob).

2. *...meni chuv tushirib ketdi-ku, ko'rnamak!* (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Uchinchi kitob)

Misollarning birinchisida *-qaz* qo'shimchasi *o'tirmoq* fe'lga qo'shib, jismoniy, ikkinchi misolda *-ir* affiksi *chuv tushmoq* (aldanmoq) frazemasiga birikib, psixik ta'sir etish ma'nosini izohlovchi kuzaderivatlarini hosil qilmoqda.

f) shaxsning predmet yoki ma'lum bir tushunchaga, holatga nisbatan ta'siri oqibatidagi kuzativlik. Faktivlikning ushbu turiga mansub bo'lgan kuzativlikda subyektning (kuzatorning) predmet yoki tushunchaga ta'siri oqibatida predmet, tushuncha bir holatdan boshqa holatga o'tadi. Mazkur kauzasituatsiya jonli va jonsiz referentlar o'rtasida amalga oshadi:

1. *U qo'l yuvgach, qiyig'ini stolga qo'yib, non sindirdi* (A.Muxtor. Chinor).

2. *Kechasi kelib, derazani taqillatdi* (A.Muxtor. Chinor).

3. *Kirib kelishi bilan brezent qalpog'ini yelkasiga tushirdi...* (A.Muxtor. Chinor)

Misollardan ko'rinib turganidek bu vaziyatda kauzator doim faol bo'ladi, chunki uning harakati predmetga qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari, kauzator ma'lum bir predmetni faollashtirishi ham, faollashtirmasligi ham mumkin. Masalan, yuqoridagi misollarni nazarda tutadigan bo'lsak, kauzatorning predmetga nisbatan ta'siri ularni faollashtirmayapti. Ammo *Sobir avtomobilni yurg'izdi* deydgan bo'lsak, u holda kauzator predmetni faollashtirgan hisoblanadi.

Keltirilgan birinchi misolda kauzator nonga nisbatan ta'sir o'tkazmoqda va predmet bir holatdan boshqa holatga o'tmoqda. Bunda kauzatemam *-dir* qo'shimchasi bilan hosil bo'lmoqda. Ushbu situatsiyada kauzator ta'sir etayotgan predmetni individ deb aytay olmaymiz, albatta. Shu bois mavjud jarayonning formulasi quyidagiga teng bo'ladi: $k=C_1+S \rightarrow P_1/\mathcal{Q}$. Ushbu formulaning konstanta ko'rsatkichi uchga teng, zero, predmet ifodasidan keyin kelayotgan teskari tartibdagi $\mathcal{Q}$ konstanta ko'rsatkichini oshirmaydi. U predmetning boshqa holatga o'tganligini ko'rsatmoqda.

Misollarning ikkinchisida *-t*, uchinchisida esa *-ir* qo'shimchalari orqali kauzatemalar hosil bo'lib, ular yordamida kauzator predmet ma'nosini izohlayotgan so'zlarni kauzderivativ munosabatga olib kirmoqda. Zotan, bunda subyekt kauzatemam yordamida predmetlarga ta'sir etib, ularni bir holatdan boshqa holatga o'tkazmoqda. Masalan, *derazani taqillatdi* birikmasi orqali tinch holatda turgan derazaning tebranishga uchraganini tushinamiz, chunki ovozning hosil bo'lishi tebranishga bog'liqdir. *Qalpog'ini yelkasiga tushirdi* birikmasi esa kiyilgan bosh kiyimning yechilgan holatga o'tganligini izohlaydi. Mazkur kauzasituatsiyalar ham yuqoridagi formula asosida derivativ munosabatga kirishadi.

Ta'kidlab o'tganimiz singari, subyekt ma'lum bir tushunchaga ta'sir etishi va kauzativ situatsiyada o'zgarish sodir bo'lishi ham mumkin:

*Uzun qishni kitob bilan ketkazgan
O'qig'uvchi yosh o'rtoqlar, hormanglar!
Ko'ngillardan g'am va g'ashni ketkazgan
Bahor chog'i yayrashdan ham qolmanglar*

(Cho'lpon. Bahorda).

Berilgan misolda murojaat shaklidagi kauzasituatsiya voqelanayotganligiga amin bo'lamiz. Bunda distantli kauzasituatsiyaning kuzatori kontaktli kauzasituatsiya kuzatoriga murojaat etmoqda. Distantli kauzasituatsiya II shaxs buyruq-istak mayli shakli orqali amalga oshmoqda. Kontaktli kauzasituatsiyada esa kuzatorning «*qish, g'am va g'ash*» tushunchalariga ta'sir etishi oqibatida, kauzatsiya sodir bo'layotganligini kuzatamiz. Bunda *-kaz* kauzaoperatori yordamida kuzatema hosil bo'lib, u kontaktli kauzasituatsiyani boshqaradi. Mazkur kauzasituatsiya quyidagi formulaga asoslanadi: $k=C_1+S+I_1(k=C_1+S \rightarrow X_{1,2})$.

Bir qaraganda, kauzasituatsiyani kuzator boshqarayotgandek ko'rinadi, aslida, kuzatema bo'lmas ekan, kauzasituatsiya ham voqelanmaydi. Masalan:

ketkazishdi – V; O'quvchilar ketkazishdi – N+V; O'quvchilar kitob bilan (o'qib), uzun qishni ketkazishdi – N+X+V.

Derivativ munosabatdan ko'rinib turganidek, operandlar kuzatema tomonidan boshqarilib, kengayib bormoqda. Kuzatemaning hosil bo'lishi esa *-kaz* operatoriga bog'liqdir. Shaxsning predmetga ta'siri haqida fikr bildirar ekanmiz, predmet bilan faqat shaxs emas ba'zan jonivor ham kuzativ munosabatda bo'lishi mumkin:

*Ot chopgan-u chang chiqargan,
Changlar kelib senga qo'ngan*

(Cho'lpon. Katta yo'l bo'yida uchragan yaproq uchun).

Ushbu misolda jonivor (ot) yurgan yeriga ta'sir o'tkazgan va o'zgarish sodir bo'lishining sababchisi bo'lgan, kuzativlik esa *-ar* qo'shimchasi bilan shakllangan.

g) predmet yoki tushunchaning shaxsga ta'siri oqibatidagi kuzativlik. Kuzativlikning mazkur turida predmet yoki tushuncha kuzator maqomida bo'lib, u asoslanayotgan kuzatema insonni kuzativatsiya jarayoni bilan munosabatga kirgizadi. Bu vaziyatda jonsiz va jonli referentlar o'rtasida kuzativlik voqelanadi:

1. ...*childirma yurakni nimagadir oshiqtiradi*,... (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

2. ...*yana boshqa odam izlash tashvishi uni bu fikrdan qaytardi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Birinchi misolda predmetning (childirmaning) insonga psixologik planda ta'sir etayotganini kuzatsak, ikkinchi misolda esa ruhiy holat bilan bog'liq bo'lgan tushunchaning (tashvishning) insonni kauzatsiyalayotganini ko'ramiz. Bunda predmet va tushunchaning kauzatemalar bilan moslashuvi ularning kauzativ rejada faqatgina shaxs ifodasi bilan distributiv munosabatda bo'la olishidan dalolat beradi. Misollardagi kauzasituatsiyalar $k=C_1+P \rightarrow I_1$ formulasiga asoslanadi.

h) predmet, tushuncha yoki hodisaning boshqa predmetga ta'siri oqibatidagi kauzativlik. Shuni aytish kerakki, predmet yoki tushuncha ba'zan ikkinchi bir predmetga ta'sir qilishi ham mumkin. Kauzativlikning ushbu turida predmet yoki tushuncha faol bo'lib, boshqa bir predmetni kauzatsiyalaydi. Boshqacha aytganda, ushbu situatsiya ikki jonsiz referent o'rtasida amalga oshadi:

1. *Seni siypab, erkalatib,*

Asta-sekin ko'kartirgan

Go'zal ko'klam o'tib ketdi

(Cho'lpon. Katta yo'l bo'yida uchragan yaproq uchun).

2. *Bahor keldi – tabiatning qo'llari*

Daraxtlarga ipak ko'ylak kiygizdi.

Yer ham so'lgan ko'katlarni tirgizdi

(Cho'lpon. Bahorda).

3. *Muttasil yog'ib turgan yomg'irlar yerni ivitib, hilvirlatib qo'ygan edi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Birinchi misolda ko'klamning yaproqqa ta'sir etgani she'rning muallifi tomonidan izohlanmoqda. Bunda *erkalatib, ko'kartirgan* kauzatemalarining ijrochisi sifatida bahor yaproqni kauzatsiyalamoqda. Ushbu vaziyatda yaproqqa nisbatan uyushgan kauzatemalarining munosabati aks etmoqda: $k=C_1+P \times P_1$. Analitik vosita bilan ifodalangan uchinchi misolda ham yomg'irning yerga xuddi shunga o'xshash ta'siri gavdalanmoqda. Shu bois bu misoldagi kauzasituatsiyaning

formulasi ham yuqoridagi kabi shakllanadi. Ammo ikkinchi misolda ikkita kauzasituatsiyaga duch kelamiz: *tabiat daraxtlarga ko‘ylak kiygizdi; yer ko‘katlarni tirgizdi*. Birinchi va ikkinchi misolda obrazli tarzda kauzativlikning ifodalanishini ko‘ramiz. Mavjud situatsiyalarning formulasi quyidagiga teng: $k=C_1+P\rightarrow P_1$. Misollardagi kauzatemalar *-t*, *-tir*, *-giz* morfologik vositalr yordamida shakllanmoqda.

i) subyekt tomonidan ma’lum bir vosita yordamida amalga oshirilgan kauzativlik. Kauzativlikning bu turi *instrumental kauzatsiya* ham deyiladi. Mazkur vaziyatda kauzator biror vosita yordamida kauzantga ta’sir etadi:

1. ...*qo‘lidagi uchi qaytarilgan temir xilla – kajak yordamida uni (filni) o‘ng-u so‘lga yo‘naltirib, to‘p ortilgan aravalarga qarab ketdi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

2. ...*yuziga qora niqob tutgan ayiqday zo‘r yigit uni yelkasi bilan urib chetlatdi-da, ko‘chaga otildi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

3. *Mamat...ikkinchi qo‘li bilan Tohirni suyab turg‘izdi* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Keltirilgan misollarda subyekt bilan kauzant o‘rtasidagi kauzativatsiya ma’lum bir vosita yordamida amalga oshmoqda. Instrumental kauzatsiyada kauzant faollashishi ham, faollashmasligi ham mumkin. Jumladan, birinchi misolda shaxs jonivorni o‘ngga va chapga yo‘naltirib, faollashtirmoqda. Ikkinchi va uchinchi misollarda esa kauzant faollashgani yo‘q. Ushbu vaziyat ham yuqorida tahlil etilgan jismoniy ta’sir oqibatida voqelanadi, lekin bunda kauzatorning ish quroli alohida ko‘rsatiladi va kauzatsiyani aynan o‘sha vosita amalga oshirgandek bo‘lib qoladi. Buning qay tarzda amalga oshganini quyidagi formulada ko‘rish mumkin bo‘ladi: $k=C_1+S_P\rightarrow I_1$. Mazkur situatsiya *-t*, *-tir*, *-g‘iz* kauzaoperatorlari ko‘magida shakllanmoqda.

j) bir necha shaxsning kauzantga ta’siri oqibatidagi kauzativlik. Ushbu kauzasituatsiyada kauzatorlar soni ikki yoki undan ortiq bo‘ladi va kauzaderivatsiyaning mazkur turi *komitativ kauzatsiya* deb yuritiladi. Ayrim

lingvistik manbalarda *assistiv* yoki *retsiprok* deb ham keltirilgan¹. Kauzatorlar ta'sir o'tkazayotgan kauzantlar ham ba'zan ko'pchilikni tashkil qilishi mumkin:

1. *Urush qiyinchiliklarida yurtga ota bo'lgan odamni tinchlik paytida chetga chiqazib qo'yamizmi, deb yana o'zini raislikka qoldirishdi* (S.Ahmad. Ufq).

2. *Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'yduq* (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

3. *-Agraning o'zida olti yuz sakson sangtarosh ishlatmoqdamiz* (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

4. *Mehmonlarni bular o'tqazib, qo'lini yuvdirib, dasturxon soldi* (Alpomish).

Mazkur misollarning birinchisida kauzatorlar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Buni ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasining ko'makchi qismida kelayotgan I shaxs ko'plikdagi shaxs-son shaklidan va *qoldirishdi* so'zidagi *-dir* kauzativ morfemasidan keyin qo'shilgan birgalik nisbat shakli *-ish* affiksi orqali bilib olamiz. Ikkinchi misolda esa kauzativlikning ushbu turining ifodalanishida uslubiy priyomning ahamiyati katta bo'lmoqda. Zero, jumla *Biz saning uchun unashib qo'yduq* shaklida qo'llangan bo'lsa-da, aslida, mantiqan *Bis seni unashtirib qo'ydik* tarzidagi kauzatsiyani ifodalab kelmoqda. Bu holatda ham kauzatorlar sonining birdan ortiq ekanligini ko'ramiz. Uchinchi va to'rtinchi misollarda kauzatorlar bilan bir qatorda kauzantlar soni ham ko'pchilikni tashkil qilayotganligining guvohi bo'lamiz. Uchinchi misolda kauzatorlarning birdan ortiq ekanligi kauzatemada o'rin olgan I shaxs ko'plikdagi shaxs-son shaklidan ma'lum bo'lsa, kauzantlarning ko'pligi ular miqdorining yuzlik sonlarda aniq keltirilganligidan anglashiladi. To'rtinchi misolda esa kauzator va kauzantni belgilab kelayotgan ot hamda olmosh so'z turkumlariga ko'plik qo'shimchasi *-lar* ning birikib kelishi ularning birdan ortiq ekanligidan dalolat beradi. Shunday ekan, kauzasituatsiyaning mazkur turi operandlarining o'zaro munosabati faqat orttirma nisbati affikslariga emas, balki birgalik nisbati shakllari, ko'plik qo'shimchasi va ko'plik shaklidagi shaxs-son formalariga ham tayanadi. O'z navbatida, ushbu vositalar morfologik kauzativlikni

---

¹ Bu haqda qarang: Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Манас, 2009. -С.68.

yuzaga keltiruvchi unsurlardan biri sanaladi. Morfologik kauzativlikning bu turi $k=C_1+S/S \rightarrow I_1$ yoki $k=C_1+S/S \rightarrow I/I$ kabi formulalar asosida voqelanadi. Keltirilgan formulalarning birinchisida konstanta ko'rsatkichi to'rtga, ikkinchisida esa beshga teng. Ammo bu shartli ravishda berildi, chunki vaziyatga qarab kauzatorlar yoki kauzantlar soni ikkitadan ortiq bo'lishi ham mumkin. Shunday bo'lsa-da, situatsiya mavjud formulalar asosida shakllanadi. Masalan, yuqoridagi misolda kauzantlar olti yuz sakson miqdorini ko'rsatayotgan bo'lsa ham, keltirilgan formulaga tayanadi.

k) adresiv kauzativlik. Adresiv kauzativlikda kauzator tomonidan amalga oshirilgan kauzatsiyadagi (kauzantni faollashtirishdagi) harakat boshqa bir referent uchun amalga oshirilgan bo'ladi:

1. *Chernyayev bu binolarni chor askarlari uchun qurdirgan* (O.Yoqubov. Muzqaymoq).

2. *-Bizzi osh boshqa-da, ota. Ataylab sizga atab, yumshoqroq qilib pishirtirdim* (N.Jaloliddin. Umr).

Kauzativlikning mazkur turning derivatsiyasida fe'llarni kauzatema sifatida shakllantiruvchi *-dir, -ir, -tir* operatorlaridan tashqari *uchun* ko'makchisi, jo'nalish kelishigining shakli *-ga* va vazifadosh ko'makchi sifatida kelayotgan *atab* ravishdoshi ham muhim o'rin tutadi. Zero, ushbu morfologik vositalar bo'lmasa, adresiv ma'nodagi kauzativlik voqelanmaydi. Kauzativlikni yuzaga chiqarishda fe'lning orttirma nisbati qo'shimchalari operator vazifasini bajarsa, adresivlikni shakllantirishda esa yuqorida tilga olib o'tilgan unsurlar operator maqomida keladi. Xullas, ushbu vositalarning hammasi adresiv kauzatsiyaning derivatsiyasida bir xilda muhim hisoblanadi. Qiyoslang: 1. *Chernyayev bu binolarni chor askarlari uchun qurdirgan* – *Chernyayev bu binolarni chor askarlariga qurdirgan;* *Chernyayev bu binolarni chor askarlari uchun qurdirgan* – *Chernyayev bu binolarni chor askarlari uchun qurgan.* 2. *Ataylab sizga atab, yumshoqroq qilib pishirtirdim* – *Ataylab sizga atab, yumshoqroq qilib pishirdim;* *Ataylab sizga atab, yumshoqroq qilib pishirtirdim* – *Ataylab sizga yumshoqroq qilib pishirtirdim.*

Ushbu kauzasituatsiyada subyektdan tashqari ikkita individ qatnashmoqda. Individlardan biri nafaol bo‘lib, faollashtirilgan (kauzator tomonidan) individ nafaol individ uchun kauzatorning buyrug‘ini bajaradi: $k=C_1+I_1/S \rightarrow I_2$.

Kauzativlikning ma’no jihatidan farq qiluvchi turlari guruhiga faktivlikdan tashqari *permissivlik* asosida yuzaga chiquvchi kauzal munosabatlar derivatsiyasining voqelanishi ham kiradi.

Permissivlik asosida kauzativlikning ifodalanishi. Lingvistik manbalarda permissivlikka tayangan kauzal situatsiyada biror harakat bajarilishi davomida o‘zgarish sodir bo‘lishining asosiy sababchisi kauzatsiyalanuvchi subyekt hisoblanadi, kauzator esa ushbu jarayonda kauzant tomonidan bajarilishi kerak bo‘lgan harakatning ro‘yobga chiqishiga moyillik ko‘rsatadi yoki to‘sqinlik qiladi deb izoh berilgan hamda misol tarzida *Я[не]разрешил ему придти, Я[не]впустил его* (Men uning kelishiga ruxsat (berdim) bermadim, Men uning kirishiga yo‘l (qo‘ydim) qo‘ymadim) kabi jummlalar keltirilgan¹ (Bu haqda ishimizning birinchi bobida ham to‘xtalgan edik).

Faktivlikda **S** (kauzator) **I** (kauzant)ga ta’sir etishi natijasida biror amalni albatta bajartiradi. Permissivlikda esa **S I** ning biror harakatni amalga oshirishiga rozilik beradi yoki to‘sqinlik qiladi. Mazkur kauzasituatsiya **I** ning tashabbusiga ko‘ra amalga oshadi. Shuning uchun **S** ning kauzatsiyalashi **I** ga bog‘liq bo‘ladi. Ana shuni e’tiborga olgan holda, permissivlikda o‘zgarish sodir bo‘lishining asosiy sababchisi kauzatsiyalanuvchi referent deb aytamiz. Masalan:

1. *Xolmatjon...Zaychenkoga murojaat qildi:*

–*Ruxsat eting, o‘rtoq general, men boray!*

General o‘ylab turib:

–*Ruxsat, -dedi (S.Ahmad. Ufq).*

2. –*Valine‘mat Sohibqiron! – yolvordi amirzoda.*

–*Bir qoshiq qonimdan kechsunlar. Amirzodaning gunohini kechirsunlar!*
...kafillikni o‘z zimmamga olurmen!

---

¹ Bu haqda qarang: Холодович А.А. Типология каузативных конструкций. -Л.: Наука, 1969. -С.28.

–...*Mayli, jiyaningizning gunohidan o'tduk...*(Muhammad Ali. Ulug' saltanat. To'rtinchi kitob)

3. –...*O'sha daraxtdan barg keltirib beraman degan niyat bilan huzuringizga keldim. Baxtiyor hukumdorga shart qo'yibdi:*

–*Shartim bor: kambag'allarga yordam bersangiz.*

–*Mayli, shartingni bajo keltirurman, tezroq bora qol,-deb Baxtiyorga uchqur ot va xurjun to'la tilla berib jo'natibdi* (Baxt daraxti. O'zbek xalq ertaklari).

Berilgan misollardan kauzativ situatsiyaning vujudga kelishi kauzatorni kauzatsiyalash funksiyasini amalga oshirishga da'vat etgan kauzantning tashabbusiga bog'liq ekanligi ko'rinib turibdi. O'z navbatida, kauzativatsiyaning keyingi bosqichi, albatta, kauzatorga bog'liq bo'ladi. Aniqrog'i, kauzator yo ruxsat berish, yoki inkor etish ma'nosida kauzatsiyalaydi. Mavjud misollarning hammasida kauzator kauzantni hech qanday to'sqinliksiz kauzatsiyalamoqda. Jumladan, birinchi misolda permissiv kauzaderivatsiya *-ing*, *-ay* buyruq-istak mayli qo'shimchalari ko'rinishidagi operatorlar bilan voqelanib, kauzatorni faollashtirmoqda. Bu esa *General Xolmatjonni jo'natdi* ma'nosini beruvchi faktivlikning hosil bo'lishiga olib kelmoqda. Permissivlikda, bizningcha, ikkiyoqlama kauzativlik vujudga keladi deb o'ylaymiz, zotan, bu vaziyatda o'zgarish sodir bo'lishining asosiy sababchisi kauzant hisoblanar ekan, demak, u ham qandaydir ma'noda kauzatorga ta'sir o'tkazishi aniq. Aks holda, kauzator faoliyat ko'rsata olmas edi. To'g'ri, general birdan buyruq berishi ham mumkin, lekin u holda permissiv kauzatsiyani ko'rmaymiz.

Ikkinchi misolda permissivlik II shaxs ko'plik va hurmat ma'nosidagi buyruq-istak mayli *-ing* shakli o'rnida qo'llanayotgan III shaxs birlik va ko'plik affiksi *-sun* (*-sin*), orttirma nisbat qo'shimchasi *-ir* hamda ko'plik qo'shimchasi (hurmat ma'nosida) *-lar* orqali voqelanmoqda. Unga javoban kauzator *kechirdim* kauzatemasi ma'nosini beruvchi psixologik kauzativatsiyani amalga oshirmoqda. Bunda ruxsat berish ifodasidagi «*mayli*» so'zi ham morfologik vosita sifatida muhim hisoblanadi. Zero, sanab o'tilgan vositalarning hammasi yaxlit holda permissivlikni yuzaga chiqaradi.

Uchinchi misolda *bersangiz* fe'lidagi shart mayli shakli *-sa* hamda II shaxs ko'plik va hurmat ma'nosidagi shaxs-son qo'shimchasi *-ngiz* II shaxs ko'plik va hurmat ma'nosidagi buyruq-istak mayli *-ing* affiksiga xos bo'lgan vazifani o'tamoqda. Bu orqali kauzativlikning keyingi bosqichini amalga oshiradigan subyektga qo'zg'ash ta'siri o'tkazilmoqda. Shundan so'ng kauzatorning kauzatsiyalovchi *bajo keltirurman, bora qol, jo'natibdi* kabi harakatlari amalga oshmoqda. Ushbu vaziyatda sanab o'tilgan qoshimchalar hamda analitik vositalar kauzaoperatorlar bo'lib, permissivlikni yuzaga chiqarishda muhim omil sifatida ishtirok etmoqda. Permissivlik formulasi quyidagiga teng bo'ladi: $k=C_1+I_1 \leftrightarrow S$.

Tahlilga tortilayotgan misollarda **S I** ning biror harakatni amalga oshirishiga rozilik bermoqda. Ammo **S I** ning biror harakatni amalga oshirishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin, masalan, birinchi misolda *ruxsat bermadi va jo'natmadi*, ikkinchi misolda *gunohini kechirmadi*, uchinchi misolda *bajo keltirmadi* tarzida kauzativlik voqelanib, inkor etish ma'nosidagi permissivlik yuzaga kelishi mumkin.

Shuni ham aytish kerakki, ruxsat berish yoki to'sqinlik qilish ma'no ifodasidagi kauzativlikni ba'zan referent o'z ustida amalga oshirishi ham mumkin:

Eski chaldevorlardan chayon ushlab, o'zini chaqtiradi (M.Osim. Shiroq).

Kelririlgan misolda referent (Shiroq) o'zini to'sqinliksiz kauzatsiyalashga ruxsat bermoqda, ya'ni chayonning chaqishiga moyillik ko'rsatmoqda. Shu bois bunday ko'rinishdagi permissiv kauzasituatsiyaning formulasi quyidagiga teng bo'ladi: $k=C_1+SI_1 \square$. Mazkur kauzasituatsiyaning derivatsiyasida operand mavqeyida kelayotgan o'zlik olmoshi hamda unga birikib, operator vazifasini o'tayotgan III shaxs birlikdagi egalik va tushum kelishigi shakllari muhim ahamiyatga ega. Aks holda, kauzativlikning shu mazmunini ifodalovchi derivatsiya voqelanmas edi. Qiyoslang: *Eski chaldevorlardan chayon ushlab, o'zini chaqtiradi* – *Eski chaldevorlardan chayon ushlab, chaqtiradi*.

Bundan tashqari, kauzativ harakatning referentning o'z ustida amalga oshishi *refleksiv* kauzatsiyada ham kuzatiladi. Ammo bu holat permissivlikdagi referentning o'z ustida amalga oshirgan harakatidan farq qiladi, zero, permissivlikdagi kauzasituatsiyada kauzator o'zining ustida harakatni amalga oshirish uchun

kauzantga yo ruxsat beradi yo to'sqinlik qiladi. Refleksiv situatsiyada faqat birgina referent ishtirok etadi va u o'zi o'zini kauzatsiyalaydi:

Ikromjon shoshib yuvindi (S.Ahmad. Ufq).

Keltirilgan misolda kauzativatsiya fe'lining o'zlik nisbati qo'shimchasi bilan hosil bo'lmoqda va kauzativ harakat individning o'z ustida amalga oshmoqda. Mazkur vaziyat quyidagi formulaga amal qiladi: $k=C_1+I_1\Box$.

Shunday qilib, biz ushbu bo'limda morfologik kauzativlikning affiksalar yordamida derivatsion voqelanishini ko'rib o'tdik. Bundan tashqari, yuqorida eslatib o'tganimiz singari, kauzativlik morfologik planda analitik vositalar yordamida ham ifodalanishi mumkin. Bu haqda mazkur bobning ikkinchi paragrafida fikr yuritamiz.

BIRINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Манас, 2009. -С.68.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: -М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. -Т. 2. -С. 291.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.:Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.596.

Васильева Г.М. И.В.Гёте о морфологии языка//Гуманитарный вектор, №2(22), 2010. -С.96.

Гениш Э. Грамматика турецкого языка. Том 2.-М.: Изд-во ЛКИ, 2008. -С.205.

Глисон Г. А. Введение в дескриптивную лингвистику.-М.:Иностранная лит-ра, 1959. -С.164.

Десницкая А.В., Кацнельсон С.Д. История лингвистических учений/Древний мир. -Л.: Наука, 1980; История лингвистических учений/Средневековый Восток. -Л.: Наука, 1981.

Иванова А.М. Вопросы морфосинтаксиса и синтаксической деривации в чувашском языке//Вестник ЧГПУ им. И.Я.Яковлева, №3(67).Т.1, 2010. -С.58.

Литвинович А. Г. Связь каузативности с другими категориями глагола//Вестник МДПУ, №1, 2013. -С.112.

Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Том II. Часть вторая: морфологические значения. -Москва-Вена: Язык русской культуры, 1998.-С. 385-387.

Расулов Р., Атиязов С. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. -Тошкент: ТДПУ, 2012, 4-бет.

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Тошкент: Университет, 2000, 385-488-бетлар.

Холодович А.А. Типология каузативных конструкций. -Л.: Наука, 1969. -С.28.

Холодович А.А. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. -Л.: Наука, 1969.-С.8-9.

Якубова Н.К. Правила формального синтеза узбекских словоформ//Система и уровни языка. -М.: Наука, 1969. -С.141.

2-§. Analitik kauzaderivatsiya

Analitizm haqidagi ayrim masalalarni ishimizning birinchi bobida izohlab o'tgan edik. Morfologik planda yordamchi so'zlar (ba'zan mustaqil so'zlar), ohang analitika tushunchasiga aloqador ekan, kauzativ ma'no ham sanab o'tilganlarning barchasi bilan ifodalanishi mumkin.

Analitizm to'g'risida gapirar ekanmiz, mazkur tushuncha tilshunoslikda tillarni morfologik jihatdan tasnif qilinishi jarayonida nemis olimi A.Shlegel tomonidan «*analitik tillar*» degan terminning iste'molga kiritilishidan so'ng keng o'rganila boshlandi¹. XIX asr tilshunoslari fleksiya hodisasining istiqbolli ekanligini ta'kidlab, uning o'zgarishi hamda yangicha formani qabul qilishi natijasi o'laroq analitik tillarning vujudga kelishi to'g'risidagi g'oyani ilgari surdilar. Sintetik majmua qatoriga kiruvchi affiksatsiyalanuvchi (agglyutinatív) tillarni esa mustaqil taraqqiy etmaydigan sun'iy xarakterdagi tillar deb hisobladilar². Ammo XX asr boshlariga kelib, daniyalik tilshunos O.Yespersen tomonidan bu haqda ilgari surilgan yangicha yondashuv yuzaga keldi. Unga ko'ra, sintetizm kategoriyasi (jumladan, affiksatsiyalashuv ham) tillarning shakllanishida eng qadimgi mezonlardan ekanligi ta'kidlandi va barcha tillarning «*sintetizmdan analitizmga*» qoidasiga muvofiq taraqqiy etishi isbotlandi³.

XIX asr olimlarining flektiv tillarni eng mukammal, agglyutinatív tillarni esa jo'n deb hisoblashlari, bizningcha, ularning egotsentrik mulohazalarga berilib ketganliklaridan bo'lsa kerak. Zero, hind-yevropa (flektiv) tillari u tilshunoslarga ko'proq yaqin bo'lganligi uchun tahlil qilish qiyinchilik tug'dirmas edi. Vaholanki, flektiv tillarning qiyosiy xarakteristikasi ularning aynan agglyutinatív tillar qurilishidan nusxa olganligidan dalolat beradi. Bu haqda Praga tilshunoslik maktabining yirik vakili N.S.Trubeskoy shunday deydi: «O'zining tejamkor fonetik

---

¹ Bu haqda qarang: Shlegel A. W. von. Observations sur la langue et la littérature provençales. -Tübinger Beiträge zur Linguistik, 1971, 122 S.

² Bu haqda qarang: Реформатский А. А. Введение в языковедение. -М.: Аспект Пресс, 1996. -С.235; Schlegel Fr. Über die Sprache und Weisheit der Indier. -Heidelberg, 1808. S.51-52.

³ Bu haqda qarang: Аскарлова Л. Р. Проблемы аналитизма в тюркологии//Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, литературы, истории и религии. Материалы VIII Международной тюркологической конференции. -Казань, 2016. -С.168-170.

majmuyi, soʻz boshida barqaror oʻrindagi oʻzak va unga birikayotgan qoʻshimchalarning aniqligi bilan ajralib turuvchi agglyutinativ tillar prefikslar va suffikslar orasida yoʻqolib ketadigan oʻzakka ega boʻlgan flektiv tillardan koʻra texnik jihatdan ancha mukammal xarakterdagi vositadir»¹.

Polshalik vrach L.Zamengof ham mukammal aloqa vositasining, xalqaro tilning, paydo boʻlishini ixtiyor etib, *esperanto* tilini yaratganida, uning lugʻat tarkibi uyushmasini roman tillaridan olgan boʻlsa-da, mazkur tilning grammatik qurilishini shakllantirishda agglyutinativ tillar qonuniyatiga asoslangan edi. Binobarin, agglyutinatsiya hodisasi muloqotda ancha qulaylik tugʻdiradi.

Ushbu mulohazamiz bilan biror bir tilni kamsitmoqchi emasmiz, albatta. Chunonchi, hozirgi adabiy abxaz tilining fonetik tarkibida 3 ta unli va 58 ta undosh tovushning mavjudligi bu tilning kamchiligi hisoblanmaydi, zero, ushbu tarkib shu tilda gapiruvchi xalqni qoniqtiradi. Bundan tashqari, hazrat Navoiy turkiy til imkoniyatlarini forsiy til imkoniyatlari bilan qiyoslaganlarida («Muhokamat ul-lugʻatayn») turkiy tilning beqiyos mavqega ega ekanligini, uning qudratini, goʻzalligini ikkinchi tilni mensimaslik evaziga emas, balki real qoʻllanishiga qarab dalillaydilar. Biz ham ana shu taʼlimotga amal qilgan holda, oʻzbek tilining dunyo tillaridan qolishmasligini va analitika tushunchasining faqat hind-yevropa tillari uchun emas, balki agglyutinativ tillarga ham xizmat qilishini eʼtirof etmoqdamiz. Zotan, yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, aslida, sintetizmdan analitizmga tomon qadam qoʻyilgan edi. Masalan, taniqli turkolog, prof. E.R.Tenishev «Тюркоязычных письменных памятников языки» (Turkiyzabonlar yozma yodgorliklari tillari) nomli maqolasida qadimgi turkiy yodgorliklari matnlarida *taluj õgúz* «okean-dengiz», *gyz qudyz* «qizlar-ayollar», *baz qyl* «tinchitib qoʻy», *uruš qyl* «urush qil», *bitig biti* «xat yoz» kabi talaygina analitik shakllarning uchrashini aytadi².

---

¹ Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме//Избранные труды по филологии. -М.: Прогресс, 1987. -С. 59.

² Бу haqda qarang: Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языки//Языки мира. Тюркские языки. -Бишкек: Кыргызстан, 1997. -С.43.

Turkiy tillardagi analitik formalarning nisbatan to'liqroq tavsifi XVIII asrda yashab ijod etgan turkiyshunoslar tadqiqotlarida o'z ifodasini topadi, jumladan, I.I.Giganov tomonidan yaratilgan «Грамматика татарского языка» (Tatar tili grammatikasi) nomli asarda affikslar bilan bir qatorda analitik vositalar ham morfologik birliklar tasarrufuda o'rganildi¹.

N.A.Baskakov ham turkiy tillardagi analitik shakllar so'zning morfologik taraqqiy etishi mahsuli ekanligini alohida ta'kidlaydi. Olim bu holatni diaxron nuqtayi nazardan o'rganib, mazkur jarayonda erkin so'z birikmalarining asta-sekinlik bilan grammatizatsiyasi vujudga kelganini izohlaydi².

E.V.Sevortyan turkiy tillarda analitik shakllarning mavjudligi izoh talab etmasligini, shuningdek, ushbu shakllar erkin so'z birikmalarining o'zgarishi tufayli emas, balki azaldan tilda borligini hamda ularning erkin so'z birikmalaridan farq qilishini asoslab berdi³.

A.A.Yo'ldoshev turkiy tillardagi analitik vositalarni o'rganishda «Аналитические формы глагола в тюркских языках» (Turkiy tillarda fe'ning analitik shakllari) nomli salmoqli monografiyasini yozadi. Olim mazkur ishida analitik shakllarning turlarini, modallik alomatlarini, tuslanishini keng yoritadi⁴.

L.F.Abubakirova «Аналитические глаголы в башкирском языке и их семантико-грамматические особенности» (Boshqird tilidagi analitik fe'llar va ularning semantik-grammatik xususiyatlari) deb ataluvchi tadqiqot ishini turkiy tillardagi, xususan, boshqird tilidagi analitik fe'llarni yoritishga bag'ishlaydi. U ilmiy ishida analitik formalarning leksik, morfologik va sintaktik turlarini farqlab o'rganadi⁵.

---

¹ Qarang: Гиганов И.И. Грамматика татарского языка. -СПб., 1801. -С. 90-97.

² Qarang: Баскакаов Н.А. Аналитические и синтетические грамматические формы-степени морфологического развития слова//Аналитические конструкции в языках различных типов. -Л.: Ин-т языкознания, 1963. -С.18-19.

³ Qarang: Севортян Э.В. Грамматические и семантические признаки аналитических конструкций в отличие их от словосочетаний в тюркских языках//Аналитические конструкции в языках различных типов. -М.,-Л.: Ин-т языкознания, 1965. -С.233-239.

⁴ Qarang: Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. -М.: Наука, 1965.

⁵ Qarang: Абубакирова Л.Ф. Аналитические глаголы в башкирском языке и их семантико-грамматические особенности//Автореф.дис.канд.филол.наук. -Уфа, 2003.

O‘zbek tilshunosligida fe’lning analitik shakllarining mukammal talqinini prof. A.Hojiyev «O‘zbek tilida ko‘makchi fe’llar» nomli monografik tadqiqotida keng yoritib beradi. Bu xususda fikr bildirganda, olim shunday deydi: «Agglyutinatív tillar sistemasiga kiruvchi o‘zbek tilida turli grammatik ma’nolarni ifodalashda affiksatsiya asosiy usul hisoblanadi. Lekin turli grammatik ma’nolarni ifodalashda analitik usul ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. Buni, ayniqsa, fe’l turkumida yaqqol ko‘rish mumkin»¹.

Umuman, turkiy tillarda analitik vositalarning o‘rganilishi haqidagi bu kabi ishlarni ko‘plab keltirishimiz mumkin edi, albatta. Lekin bizning umumiy mushohadamiz mazkur ishlarning tahliliga qaratilmagan. Maqsadimiz, ana shularga asoslangan holda, turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida ham analitik vositalarning biror bir tildan ko‘chirilgan tarzda emas, balki azaldan o‘z ichki xususiyatlari zahirida to‘laqonli ravishda shakllanganini izohlashdan iborat.

Shuni aytish kerakki, kuzativlikning analitik vositalar bilan voqelanishi ayrim tilshunoslar tomonidan sintaktik plandagi kuzatsiya deb qaralmoqda². Zero, bu vaziyatda analitik formaning bir gap bo‘lagi vazifasida kelishi e’tiborga olinmoqda, chunki analitik kategoriyalar funksiyasiga ko‘ra morfologik, sintaktik va leksik kabi turlarga bo‘linib, sintaktik analitikada analitik vositaning gapda bir gap bo‘lagi funksiyasini bajarishi ta’kidlanadi³. Masalan, *Men uni haydab yubordim* jumlasida *haydab yubordim* ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi kuzativlikning ifodalanishida analitik vosita bo‘lib, u kesim vazifasida kelmoqda. Xuddi shu vazifani *haydatdim* fe’li ham bajarishi mumkin-ku. U holda, nega ortirma nisbat qo‘shimchasi bilan hosil bo‘lgan kuzativlikni sintaktik planda o‘rganmaymiz? Zotan, bunda fe’lning gapdagi vazifasi emas, balki uning morfologik kategoriyasi inobatga olinadi. Sunday ekan, *haydab yubordim* so‘zining ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi ekanini nazarda

---

¹ Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. -Тошкент: Фан, 1966., 3-бет.

² Bu haqda qarang: Баклагова Ю.В. Аналитический кузатив с глаголом *help* в английском языке: категориальная парадигма конструкции *helpsomebody (to) dosomething//* Филологические науки. Вопросы теории и практики. -Тамбов: Грамота, №12(78), 2017. -С.91-93.

³ Bu haqda qarang: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.-С.31.

tutib, uni morfologik kauzatsiyaning analitik turi deb talqin qilish to'g'ri bo'lmaydimi? Agar fe'lning kompozitsion usulda shakllanishini hisobga olsak ham uni sintaktik kauzatsiya deb aytay olmaymiz (masalan, *buyruq berdi, majbur qildi* kabi), chunki bunda fe'l tuzilishining sintaktik xarakteristikasi yoritiladi, kauzativlikning emas.

To'g'ri, har qanday so'z, hatto birgina qo'shimcha ham gapda qandaydir sintaktik vazifa bajaradi, lekin bu bilan ularning hammasini gapdagi funksiyasiga qarab bir yo'nalishda tahlil qilavermaymiz-ku. Bundan tashqari, tillarda analitik vositalarning qo'llanishiga ko'ra tasnif morfologik tipologiyada amalga oshadi. Shu bois I.I.Giganov, N.A.Baskakov, A.Hojiyev, A.A.Yo'ldoshev kabi olimlarning analitik vositalarni morfologik rejada tadqiq qilishlarini to'g'ri deb bilamiz va mazkur fikrga qo'shilamiz. Bu haqda mulohaza yuritganida N.G.Filimonova kauzativlikning sintaktik sathda tekshirilishi umumiy sintaktik qurshovga bog'liq bo'ladi deb to'g'ri ta'kidlaydi¹.

Kauzativlikning ifodalanishida biz qo'zg'ash, ta'sir etish (buyruq, iltimos, undash, da'vat etish kabi) ma'no ifodalarini yuzaga chiqaruvchi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarini, qo'shma va ayrim mustaqil fe'llarni analitik vosita sifatida talqin qilmoqdamiz. Bunda, albatta, ohang ham analitik tushuncha sifatida ishtirok etadi. Sanab o'tilganlarni faktik til materiali asosida tahlilga tortishimizdan avval kauzal ma'noni ifodalashi mumkin bo'lgan analitik fe'llar jadvalini havola etmoqchimiz.

---

¹ Qarang: Филимонова Н.Г. Основные способы образования каузативов в английском языке//Современные проблемы науки и образования, №5, 2014.

Ko‘makchi fe‘l ham bo‘lib keluvchi mustaqil fellar	Bu fe‘llar boshqa fe‘llar singari buyruq-istak mayli shakllarida kauzativ hisoblanadi. Jadvalda faqat II shaxs birlikdagi holati berilmoqda.	Mazkur fe‘llar ravishdosh affiksini olgan o‘zidan oldin keluvchi boshqa fe‘llarga birikib, kauzal ma‘noni ifodalovchi analitik vositani shakllantiradi
<i>Bermoq</i> <i>Bilmoq</i> <i>Bitmoq</i> <i>Boqmoq</i> <i>Bormoq</i> <i>Boshlamoq</i> <i>Chiqmoq</i> <i>Kelmoq</i> <i>Ketmoq</i> <i>Ko‘rmoq</i> <i>O‘tirmoq</i> <i>O‘tmoq</i> <i>Olmoq</i> <i>Qo‘ymoq</i> <i>Qolmoq</i> <i>Tashlamoq</i> <i>Turmoq</i> <i>Yetmoq</i> <i>Yotmoq</i> <i>Yubormoq</i> <i>Yurmoq</i>	<i>Ber</i> <i>Bil</i> <i>Bit</i> <i>Boq</i> <i>Bor</i> <i>Boshla</i> <i>Chiq</i> <i>Kel</i> <i>Ket</i> <i>Ko‘r</i> <i>O‘tir</i> <i>O‘t</i> <i>Ol</i> <i>Qo‘y</i> <i>Qol</i> <i>Tashla</i> <i>Tur</i> <i>Yet</i> <i>Yot</i> <i>Yubor</i> <i>Yur</i>	<i>Chiqazdirib ber</i> <i>Farqlay bil</i> <i>Yeb bitir</i> <i>Qarab boq</i> <i>Bosib bor</i> <i>Yubora boshla</i> <i>Kiyintirib chiq</i> <i>Yordamlashib kel</i> <i>Sudrab ket</i> <i>Olib ko‘r</i> <i>Quloq solib o‘tir</i> <i>Sachratib o‘t</i> <i>Turib ol</i> <i>Tanishib qo‘y</i> <i>O‘ldira qol</i> <i>Otib tashla</i> <i>Tilab tur</i> <i>Anglab yet</i> <i>Qistab yotibdi</i> <i>Chiqazib yubor</i> <i>O‘ynatib yur</i>
<p><i>Bezor qilmoq, majbur bo‘lmoq, dag‘dag‘a qilmoq, buyurmoq, yubormoq, farmon bermoq, sababchi bo‘lmoq, da‘vat etmoq, majburlamoq, qistamoq, undamoq, yuklamoq</i> kabi ayrim mustaqil va qo‘shma fe‘llar ham kauzativlikni ifodalovchi analitik vositalar hisoblanadi.</p>		

Jadvaldagi fe'llar mustaqil holda ham kauzativ bo'lib kelishi mumkin. Bu shu jadvalning ikkinchi ustunida ko'rsatilganidek amalga oshadi. Masalan:

Qullik uchun tutmayman tanda bu jonni
Desang, xalqim, bosh ko'tar, tur, oyoqqa tur!
Dushman kelur bostirib, qarshisiga yur!
Omochni qo'y, qo'lingga qilich, yarog' ol!
Maydonga chiq, maydonga, mardliging ko'rsat!
Sening so'zing biz uchun amri vojib, bil!
O'zing boshla maydonga, boshla, To'maris!

(Shuhrat. Mardlik afsonasi)

Ushbu fe'llar mustaqil holda keladimi yoki analitik tarzida keladimi, qat'i nazar, kauzativ ma'no ifodasidagi faktivlikni ham, permissivlikni ham yuzaga chiqarishi mumkin. Yuqorida havola qilinayotgan she'riy parchada bir shaxsning ikkinchi shaxsga buyrug'i oqibatidagi kauzativlik voqelanayotgan bo'lib, u faktivlikka asoslanadi. Bu vaziyatda kauzator nofaol kauzantlarni aktivlashtirmoqda, kauzativatsiya esa *ko'tar, tur, yur, qo'y, ol, chiq, ko'rsat, bil, boshla* fe'llari orqali amalga oshmoqda. Sanab o'tilgan fe'llar kauzativ ma'no ifodalovchi operandlar bo'lib, ularning shu holatdagi operatori belgisiz holda kelmoqda. Zero, kauzativlikning bu taxlit voqelanishi nutq vaziyatida har doim ham operatorning belgisi ko'rinishini talab etavermaydi. Bunday shakldagi kauzativ ma'noni beruvchi fe'llarning operatori II shaxs buyruq-istak mayli qo'shimchasi *-gin* hisoblanadi. Kauzal ma'no mazkur operatorning ishtirokisiz, ya'ni belgisiz shakl orqali ham ifodalanaveradi, lekin bu operator belgisi ko'rinishga ega bo'lganda kauzativlikda undash, da'vat etish ma'nosi yanada kuchayadi: *yur – yurgin, tur – turgin, boshla – boshlagin* kabi.

Analitik kauzatsiyada mazkur fe'llar o'zidan oldin keluvchi boshqa bir fe'lga birikib, qo'shma fe'l yoki ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasini shakllantiradi va buning natijasida hosila-kauzatemata vujudga kelib, u analitik vosita sifatida kauzativ derivatsiyani voqelantiradi:

1. *Shahar sovetiga meni yetaklab borib, nomimga qaror chiqazdirib berdi* (S.Ahmad. Yo‘qotganlarim va topganlarim).

2. –*Agar manavi ikkita jurnalni G‘afurning uyiga oborib bersang, hikoyangni yaxshilab tuzatib beraman,- dedi* (S.Ahmad. Yo‘qotganlarim va topganlarim).

3. *U sizga ilk yod olgan surasini aytib bersin* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

4. –*Nemis odam ekanmi, qani bir boshdan aytib ber-chi!* (O‘.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar)

Keltirilgan misollarda **bermoq** fe‘li yordamida shakllangan analitik vosita orqali yuzaga chiqayotgan kauzativ munosabatning faktiv rejada amalga oshayotganini ko‘ramiz, chunki bu vaziyatda kauzator faol bo‘lib, o‘z navbatida, u kauzantni faollashtirmoqda.

Bu o‘rinda shuni aytib o‘tish kerakki, kauzativlikning analitik planda shakllanishida ko‘makchi fe‘l vazifasini o‘tayotgan unsurlar semantik jihatdan ma‘lum bir vazifa bajaradi, biroq asosiy kauzatsiya analitik kauzatemaning yetakchi qismi orqali voqelanadi. Masalan, yuqorida berilgan misollardagi ko‘makchi komponentni tushirib ko‘ramiz: *meni yetekladi, qaror chiqazdirdi, yaxshilab tuzataman, yod olgan surasini aytsin, bir boshdan ayt* kabi. Ko‘rinadiki, subyektning individga va predmetga nisbatan ta‘siri ko‘makchi muchaning ishtirokisiz ham amalga oshadi. Ammo analitik kauzatema shunday hosilaki, u faqat qo‘zg‘ash harakatini yuzaga chiqarish bilan cheklanib qolmaydi. Uning ko‘makchi komponenti kauzativ harakat bajarilishida imkoniyat, boshlanish, to‘liq yakunlanganlik, davomiylik kabi qator ma‘nolarni izohlab keladi, bu esa, o‘z navbatida, yetakchi qisimdan anglashilgan mazmun bilan hamohang tarzda amalga oshadi. Ko‘makchi fe‘llarning anglatadigan ma‘nolari xususida prof. A.Hojiyev to‘liq ma‘lumot beradi. Biz ham analitik kauzatemalarning ko‘makchi qismini tahlil qilishimizda qisman olimning fikriga tayandik.

Yuqoridagi birinchi misolda subyekt bir yo‘la ikki individni faollashtirmoqda. Birinchidan, u avvalgi individga ta‘sir etib, uni bir punktga yo‘naltirmoqda, ikkinchidan, keyingi individga ta‘sir etib, unga ma‘lum bir amalni bajartirmoqda.

Yuzaga chiqayotgan mazkur kauzal munosabat *yetaklab borib, chiqazdirib berdi* shaklidagi analitik kauzatemalar orqali amalga oshmoqda. Bunda *yetaklab borib* analitik kauzatemasidan bir punktdan ikkinchi punktga yo‘nalganlik harakatining to‘liq tugallanganligi va bu vaziyatda kauzator kauzantni ma’lum bir joyga yurishga undagani ma’nosi anglashilmoqda.

Analitik kauzatemalarning o‘ziga xos tomoni shundaki, ikki fe’lning birikishi sintaktik derivatsiya hosilasini taqozo etsa, yetakchi va ko‘makchi fe’l qurshovida voqelanayotgan ma’no esa semantik derivatsiya mahsulini beradi: *yetaklamoq, bormoq* – operand; *-b* – operator; *yetaklab bormoq* – mikrosintagmatik munosabat; *ma’lum bir punktga yo‘nalganlik harakatining davomiyligi* – semantik derivat; *ta’sir etish, qo‘zg‘sh ma’nosini beruvchi ikki fe’lning birikuvi* – analitik shakldagi kauzatema.

Chiqazdirib berdi shaklida voqelanayotgan kauzaderivativ situatsiyada kauzatorning bir individga ta’sir etishi oqibatida yuzaga chiqayotgan harakat ifodasi natijasi o‘zga shaxs uchun qaratilganligi ma’nosi aks etmoqda. Zero, kauzator bir individ uchun ikkinchi individni kauzatsiyalamoqda va buning oqibatida kauzal harakatning to‘la yakunlanganligi semasi ifoda etmoqda. Bu mazmun yetakchi va ko‘makchi fe’lning analitik formada yaxlitlanganligi tufayli ro‘yobga chiqmoqda. Ushbu vaziyatda analitik shaklning yetakchi qismida garchi *-az, -dir* orttirma nisbat affikslari o‘rin olgan bo‘lsa-da, kauzativlikning mazkur shaklini affiksatsiya usulida voqelangan kauzativlik deb bo‘lmaydi. Lekin bu holat qo‘shimchalarning analitik kauzativatsiyada ahamiyati muhim ekanligini inkor etmaydi. Zero, kauzal ma’no aynan ana shu qo‘shimchalar tufayli o‘z ifodasini topadi. Bunday oxirgi o‘lchov yetakchi va ko‘makchi fe’l munosabatini taqozo etgani bois biz uni analitik deb yuritimiz. Ushbu kauzasituatsiyada ikki individ mavjud bo‘lib, *chiqazdirib berdi* vaziyati boshlangandan so‘ng kauzator bevosita qo‘zg‘ash ta’sirini ikkinchi individga o‘tkazmoqda. Natijada birinchi individ kauzativ munosabatdan xoli qolganligi uchun kauzant maqomidan chetlashmoqda.

Keyingi misolda *oborib bersang, tuzatib beraman* tarzidagi analitik vositalar ishtirok etgan bo‘lib, ulardan birinchisi shartli kauzatema deyiladi, chunki *oborib*

bersang ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasi to‘liq undash ma‘nosini ifodalamaydi. Ammo uning umumiy kauzativ qurilmaning semantik planda shakllanishida ahamiyati katta. Boshqacha aytganda, mazkur analitik vosita orqali kauzativ situatsiyaning konstanta ko‘rsatkichi shartli ekanligi belgilanadi. Keyin kelayotgan *tuzatib beraman* ko‘rinishidagi analitik shakl predmetga ta‘sir ma‘nosini ifodalovchi kauzatemata hisoblanadi. Lekin bu vaziyatda analitik vositadan anglashilgan ma‘no birinchi misoldagi kabi kauzal harakatning to‘la yakunlanganini ifodalamaydi, zotan, ta‘sir etish harakatining ijrosiga avvalgi analitik shakl mone‘lik qiladi. Shu bois u kauzatorning predmetga nisbatan yakunlanmagan kauzativatsiyasini belgilovchi analitik vosita bo‘lib qoladi. Aniqrog‘i, kauzativ harakatning ro‘yobga chiqishi uchun avval boshqa bir harakatning bajarilishi talab qilinadi. Bu ikki analitik vosita komponentlarining o‘zaro mikrosintagmatik munosabatga kirishuvida tuslanuvchi xarakterli ravishdosh shakli *-ib* operator vazifasini o‘taydi.

Ma‘lumki, ravishdosh fe‘lning o‘zagi (negizi) asosida shakllanadi. Uning hosil bo‘lishi uchun ma‘lum bir qo‘shimcha leksik operator vazifasini bajaradi. Binobarin, ravishdosh ikkinchi bir so‘z bilan munosabatga kirishadigan bo‘lsa, bu vaziyatda u ana shu affiksga tayanadi. Shunday ekan, ravishdosh qo‘shimshalari analitik kauzatemalar shakllanishida tayanch vosita – derivatsiya operatorlari sanaladi.

Shuni aytish kerakki, kauzativlikning affiksial, analitik va sintaktik shakllanishi applikativ modelga asoslangan bo‘ladi. Jumladan, analitik kauzatemata applikatsiyasi aksariyat hollarda kengaymagan tarzda keladi, masalan, *otib tashla, quvib sol, aytib ber* kabi. Ammo ba‘zan bu holat kengaygan formada ham uchraydi: *olib berib tura qol* kabi.

Applikativ model derivatsiyaning ish mexanizmlaridan biri bo‘lib, unda *generator, relyator, konnektor* kabi terminlardan foydalanamiz¹. *Generator* deganda til va nutq birliklarining yaralishi jarayoni nazarda tutiladi. Masalan, fonemalarning mantiqiy ketma-ketligi so‘zning vujudga kelishini ta‘minlaydi, bu o‘z navbatida, nutq tovushlarining applikatsiyasi orqali til belgisining generatsiyasi hisoblanadi. Mazkur generatsiyada til birliklari *konnektor* (tor ma‘noda bog‘lovchi, keng

---

¹ Bu haqda qarang: Шаумян С.К. Структурная лингвистика. -М.: Наука, 1965. -С.209-211.

ma'noda bog'lanish jarayoni) sxemasi asosida ish ko'radi. Bunda dastlabki *modul* (eng birinchi tarkib topgan shakl) asos bo'lib, undan applitsit semionlar (semiotik belgilardan tuzilgan va ma'lum bir ma'no anglatuvchi unsur) vujudga keladi, ulardan esa episemionlar tashkil topadi. Applitsit semionning kengaytiruvchisi *relyator* (qandaydir asosga tirkalib boruvchi unsur) deyiladi. Ushbu holatni geometrik progressiyadek tasavvur etish mumkin. Masalan: 1) mavjud bo'lgan semiotik belgilar: *a,y,t,i,b,e,r* 2) *a-y-t* – birinchi applitsit semion; 3) *-i-b* – ikkinchi applitsit semion; 4) *b-e-r* – uchinchi applitsit semion. Mazkur jarayonda birinchi applitsit semionga ikkinchi semion relyator bo'lib tirkalib, episemionni tashkil etadi. Derivatsiyaning keyingi dosqichida uchinchi semion relyator bo'lib, avvalgisiga nisbatan kengroq episemionni voqelantiradi. Xullas, har bir tirkalib kelayotgan unsur, fonemami, morfemami, qat'i nazar, relyator maqomida keladi. Shunday ekan, bunday vaziyatda o'zak va affiks morfemalarning gorizontaal qatorda bog'lanishidan tashqari, fonemalarning sintagmatik munosabati ham kuzatiladi¹. Yuqorida keltirilgan ikkinchi applitsit semion konnektor vazifasini ham o'taydi. Zero, uchinchi semion uning ko'magisiz yetakchi fe'l bilan birikib, analitik kauzatemaga hosil qila olmydi.

Biz tahlil etayotgan analitik kauzatemalar tarkibiy qismlari o'rtasida ham xuddi shunday applikativ munosabat konnektorli sxemasiga amal qilish holati kuzatiladi. Masalan, uchinchi, to'rtinchi misollarda *aytib bersin*, *aytib ber-chi* kauzatemalari mavjud bo'lib, ularning applitsit semionlar guruhi son jihatidan teng bo'lsa-da, ammo konstanta ko'rsatkichi farq qiladi. Masalan, *aytib bersin* kauzatemasining applitsit semionlari guruhi to'rt darajali bo'lsa, konstantasi beshga teng: *ayt, -ib, ber, -sin*; $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2$. Zotan, bu vaziyatda kauzator bir individga ta'sir etib, ikkinchi individni kauzatsiyalashga undamoqda. *aytib ber-chi* kauzatemasining ham semionlari to'rtta bo'lib, biroq konstantasi uchga tenglashadi: $k=C_1+S \rightarrow I_1$. Mazkur holatda kauzator faqat birgina individni faollashtirmoqda, xolos. Analitik kauzatemalarning ikkalasida ham to'la yakunlanishi kerak bo'lgan kauzal ma'no

¹ Bu haqda qarang: Хайруллаев Х.З. Тил бирликларининг поғонали муносабати. -Тошкент: Фан, 2008, 33-бет.

ifodalanmoqda, faqat ikkinchi kauzatemada ushbu ma'no *-chi* yuklamasi orqali yanada bo'rttirilmoqda.

Umuman, yetakchi va ko'makchi fe'ldan tarkib topgan analitik kauzatemala ham, avvalgi faslda aytib o'tilgan affiksial formadagi kauzatemalardek, mikro kauzasituatsiyani voqelantiradi, ammo ushbu derivat komponentlari so'zlardan iborat bo'lganligi bois u nisbatan kattaroq situatsiyani taqozo etadi. Qanday shaklda voqelanishidan qat'i nazar, ushbu kauzatemalar mantiqiy ravishda X (kauzator) – Y (kauzant)– Z (konsekvent – semantik xulosa)¹ tarzida kauzaderivativ munosabatga kirishadi.

Faktivlik asosidagi kauzal ma'noning ifodalanishida kauzatemani analitik semion sifatida shakllantirib, ko'makchi fe'l vazifasini bajaruvchi elementlardan biri ***bil*** so'zi bo'lib, uning boshqa fe'llardan farq qiluvchi xususiyati shundaki, mazkur fe'l yetakchi komponent bilan birgalikda, aksariyat hollarda, kauzatorning aqliy faoliyat bilan aloqador bo'lgan harakatga undashini bildiradi:

1. *Farqlay bil, narxlay bil, ayira bilgin,*

Ish boshin xayrga qayira bilgin

(Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig).

2. *Ulug' avlod-ajdodlari sha'n-shavkatini saqlay bilsun!* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich)

Ushbu misollarda *farqlay bil, narxlay bil, ayira bil, qayira bil, saqlay bilsun* kauzatemalari qo'llangan bo'lib, darhaqiqat, ular orqali kauzator kauzantni aqliy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan harakatni ijro etishga undayotgani izoh talab qilmaydi. Bu vaziyatda analitik kauzatemalar tarkibiy qismlarining konnektori sifatida *-y* hamda *-a* operatorlari faoliyat ko'rsatib, relyativ munosabat natijasi o'laroq episemionlarni voqelantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, semionlar derivatsiyasi hosilasini taqozo etmoqda.

---

¹ Bu haqda qarang: Терешина Ю.В. Межкатегориальные связи каузативных конструкций//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Ижевск, 2008. -С.10-12; Трусев Н.К. Каузативные конструкции в английском публицистическом тексте//Актуальные проблемы теоритической и прикладной лингвистики: сборник научных трудов. -Ульяновск: УлГТУ, 2010. -С.159.

Shuni ham aytish kerakki, *farqlay bil, narxlay bil* tarzidagi analitik kauzatemalarining yetakchi komponenti tasarrufida bir yo‘la ikkita operator mavjud bo‘lib, ulardan biri (-*la*) yangi so‘z yasagani bois leksik derivatsiya hosilasini shakllantiruvchi, ikkinchisi esa (-*y*) yetakchi va ko‘makchi komponentni biriktirgani uchun sintaktik derivatsiyani voqelantiruvchi operator hisoblanadi. Bu operatorlar mikrosintagmatik aloqani belgilovchi unsur bo‘lib, o‘zi birikayotgan elementlarga dinamik tus bera olmaydi. Boshqacha aytganda, -*la* qo‘shimchasi fe‘l yasashi davomida tushuncha va harakat o‘rtasidagi munosabatni bildirsa, -*y* affiksi faqat analitik vositaning tarkibiy qismlarinigina bog‘lashga xizmat qiladi, xolos. *Saqlay bilsun* kauzatemasidagi -*sun* relyatori undash harakatining III shaxsga qarashlilikini anglatuvchi kauzaoperator sifatida xizmat qilmoqda.

Ta’kidlash joizki, agar analitik kauzatema yetakchi komponenti leksik deivatsiya mahsuli bo‘lsa, u holda so‘z ysalishi uchun asos bo‘lgan semionni **O** simvoli bilan belgilaymiz, chunki mazkur qismga hali so‘z yasovchi affiks relyator bo‘lmaganligi uchun unga bo‘sh o‘rni to‘ldirilishi kerak bo‘lgan semion sifatida qaraymiz. Zotan, mazkur bo‘sh o‘rin nutq vaziyatiga qarab mikrosintagmatik munosabat davomida paradigmatic qatordan olingan operatorlar bilan to‘ldiriladi. Masalan, yuqoridagi *farq, narx* kabi asos semionlarga *be-*, *-siz* operatorlari ham relyator maqomida kelishi mumkin. Ammo nutq egasi kauzativ munosabat aktini analitik vosita bilan faollashtirar ekan, bunda ko‘rsatilgan bo‘sh semionga -*la* qo‘shimchasi birikib kelishi tabiiy. Ta’kidlab o‘tganimizdek, bo‘sh o‘rni to‘ldirilishi lozim bo‘lgan ushbu semion aslida fonemalar relyatsiyasidan hosil bo‘lgan so‘zni tashkil etadi. Biz uni **W** simvoli bilan belgilaymiz. Unga birikib kelayotgan fe‘l yasovchi qo‘shimchani esa **R₁** deb olamiz. Derivatsiya natijasida hosiladan so‘zning elementar strukturasi namoyon bo‘ladi. Mazkur sodda struktura yana bir applitsit semion bilan kengayib, bir muncha murakkabroq strukturali episemionni shakllantirishi uchun **R₂** kerak bo‘ladi, chunki **R₂** murakkab struktura muchasi bo‘lib birikuvchi yana bir **W** (so‘z) ning tirkalishi uchun konnektor vazifasini o‘taydi. Ushbu konnektor funksiyasini analitik kauzatema tarkibiy qismlarini derivativ

munosabatga kirituvchi ravishdosh shakli bajaradi. Applikativ model asosidagi mazkur derivativ generatsiyani quyidagicha izohlaymiz:

$W=O \rightarrow R_1 / OR_1 \rightarrow R_2 / OR_1 R_2 \rightarrow W / WOR_1 R_2 W=AC$ – analitik kauzatemama.

Xullas, quyida tahlil qilinayotgan analitik kauzatemalar xuddi shu kabi applikativ modelga tayangan derivatsiyaga asoslanadi.

Analitik kauzatemama *bitmoq* soʻzi bilan hosil boʻlganda ham kauzal harakatning toʻla yakun topgani anglashiladi:

Bir-biriga oʻxshagan kunlar yeb bitirdi orzular togʻini... (U.Hamdam. Sabo va Samandar)

Keltirilgan misolda *yeb bitirdi* analitik kauzatemasi taʼsir etish maʼno ifodasini beruvchi kauzal munosabatni shakllantirmoqda. Bunda bir tushuncha kauzator maqomida boʻlib, ikkinchi mavhum tushunchaga taʼsir etmoqda. Mazkur kauzatemaning koʻmakchi qismidan oʻrin olgan *-ir* qoʻshimchasi kauzaoperator hisoblanadi va kauzal maʼnoni voqelantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, yetakchi qismda kelayotgan *-b* ravishdosh shakli ham operator maqomida boʻlib, analitik vosita tarkibiy qismlarining derivativ munosabatga kirishuvida faoliyat koʻrsatmoqda.

Boq feʼli analitik kauzatemaning koʻmakchi komponenti boʻlib kelganda, uning yetakchi qismidagi *-(i)b* affiksi operator vazifasini oʻtaydi va bunday analitik vosita maʼlum bir vaziyatga nisbatan aniqlik kiritish xususidagi kauzal maʼnoni shakllantiradi:

1. *...hujuming bu safar sust koʻrinadi. Mana oʻqib boq* (Oybek. Mukammal asarlar toiʻplami / Nur qidirib).

2. *Tarqaldi shunday mish-mish:*

Danakning dumi bormish.

Qarab boq – dovuchchani...

(T. Adashboyev. Danak haqida kim qanday yozardi?)

Havola qilingan misollardagi *oʻqib boq, qarab boq* analitik kauzatemalari orqali roʻyobga chiqayotgan harakatda kauzator kauzantni faollashtirib, uni maʼlum

bir masalaga aniqlik kiritishga da'vat etmoqda. Buning natijasida kauzant qandaydir xulosaga kelishi kerak bo'ladi.

Bor ko'makchi fe'li bilan derivativ munosabatga kirishayotgan yetakchi fe'l analitik kauzatemasi hosil qilganda, *-(i)b* yoki *-a, -y* affikslari ikkala fe'lning konnektori bo'lib xizmat qiladi. Mazkur turdagi analitik kauzatemasi yetakchi qismining relyatori sifatida qaysi operator birikib kelishidan qat'i nazar, kauzatorning kauzantni undashidagi harakat ijrosida davomiylik, daraja kabi ma'nolar ifodasi yetakchilik qiladi:

...dushmanlaringizni selday bosib borasiz, kunpayakun etasiz (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Birinchi kitob).

Ko'rib turganimizdek, *bosib borasiz* kauzatemasidan kauzatorning kauzantga ta'sir o'tkazishida bajarilishi kerak bo'lgan harakat ijrosining davomiyligi ma'lum bir vaqt doirasida darajama-daraja oshib borishi sezilib turibdi. Keyin kelayotgan analitik vosita esa harakatning to'la yakun topishini ifodalamoqda.

O'rni kelganda shuni izohlab o'tish kerakki, kauzativ harakatning vaqt o'lchovi bilan aloqadorligi analitik kauzatemaning *taksis* bo'la olishidan ham darak beradi (grekcha – *taksis* – «joylashuv, tartib»). Zero, *taksis* deganda, hech bo'lmaganda ikki fe'l formasining o'zaro munosabatga kirishuvini tushunamiz. Bu vaziyatda *taksis* juftlikni hosil etayotgan fe'llar teng huquqli bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, ularning biri semantik jihatdan yetakchi bo'lsa, ikkinchisi unga tobe bo'lib qoladi¹.

Analitik kauzatemaning aynan vaqt mezoni bilan bog'lanib *taksis* bo'lishining boisi shundaki, *taksis* paytga dahldor munosabatlarni tavsiflovchi tushuncha bo'lib, uni tadqiq etishda harakatning bir paytda sodir bo'lishi yoki bo'lmasligi, asosiy va ikkinchi darajali harakatlarning o'zaro munosabati hamda mazkur harakatlarning sabab va oqibat ma'nosi bilan aloqadorligi kabi aspektual masalalar o'rganiladi. Tilshunoslikda bunday hodisalar talqini rejasi dastlab R.O.Yakobson tomonidan kun tartibiga qo'yilgan edi².

---

¹ Bu haqda qarang: Azisova M.C. Таксис в современном татарском литературном языке//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Тобольск, 2004.-С.9.

² Bu haqda qarang: Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. -М.: Языки славянской культуры, 2004. -С.25.

Shunday ekan, analitik kauzatemaning payt tushunchasi bilan qurshovda kelishi holatini, bizningcha, taksis sifatida ham o'rgansa bo'ladi. Ammo bu bilan taksisni tor ma'noda tushunmaslik kerak, chunki teng va tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalar ham parataksis hamda gipotaksisni tashkil etadi. Bundan tashqari, ustpredikativ konstruksiyani voqelantiruvchi makromatnlar gipertaksisli majmuani hosil qilishi mumkin. Biz faqat yetakchi va ko'makchi fe'lining kauzativ ma'no ifodalashini o'rganishdagina bu masalaga to'xtaldik.

Bizga ma'lumki, **boshla** ko'makchi fe'li ishtirokida hosil bo'lgan analitik vosita harakatning boshlanishini bildiradi. Masalan, *o'qiy boshladi, ayta boshladi, yoza boshladi* kabi. Ushbu fe'l orqali analitik kauzatema shakllanganda ham xuddi shu ma'no saqlanib qoladi. Lekin qo'shimcha tarzda qo'zg'ash, ta'sir etish ma'nosi yuklanadi:

Ot ustiga yopilgan og'ir zirhli kejim va uning bo'yniga osilib olgan yarador Humoyunning vazni samanni cho'ktirib yubora boshladi (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Berilgan jumlada predmet va shaxsning jonivorga ta'sirini ifodalovchi faktivlik asosidagi kauzativlikni kuzatmoqdamiz.

Mazkur kauzativlik *cho'ktirib yubora boshladi* tarzidagi analitik kauzatema orqali voqelanmoqda va bunda ta'sir harakatining boshlanishi ifodalanmoqda. Mavjud vaziyat applikativ modelga tayangan analitik kauzatema konnektor sxemasining kengaygan generatsiyasini taqozo etmoqda. Bu, o'z navbatida, so'zlovchining nutqiy faoliyatida til belgilarini qay tarzda qo'llashiga ko'ra amalga oshmoqda, chunki kauzatemani *cho'ktiria boshladi* ko'rinishida ham shakllantirish mumkin. Ammo *yubormoq* fe'lining kauzatema yetakchi qismining ikkinchi relyativi sifatida kelishi kauzativ harakat boshlanishining iyerarxik tarzda amalga oshayotganini ifodalovchi mazmunni yuzaga chiqarmoqda. Aslida, *yubormoq* fe'li ko'makchi fe'l bo'lib kelganda, harakatning to'la bajarilishi ma'nosini bildiradi, lekin bu o'rinda u mazkur ma'nodan chetlashadi. Analitik kauzatemaning kauzaoperatori sifatida *-tir* orttirma nisbat shakli faoliyat ko'rsatmoqda. Uning tarkibiy qismlari esa *-ib*, *-a* operatorlari orqali derivativ munosabatga kirishmoqda.

Analitik kuzaderivatsiya **chiq** ko‘makchi fe‘li bilan voqelanganda, kuzatorning individni ma‘lum bir faoliyatga undashidan aks etayotgan ma‘no kuzant tomonidan amalga oshiriladigan harakat ijrosining to‘la va tezda bajarilishi kerakligini bildiradi:

–*Bobur, ukangni kiyintirib chiq, o‘g‘lim, –katta o‘g‘liga buyurdi* (N.Abbosxon. Sho‘rqishloq).

Keltirilgan misoldagi *kiyintirib chiq* kuzatemasi ifodalayotgan mazmundan kuzator bir yo‘la ikki individni faollashtirayotgani anglashilmoqda. Aniqrog‘i, u birinchi individga nisbatan kontaktli, ikkinchisiga nisbatan esa distantli kuzatsiya kuzatori maqomini egallagan. O‘z navbatida, bu vaziyatda birinchi individ ham ikkinchisiga nisbatan kontaktli kuzatsiya kuzatori vazifasini bajarib keladi. Ikkala kuzatorning ta‘sir etish faoliyatida ham kuzal harakatning to‘la bajarilishi ma‘nosi ifodalanadi.

Shuni aytish kerakki, *chiq* fe‘li ko‘makchi fe‘l bo‘lib, yetakchi komponent bilan kuzaderivativ munosabatga kirishganda ularning mikrosintagmatik munosabati operatori sifatida asosan ravishdoshning *-(i)b* affiksi analitik kuzatema konnektori maqomida keladi. Lekin ba‘zan mazkur operator o‘rnini *-a* qo‘shimchasi ham egallashi mumkin. Bunday kuzal vaziyatda kuzator tomonidan berilgan buyruq asosiy emas, balki qo‘shimcha undash ko‘rinishida gavdalanadi. Masalan, yuqoridagi misolning sintaktik operatorini o‘zgartirib ko‘raylik:

–*Bobur, ukangni kiyintirib chiq, o‘g‘lim, –katta o‘g‘liga buyurdi.*

Ko‘rinadiki, kuzator kuzantni avval qandaydir harakatni bajarishga undagan, ammo keyinchalik ikkinchi topshiriq mavjudligi esiga tushib, uni ham yo‘l-yo‘lakay amalga oshirishni aytmoqda. Ushbu holatda kuzal harakatning to‘la bajarilishi ma‘nosi bilan birgalikda harakatning tezda bajarilishi kerakligi ham anglashiladi. Shunday ekan, analitik kuzatema operatori sintaktik vazifadan tashqari semantik funksiya bajarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kel ko‘makchi fe‘li vazifasidagi fe‘l bilan analitik kuzatema shakllanganda, kuzal harakatning tez fursatda ado etilishi ma‘nosi ifodalanadi:

«*Bolalaringizga qarab turaman, yordamlashib keling*», -debdi («Darakchi» gazetasidan).

Jumladagi *yordamlashib keling* analitik vositasidan ifodalanayotgan kauzativatsiyada tezgina, kechikmasdan bajarilishi kerak bo'lgan harakatga undash ma'nosi borligi anglashilmoqda. Ammo prof. A.Hojiyev *kel* ko'makchi fe'li orqali davomiylik ma'nosi ifodalanishini ta'kidlaydi. To'g'ri, kauzativlikni hisobga olmaganda, davomiylik ma'nosining berilishi shubhasiz:

Brigada o'sha yildan buyon yiliga hosilni uch-besh sentnerdan oshirib kelyapti (R. Fayziy. Do'rmonlik yigit/A.Hojiyev keltirgan misol).

Darhaqiqat, *oshirib kelyapti* tarzidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidan harakatning davomiylik ma'nosi bilan bog'liqligi izoh talab etmaydi. Lekin shuni ham aytish kerakki, A.Hojiyev mazkur fe'l yordamida kauzal ma'noning ifodalanishini inkor etadi. Bu haqda olimning asarida quyidagilarni o'qiymiz: «...yetakchi fe'l va *kel* ko'makchi fe'lidan tashkil topgan birikuvlar, o'z-o'zidan, kelasi zamon ma'nosiga ega bo'lmaydi. Chunki kelasi zamon nutq momentidan so'ng boshlanadi. *Kel* ko'makchi fe'li bilan yasalgan birikuvlar buyruq mayli formasida ham qo'llanmaydi. Shuning uchun ham hech vaqt *bugundan boshlab xotiralarni yozib kel* deyilmaydi»¹.

Albatta, *bugundan boshlab xotiralarni yozib kel* shaklidagi mantiqsiz jumlaning hech kim tuzmasa kerak. Ammo bu bilan *kel* ko'makchi fe'li ishtirokida hosil bo'lgan analitik formaning kauzativ shaklda (buyruq shaklida) ishlatib bo'lmaydi degan xulosa chiqarish, bizningcha, asossizdir. Zero, fikrimiz dalilini yuqorida keltirgan misolimiz bilan izohlashimiz mumkin. Bundan tashqari, yetakchi fe'l va *kel* ko'makchi fe'lidan tashkil topgan birikuvlar, o'z-o'zidan, kelasi zamon ma'nosiga ega bo'lmaydi degan g'aliz fikrga ham qo'shilish qiyin. Masalan, havola etilgan «*Bolalaringizga qarab turaman, yordamlashib keling*» jumlasidagi «*yordamlashib keling*» shaklini «*yordamlashib kelasiz*» deb o'zgartirsak, kelasi zamonda ifodalanadi. Garchi analitik kauzatemani «*yordamlashib kelasiz*» shakliga o'zgartirmasak ham, gapdagi «*qarab turaman*» degan analitik vositaning

---

¹ Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. -Тошкент: Фан, 1966, 76-бет.

borligining o‘zi «yordamlashib keling» kauzatemasini kelasi zamonga xosligini ko‘rsatmoqda.

Analitik kauzatemaning yetakchi qismi *ket* fe‘li bilan applikativ munosabatga kirishganda, vaziyatga qarab, turli kauzal ma‘no ifodalarini yuzaga chiqarishi mumkin. Masalan, kauzativatsiyadan anglashilgan harakatning to‘la darajada amalga oshishi: *Ishni tugatib ket*; kauzal munosabat harakatida boshlanish ma‘nosi: *Biznikida o‘ynab ket*; kauzator ta‘sir etgan individning o‘zi mavjud bo‘lgan o‘rindan boshqa yo‘nalishga qarab ketishi: *Uni sudrab ket* kabi.

Biz quyida havola etayongan misollarning birinchisida *sudrab ketdi* analitik vositasi, garchi buyruq formada bo‘lmasa-da, subyektning individga ta‘siri uni qo‘zg‘ash holatini anglatgani bois kauzativ hisoblanadi. Bunda, eslatib o‘tganimizdek, kauzativatsiyada individning o‘zi mavjud bo‘lgan o‘rindan boshqa yo‘nalishga qarab ketishi ma‘nosi anglashiladi va faktivlikning «*ikki shaxs o‘rtasida jismoniy ta‘sir oqibatidagi kauzativlik*» turiga mansub bo‘ladi. Ikkinchi misoldagi *kelib ket* kauzatemasi orqali harakatning boshlanish momenti ifodalanib, kauzator kauzantni ma‘lum vaziyatdan xabardor bo‘lib turishga undamoqda:

1. *U...qo‘limdan mahkam tutganicha...yana orqaga sudrab ketdi* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild).

2. *Tog‘asi yanagi haftaga bir kelib ket, surishtirib ko‘raman,-debdi* (O‘.Umarbekov. Yer yonganda).

Analitik kauzatemaning yetakchi qismiga *ko‘r* fe‘li relyator bo‘lib kelsa, kauzatorning undashi orqali bilish, sinash, o‘ylash, tajriba qilib ko‘rish, ta‘kidlab ogohlantirish kabi ma‘nolar ifodalanadi:

1. «*Men go‘zalman, chiroyliman!*» - degan gilni,
Yerga tushgach, olib ko‘ring...so‘lg‘inlatib

(Cho‘lpon. Chechak).

2. *Aks holda ko‘z oldingda ikki o‘g‘lingning boshi ketadi. O‘ylab ko‘r!* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich)

3. *Sen kolxoz uchun yot – begonasan, bu yerga qadam bosa ko‘rma* (T.Malik.So‘nggi o‘q).

Misollarning birinchisida *olib ko'ring* kuzatemasidan chechakni qo'lga olish bilan birga, mulohaza ham qiling, degan kuzal ma'no anglashilmoqda, ikkinchisida esa *o'ylab ko'r* analitik vositasidan kuzantni o'ylashga undash aks etmoqda. Uchinchi misolda *bosa ko'rma* tarzidagi analitik formadan kuzatorning individni ta'kidlab ogohlantirishi voqelanmoqda. Mazkur ma'no analitik kuzatema tarkibiy qismlari derivatsiyasida *-a* ravishdosh shakli operator bo'lib kelganligi tufayli yuzaga chiqmoqda. Umuman, ushbu misollardagi kuzativlik bir shaxsning ikkinchi shaxsga buyruq berishi va psixologik ta'siri oqibatida sodir bo'ladigan kuzal harakatni ro'yobga chiqarmoqda.

O'tir fe'li relyator bo'lib analitik kuzatema shakllansa, kuzativatsiyadan anglashilgan harakat ijrosida davomiylik ma'nosi ifodalanadi:

Keyin jim quloq solib o'tir (Z. Rahim. Bola – odobi bilan aziz).

Darhaqiqat, yuqoridagi jumlada kuzator kuzantni da'vat etishida *quloq solib o'tir* tarzidagi konnektor sxemasiga asoslangan kuzatemadan individning tinglash vazifasini bajarishi davomiy ekanligi kuzatilmoqda.

O't fe'li yetakchi qismga ko'makchi fe'l bo'lib birikib kelgan analitik vositadan kuzativatsiya jarayonida birovga yo'naltirilgan undash harakati davomida bir zum to'xtab o'tish, e'tiborga olish ma'nosi anglashiladi:

Endi navbat seniki, mayli,

Ko'ylagimga suv sachratib o't

(O. Madaliyev. «Tog' lolasi» qo'shig'idan).

Ushbu misoldagi *sachratib o't* kuzatemasidan xuddi shu ma'no anglashilmoqda va kuzator kuzantni jismoniy ta'sir ostida faollashtirmoqda. O'z navbatida, bu harakat qandaydir qisqa vaqt ichida amalga oshishi kerakligi ta'kidlanmoqda. Bundan tashqari, umumiy kuzativ qurilma mazmunidan uning kuzal munosabatning permissiv turiga mansub ekanligi anglashilmoqda, negaki mazkur holatda kuzatorning harakat bajarilishiga ruxsat berayotgani kuzatilmoqda.

Aytish kerakki, *o'tir*, *o't* fe'llari yordamida yuzaga kelayotgan kuzal harakat natijasi payt munosabati mazmunining davomiylik hamda qisqalik olchovlari bilan bog'liq ekan, bu vaziyatda konsekvantning *temporallik* bilan aloqadorligini

kuzatamiz. Temporallik deganda, payt momentining o'ziga xos xususiyati, vaqt xarakteristikasi, dinamikasi tushuniladi.

Ol fe'li bilan analitik kauzatemata tuzilganda kauzatorning faollashtiruvchi undashida kauzantning manfaati ko'zlangan kauzativatsiya amalga oshadi. Boshqacha aytganda, kauzantga nasihat berish asnosida ta'sir etiladi:

1. *Intilma samoga, to'xta, sabr et,*

Bu yerda tanib ol oq-u qaroni!

(Cho'lpon. Balandlikda)

She'riy parchada *tanib ol* shaklida berilayotgan kauzativ derivatemadan yuqorida ta'kidlab o'tilgan ma'no anglashilmoqda. Bundan tashqari, **ol** fe'li relyator bo'lib kelganda, ogohlantirish ma'nosi ham ifodalanishi mumkin:

2. *Ikki qulog'ing bilan eshitib ol* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

Ko'rib turganimizdek, misoldagi *eshitib ol* kauzatemasi orqali kauzator individni ogohlantirishi bilan bir qatorda, psixologik ta'sir ham etmoqda.

Kauzatemata **qo'y** fe'li ishtirokida shakllanganda kauzatorning undashidan albatta va to'la bajarilishi lozim bo'lgan harakat natijasi ko'zda tutiladi.

1. –*Tanishib qo'y, Gulchehra, - dedi Nurmat aka Nazirani ko'rsatib, - bu kishi yangi zootexnigimiz* (O'.Umarbekov. Shirinsoy oqshomlari).

2. *Bu pullarni Akbaraliga berib qo'ying* (S.Ahmad. Ufq).

3. *Xatosini anglab yetgan birodarimizga ko'mak bering va aravada uylariga eltib qo'ying* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

Berilgan misollarda kauzal munosabat konsekvanti *tanishib qo'y, berib qo'ying, ko'mak bering, eltib qo'ying* shaklidagi analitik vositalar bilan ro'yobga chiqmoqda. Ikkinchi va uchinchi misollardagi analitik vositalarga birikib kelayotgan buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik (hurmat) shakli *-sin* kauzaoperator vazifasini o'tamoqda.

Qol fe'li bilan tuzilgan analitik kauzatemalarda faktivlik hamda permissivlik asosida voqelanuvchi kauzativatsiyani kuzatishimiz mumkin. Agar analitik

kauzatemalari *-a* operatori bilan derivatsion munosabatga kirishsa, kauzativatsiyada permissivlik yuzaga keladi:

1. *–Agar inilarim menga qarshi qilich yalang‘ochlaydigan bo‘lsalar,...jang maydonida o‘ldira qolsinlar* (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Havola etilayotgan misolda kauzator individlarni faollashtirishi jarayonida ularning ma‘lum bir harakatni bajarishlariga xayrixohlik bildirishiga ko‘ra kuzatsiyalamoqda. Bu esa komitativ shakldagi permissivlikni taqozo etadi.

Agar kuzatema komponentlarining konnektori sifatida ravishdosh formaning *(i)b* affiksi vazifa bajarib kelsa (*ichib qol*), u holda konsekvent faktivlikni ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, kauzator jismoniy yoki psixik jihatdan ta’siri oqibatida kauzantni faollashtiradi. Lekin prof. A.Hojiyev *qol* fe’lida subyekt aktiv bajaradigan harakat yo‘q deb hisoblaydi va bu fe’l subyektning mavjud bo‘lgan holatda qolishi ma’nosini ifodalashini ta’kidlaydi (*sovib qolmoq, bo‘shab qolmoq, ko‘karib qolmoq*)¹. Bizningcha, olim *qol* fe’li bilan kauzativ forma hosil bo‘lishini e’tiborga olmagan ko‘rinadi. Vaholonki, A.Hojiyev keltirgan misolda, *ko‘karib qolmoq* tarzidagi analitik vositada, aktivlik mavjudligi sezilib turibdi. Bundan tashqari, analitik shakldan mavjud bo‘lgan holatda qolish ma’nosi ham anglashilmayapti, zero, ko‘karish boshqa holatga o‘tish demakdir.

Biz esa o‘z fikrimizni, *qol* fe’li bilan shakllangan analitik vositalarda faollik mazmuni mavjudligini, faktivlikka asoslanuvchi kauzativatsiya orqali dalillay olamiz. Zotan, kauzal ma’noning bu ko‘rinishida faol subyekt nafaol individni faollashtiradi, natijada kauzator ham, kauzant ham aktivlik maqomida bo‘ladi:

2. *...Zebi xolaning oldida o‘tirgan oyim imlab chaqirib qoldi* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild).

Ko‘rinadiki, *imlab chaqirib qoldi* shaklidagi analitik kauzatema hosil qilayotgan mazmuniy xulosadan kauzator undash harakatini kutilmaganda amalga oshirayotgani va bunda faol kauzator nafaol individni aktivlashtirayotgani kuzatiladi.

---

¹ Qarang: A.Hojiyev. Ko‘rsatilgan asar, 116-bet.

Analitik kauzatemam *tashla* fe'li bilan hosil bo'lganda, kauzativatsiya konsekvatidan to'la va so'zsiz bajarilishi lozim bo'lgan harakat ijrosi ko'zda tutiladi. Ba'zan vaziyatga qarab, iltijo etish ma'nosi ham anglashiladi:

1. *Yo meni otib tashla, yo qo'yib yubor* (N.Eshonqul. Ajr).

2....*Shu bugunoq kelinginamning yo'llaridan g'ovlarni olib tashla!* (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim)

Berilgan misollarning birinchisida aks etgan *otib tashla* kauzatemasidan to'la amalga oshishi lozim bo'lgan harakat ijrosi mazmuni ro'yobga chiqayotgan bo'lsa, ikkinchi misoldagi *olib tashla* formasidagi analitik vositadan iltijo etish ma'nosi anglashilmoqda, negaki ushbu kauzasituatsiya ibodat asnosida amalga oshmoqda. Mavjud jarayon bir qaraganda faktivlikka o'xshab ko'rinsa-da, aslida, u permissivlikni taqozo etadi, chunki mantiqan bu vaziyatda kauzatordan ruxsat so'ralmoqda.

Tur fe'li analitik kauzatemaning ko'makchi komponenti bo'lib kelganda, kauzativ situatsiyadan konkret vaqt ichida davom etishi ko'zda tutilgan harakat mazmuni ifodalanadi:

1. ....*xonning qo'shini zo'r kelsun deb xudodan tilab tur* (Cho'lpon. Yana oldim sozimni/Yorqinoy).

2. *Akam bo'ling, ko'rishib, suhbatlashib turaylik* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

3. *Meni shu yerda kutib tursangiz* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

4. *Men kelguncha qo'shinni yordamchim sifatida siz boshqarib turasiz* (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

Ushbu misollarda ifoda etayotgan *tilab tur, suhbatlashib turaylik, kutib tursangiz, boshqarib turasiz* kabi kauzativ taksislarda kauzatsiyalangan individning amalga oshiradigan harakati ma'lum bir vaqt ichida davom etadi. Mavjud kauzatemalardan *suhbatlashib turaylik* shakli komitativli permissivlikni voqelantirmoqda. Buni ko'makchi qismga relyativ bo'lib kelayotgan *-ay + -lik* kauzaoperatorlari ro'yobga chiqarmoqda. Keyingi misollardagi *kutib tursangiz,*

boshqarib turasiz formasidagi analitik kauzatemalarning operatori sifatida *-sa+-ngiz* va *-siz* affikslari faoliyat ko'rsatmoqda. Ushbu affikslar hurmat ma'nosidagi kauzal munosabatni yuzaga chiqarmoqda.

Yet fe'li kauzatemaning yetakchi komponentiga relyativ bo'lib kelganda, kauzator harakatning to'la bajarilishini uqtirgan holda kauzatsiyalaydi:

Shunday qilishsinki, biz bilan urushmoq foydasiz ekanligini butun shahar anglab yetsin! – dedi Chingizxon (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

Mazkur misolda kauzator kauzasituatsiyani kontaktli va distantli ravishda voqelantirmoqda. III shaxs buyruq-istak mayli affiksi *-sin* kauzatemaning operatori bo'lib kelmoqda.

Yot fe'li kauzal harakatning davomiyligiga ishora qilgan holda analitik kauzatemaning ko'makchi komponenti vazifasida keladi:

1. *Qarib qolding*

Taxt g'amin qo'y,

Orom gashtin surib yot

(E.Vohidov. Ruhlar isyoni).

2. *Ul intilib, ul urinib yotadir,*

Tor qafasdan qutgargali o'zini

(Cho'lpon. Erkinlik istagi).

3. *–Qiz tayyor...qishloqda mening bir xolam bor, o'sha darak solib topgan ekan. Endi qistab yotibdi* (Cho'lpon. Yana oldim sozimni/Kecha va kunduz).

Kauzatsiyalanish harakatining davomiylik mazmuni bilan aloqador ekanligi misollardagi *surib yot, urinib yotar, qistab yotibdi* kabi shakllangan kauzatemalar orqali anglashilmoqda. Ikkinchi misolda refleksiv kauzasituatsiya kuzatilmoqda.

Yubor fe'li bilan shakllangan analitik kauzatemalarda kauzal harakatning to'la, tez va oson bajarilishi ma'nosi anglashiladi:

1. *...ular mamlakatda yana katta ig'vo qo'zg'atib yubordilar* (Cho'lpon. Yana oldim sozimni/Yorqinoy).

2. *Hazilining og'ir botganini bilsa, ertasiga uyiga borib bo'lsa ham, uzr so'rab ko'nglidan chiqazib yuboradi* (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim).

3.–*Hoy bola, g'ildirakka qittaygina yel urib yubor* (S.Ahmad.Yo'qotganlarim va topganlarim).

Misollarning birinchisi komitativ kauzasituatsiya bo'lib, mazkur konsekventni relyativ sifatida kelayotgan *-lar* ko'plik qo'shimchasi ifodalamoqda. Bu orqali kauzatorlarning bir necha subyektdan iborat ekanligini bilamiz. Ortirma nisbat qo'shimchasi *-t* esa analitik formaning kauzaopreatori hisoblanadi.

Ikkinchi misolning konsekventidan (xulosasidan) *posessivlik* mazmuni anglashilmoqda. Chunonchi, posessivlikda kauzator biror bir narsaning egasi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, kauzatorga nimadir tegishli bo'lganligi bois u *posessor* maqomida bo'ladi. Jumladan, tahlil qilinayotgan misoldagi *hazil* kauzatorga tegishli bo'lib, subyekt uni individning ko'nglidan chiqarib yuborish uchun kauzatsiyalamoqda. Kauzativatsiya *chiqazib yuboradi* analitik kauzatemasida o'z aksini topmoqda.

Uchinchi misolda faktivlikning «*bir shaxsning ikkinchi shaxsga buyruq berishi orqali ta'siri oqibatida kauzantning faollashuvi*» turiga mansub bo'lgan kauzativatsiyani kuzatamiz. Kauzativ ma'no *urib yubor* analitik formasi bilan voqelanmoqda.

Kauzativ derivatema *yur* fe'li bilan voqelanganda, kauzal munosabatdan uzoq davomiylik ma'nosi anglashiladi:

Xafa qilmay, o'ynatib yur ko'nglim xushlab,

Bolaligim, nega ketding meni tashlab?

(A.Fayz. «Bolaligim» qo'shig'idan)

Ko'rib turganimizdek, *o'ynatib yur* kauzatemasi temporallik alomatini kasb etib, u ro'yobga chiqarayotgan kauzativatsiyadan uzoq davomiylik ma'nosi aks etmoqda.

Tahlil qilib o'tilgan yetakchi va ko'makchi fe'llar birikuvidan tarkib topgan analitik kauzatemalardan tashqari *bezor qilmoq, majbur bo'lmoq, dag'dag'a qilmoq, buyurmoq, yubormoq, farmon bermoq, sababchi bo'lmoq, da'vat etmoq, majburlamoq, qistamoq, undamoq, yuklamoq* kabi ayrim mustaqil va qo'shma

fe'llarni ham kauzativlikni analitik jihatdan ifodalovchi vositalar sifatida o'rganmoqdamiz. Zotan, ushbu fe'llar ishtirokida kauzativ qurilmalar voqelanadi:

1. *Echkimiz...tipirchilab odamni **bezor qilardi**. Shunda birontamiz uning orqa oyoqlarini ushlab turishga **majbur bo'lardik*** (O'.Hoshimov. Saylanma. II jild).

2. *Oyim bir **dag'dag'a qilgan edi**, istar-istamas borib echkining oyog'idan ushladim* (O'.Hoshimov. Saylanma. II jild).

3. *Bir marotaba lola navlarini sanashlarini **buyurdim*** (Zhiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma).

4. *Humoyun...Turdebekni Umarqutga **yubordi*** (P.Qopdirov.Avlodlar dovoni).

5. *Bayramxon...topshiriqni zudlik bilan bajarishga **farmon berdi*** (P.Qopdirov. Avlodlar dovoni).

6. *Nimagaki erishgan bo'lsam, hammasiga Abdulla aka **sababchi*** (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim).

7. *Dushmanlari o'shanda uni nag'alli poshnalari bilan tepib umurtqasiga **zarar yetkazgan ekan*** (P.Qopdirov. Avlodlar dovoni).

8....*Oybek qarsillab kulib yubordi. Oybek tag'in,tag'in deb **qistaydi*** (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim).

9. ...*Abayning sevgilisi suluv Aygerim hamisha ilhom parisi bo'lib, uni ijodga **undardi*** (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim).

10.*Partiya Amirni islohga **da'vat etdi*** (M.Xayrullayev. Ma'naviyat yulduzlari).

11. *Yurt ozodligi uchun kurashishga seni vijdon **majburlagan*** (S.To'rayev. Turnalardan pastda, oy bilan teng).

12. *Mazkur farmoyish ijrosining nazorati Bosh direktor o'rinbosari R.Safayev zimmasiga **yuklansin*** (M. Aminov va boshqalar. Ish yuritish).

Ko'rib turganimizdek, keltirilgan misollarda referentlar o'rtasida kauzal munosabatlar mavjudligi izoh talab qilmaydi.

Yuqorida ohangning ham kauzativlikning ifodalanishida analitik vosita sifatida ishtirok etishini ta'kidlab o'tgan edik. Ohang sintaktik vazifa bajaruvchi (gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini belgilashda) va emotsionallikni ifodalab keluvchi tushuncha bo'lib, nutqdagi har qanday fikrni uning ishtirokisiz tasavvur etib

bo'lmaydi. O'z navbatida, ohang kauzativ qurilmalarning voqelanishida quvonch, qo'rqinch, g'azab kabi emotsional bo'yoqdorlikni yuzaga chiqaradi. Bugungi kunda kauzativ qurilmalarning shakllanishida ohang va hissiyotning ahamiyatini yoritishga bag'ishlangan monografik tadqiqot ishlari ham yaratildi¹. Binobarin, bu mavzuda o'zbek tili materiallari asosida yirik tadqiqot ishini amalga oshirsa bo'ladi. Ammo biz kauzativlikning ifodalanishida ohangning analitik vosita sifatida ishtirok etishi haqidagi fikrimizni qisqagina bayon etmoqchimiz, xolos. Jumladan, quyidagi misollarga e'tibor qarataylik:

1. –*Turing, dodho! Xirmonga o't ketdi!!!* (Cho'lpon. Yana oldim sozimni/Kecha va kunduz)

2. –*Chaqirmaydi-ya, chaqirmaydi!*—dedi o'z gapi o'ziga nash'a qilib,—*Ming yillik qadrdonim bo'laturib chaqirmaydimi?* (S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim)

3.—*Tegma menga!*—deb baqirdi so'fi. *Eshoningni sog' qo'yamanmi men? A?* (Cho'lpon. Yana oldim sozimni/Kecha va kunduz)

Berilgan misollarning birinchisida kauzatsiya asnosida qo'rqinch, ikkinchisida xursandchilik, uchinchisida esa g'azab kabi hissiyotlar yuzaga chiqmoqda. Zotan, inson nutqini hissiyotlarning ifodasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Kauzativlikning analitik nuqtayi nazardan o'rganilishida emotsiya muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u kauzal vaziyatda ro'yobga chiqadi va ohang bilan yaxlitlanadi. Ohang esa analitik vositalar sirasiga kiradi². Mazkur jarayonda referentlar o'rtasidagi kauzativatsiyada turli hissiyotlar bilan birgalikda psixik ta'sir ham amalga oshadi. Y.V.Paducheva ta'kidlaganidek, hissiy fe'llar sinfining tarkibiy yadrosi ruhiy holatni emas, balki ruhiy ta'sirni anglatuvchi kauzativ vositalardan iborat³. Lekin bu jarayonda ruhiy holat o'zgarmas ekan deb tushunmaslik kerak. Emotsional

---

¹ Bu haqda qarang: Михеева Н.А. Каузация эмоционального состояния и эмоционального отношения в испанском языке//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. -М.,2007; Сюткина Н.П. Функционирование эмотивных каузативов//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук.- Пермь, 2019.

² Qarang: Turniyozov N.Q. Tilshunoslikka kirish. -Samarqand: SamDCHTI, 2006, 40-bet.

³ Qarang: Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. -М.: Языки славянской культуры, 2004. -С. 276.

kauzativlar semantik potensialida ruhiy holatni o'zgartirish ma'nosi ham mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, bir individning ikkinchisiga ta'sir etishida ruhiy holatning o'zgarishi ham kuzatiladi. Buni yuqoridagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Jumladan, ikkinchi misoldagi «*chaqirmaydi*» so'zi orqali «*chaqiradi*», uchinchisidagi «*sog' qo'yamanmi*» so'zi orqali «*sog' qo'yamayman*» kabi kauzativ ma'nolar bilan bir qatorda ruhiy holatning o'zgarishi ham anglashilmoqda. Ushbu vaziyatda nutqda ifoda etayotgan ohang va u orqali berilayotgan emotsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tushunchalarni biz kauzal ma'noning voqelanishida ekstralingvistik unsur hisoblanuvchi analitik vosita sifatida talqin etdik. Bu esa *interpersonal* (ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi munosabat) leksika semantikasida aks etadi.

IKKINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Shlegel A. W. von. Observations sur la langue et la littérature provençales. -Tübingen Beiträge zur Linguistik, 1971, 122 S.

Schlegel Fr. Über die Sprache und Weisheit der Indier. -Heidelberg, 1808. S.51-52.

Turniyozov N.Q. Tilshunoslikka kirish. -Samarqand: SamDCHTI, 2006, 40-bet.

Абубакирова Л.Ф. Аналитические глаголы в башкирском языке и их семантико-грамматические особенности//Автореф.дис.канд.филол.наук. -Уфа, 2003.

Азисова М.С. Таксис в современном татарском литературном языке//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Тобольск, 2004.-С.9.

Аскарлова Л. Р. Проблемы аналитизма в тюркологии//Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, литературы, истории и религии. Материалы VIII Международной тюркологической конференции. -Казань, 2016. -С.168-170.

Баклагова Ю.В. Аналитический каузатив с глаголом *help* в английском языке: категориальная парадигма конструкции *helpsomebody (to) dosomething*// Филологические науки. Вопросы теории и практики. -Тамбов: Грамота, №12(78), 2017. -С.91-93.

Баскакаов Н.А. Аналитические и синтетические грамматические формы-ступени морфологического развития слова//Аналитические конструкции в языках различных типов. -Л.: Ин-т языкознания, 1963. -С.18-19.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.-С.31.

Гиганов И.И. Грамматика татарского языка. -СПб., 1801. -С. 90-97.

Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. -М.: Языки славянской культуры, 2004. -С.25.

Михеева Н.А. Каузация эмоционального состояния и эмоционального отношения в испанском языке//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. -М.,2007.

Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. -М.: Языки славянской культуры, 2004. -С. 276.

- Реформатский А. А. Введение в языковедение. -М.: Аспект Пресс, 1996. -С.235.
- Севортян Э.В. Грамматические и семантические признаки аналитических конструкций в отличие их от словосочетаний в тюркских языках//Аналитические конструкции в языках различных типов. -М.,-Л.: Ин-т языкознания, 1965. -С.233-239.
- Сюткина Н.П. Функционирование эмотивных каузативов//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук.- Пермь, 2019.
- Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языки//Языки мира. Тюркские языки. -Бишкек: Кыргызстан, 1997. -С.43.
- Терешина Ю.В. Межкатегориальные связи каузативных конструкций//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Ижевск, 2008. -С.10-12.
- Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме//Избранные труды по филологии. -М.: Прогресс, 1987. -С. 59.
- Трусев Н.К. Каузативные конструкции в английском публицистическом тексте//Актуальные проблемы теоритической и прикладной лингвистики: сборник научных трудов. -Ульяновск: УлГТУ, 2010. -С.159.
- Филимонова Н.Г. Основные способы образования каузативов в английском языке//Современные проблемы науки и образования, №5, 2014.
- Хайруллаев Х.З. Тил бирликларининг поғонали муносабати. -Тошкент: Фан, 2008, 33-бет.
- Шаумян С.К. Структурная лингвистика. -М.: Наука, 1965. -С.209-211.
- Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. -М.: Наука, 1965.
- Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. -Тошкент: Фан, 1966, 3-76-116-бетлар.

IV BOB. MAKROSINTAKTIK QURILMALAR KAUZATIVLI DERIVATSIYASI

Mazkur bobda gap, mikromatn maqomidagi murakkab sintaktik qurilmalar hamda abzas shaklidagi makromat kauzativli derivatsiyasi xususida ilmiy qarashlarimizni izohlab o'tamiz. Bunda ularning sintaktik derivatsiyasi bilan bir qatorda, kauzativlik ifodasidagi farqli tomonlari ham tahlil qilinadi. Masalan, sintaktik jihatdan gapning shakllanishi tub strukturaga asoslansa, teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasida ularning komponentlarining voqelanishi alohida tub strukturalarga tayanadi. Ammo mazkur komponentlar sintaktik generator maydonida yaxlitlanib, MSQni tashkil etadi. Tobe komponentli MSQlar derivatsiyasida uning tarkibiy qismlari yagona tub struktura zahirida shakllanadi. Bunda xabar ifodasi murakkab sintaktik qurilmaning hokim operandi orqali yuzaga chiqadi. Abzas tarkibiy qismlari derivatsiyasi tayanch strukturaga tayangan bo'ladi. Ushbu makrosintaktik qurilmalarning kauzaderivatsiyasi ham bir-biridan tubdan farq qiladi. Jumladan, kauzal ma'no ifodalayotgan gap kauzativ qurilma hisoblanadi. MSQ tarkibiy qismlarining biri kauzativ bo'lmasligi ham mumkin. Bunda MSQ komponentlarining biri dekauzativ bo'lsa ham, u kauzativli qurilmaning muchasi sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Abzas ko'rinishidagi makromatn tarkibiy qismlari to'lig'icha kauzativ bo'lsagina u kauzal matn hisoblanadi.

1-§. Sodda gap va murakkab sintaktik qurilmalar kauzativli derivatsiyasi

Integrativ xususiyati til birliklarini uyushtirishda namoyon bo'luvchi va mustaqil holda xabar ifodasini beruvchi nutqning eng kichik birligi gap hisoblanadi. Buning dalilini nutqning eng katta birligi makromatnni segmentlash jarayonida kuzatamiz, zero, mazkur vaziyatda gap xabar ifodasini beruvchi kichik segment sifatida namoyon bo'ladi. To'g'ri, hatto fonemani ham nutqning segmenti

sifatida tahlil qilish mumkin, ammo fonema mustaqil holda ma'no kasb etmaydi¹. Bu xusudsa fikr bildirganida E.Benvenist til birliklarining qo'llanishi obyektga gap sanalishini to'g'ri ta'kidlaydi².

Ushbu faslda sintaktik kauzatsiya haqida mulohaza yuritish ekanmiz, bunda dastlab sodda gapdagi kauzativlikning sintaktik xarakteristikasi to'g'risida to'xtalmoqchimiz.

Yuqorida, uchinchi bobning so'ngida, keltirilgan misollarda mustaqil fe'l va qo'shma fe'l kabi analitik vositalar orqali ifodalanayotgan kauzativlikning sodda gaplar hamda murakkab sintaktik qurilmalar tasarrufida voqelanayotganini kuzatamiz. Bu, albatta, insonning o'z fikri integratsiyasi uchun paradigmatic qatordan kauzativ vaziyat taqozo etayotgan elementlarni tanlab, aktuallashtirishi bilan bog'liq bo'ladi. Integratsiya deganda esa fikr ifodasi davomida nutq muchalarining yaxlitlanishini tushunamiz. Ushbu jarayonda ular avval avtonom holda uyushib, so'ng umumiy plandagi monolitlikni kasb etadi. Shu bois sintaktik paradigmada ularning integratsiyalashuvi bir-biridan farqlanadi. Masalan, gapning integratsiyasi til belgilarining faollashuviga tayansa, murakkab sintaktik qurilmalarda gaplar integrant vazifasini o'taydi. O'z navbatida, makromatn gap, MSQ, abzaslar asosida shakllandi. So'zlashuvdagi til va nutq birliklarining bunday faoliyati murakkab iyerarxik jarayon bo'lib, uni ilmiy jihatdan tadqiq etish derivatsiyani taqozo etadi. Zotan, inson nutqi asl mohiyatiga ko'ra derivatsiya demakdir. Derivatsiya keng qamrovli bo'lib, aplikativ, transformatsion, bevosita ishtirokchilar metodlari kabi ish mexanizmlari bilan faoliyat yuritadi.

Biz yuqoridagi real til materialidan olingan misollarni nutq egasi aytgan holati bo'yicha tahlil qildik. Biroq fikrni so'zlovchi boshqa ko'rinishda ham yetkazishi mumkin. Buni transformatsion metod orqali o'rganamiz. Nutq birliklari elementlarining bir-biri bilan o'zaro birikishi aplikativ modelga tayanilgan holda tadqiq qilinadi. Ularning mantiqiy munosabati e'tiborga olinganda esa semantik

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Н.Қ. Гап ва унинг деривацион хусусиятлари/Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 43-бет.

² Bu haqda qarang: Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: Прогресс, 1974. -С.139.

derivatsiya qonuniyatiga amal qilinadi (Buni mantiqiy-semantik applikasiya deyish ham mumkin). Ushbu birliklar qanaqa elementlardan tarkib topganini bilishimiz uchun bevosita ishtirokchilar metodiga murojaat etamiz. Jumladan, yuqorida (uchinchi bobning so‘ngida) berilgan birinchi misolda analitik kauzatemalar sintaktik jihatdan alohida tub struktura maqomida kelmoqda. Biroq so‘zlovchi nutqini boshqa ko‘rinishda (transformada) voqelantirsa, sodda gaplarning birinchisida tub struktura mavqeyini egallagan analitik kauzatema (*bezor qilardi*) derivatsiya tarixi uchinchi bosqichining operatorini (*-(a)yotgan* tarzidagi sifatdosh shaklini) biriktirib kelayotgan operandiga aylanadi. Qiyoslang:

Echkimiz...tipirchilab odamni bezor qilardi. Shunda birortamiz uning orqa oyoqlarini ushlab turishga majbur bo‘lardik (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild) – (*Shunda*) birortamiz tipirchilab odamni *bezor qilayotgan* echkining orqa oyoqlarini ushlab turishga *majbur bo‘lardik*.

Lekin bu bilan transformatsion jarayon tub strukturaga asoslanadi deb tushunmaslik kerak. Transformatsiya ma’no tushunchasi bilan bevosita bog‘lanib, muayyan bir tayanch struktura asosida shakllangan sintaktik strukturalar mazmunan mushtarak bo‘lgandagina vujudga keladi¹. Mazkur misol tahlili transformatsiyaning *kontaminatsiya* usulida amalga oshirilgan bo‘lib, unda ikki elementar gap asosida murakkab shaklli mustaqil gapning voqelanishini kuzatamiz. Aytib o‘tganimizdek, birinchi gapdagi analitik kauzatema sifatdosh kategoriyasiga ko‘chib, *funksional transpozitsiya* hodisasini vujudga keltirmoqda. Bunda transpozitsiya hodisasi transformatsion jarayonning shakllanishi uchun vosita bo‘layotganini ko‘ramiz. Transformatsiyaga uchragan gapning mazmuniga putur yetmaganligi sababli, kauzativ qurilma kauzatorining mavqeyi ham o‘zgarmaydi, jumladan, misoldagi «*echki*» so‘zi kauzatorligicha qoladi. Zero, kauzativlik tushunchasi semantik hodisadir.

Kontaminatsiya holatiga o‘tgan ushbu murakkab shaklli gapning (kauzativ qurilmaning) tarkibiy qismini tashkil etuvchi bevosita ishtirokchilarini tahlil qilsak,

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Н.Қ, Гапнинг трансформацион методи асосидаги таҳлили//Структур синтаксис асослари. -Тошкент: Фан, 2009, 87-бет.

algoritimga tayanuvchi, biri ikkinchisi bilan uzviy sintaktik aloqada bo'lgan elementlar majmuyi mavjudligini kuzatamiz:

$$1. P=GN+GV; GN=N_{1(X\text{-kuzator})}+d; GV=N_{2(Y\text{-kuzant})}+V_{(Z\text{-faktivlik (jismaniy ta'sir)})}$$

$$2. P=GN+GV; GN=d_1+N_{1(Y)}; GV=d_{2(X)}+d_3+N_2+N_3+V.$$

$$\text{Transforma} \rightarrow P=GN+GV; GN=d_1+N_{1(Y)}+d_2+N_2+d_3+d_{4(X)}; GV=d_5+N_3+N_4+V.$$

Mazkur gapning aplikativ modeli semion va episemionlar asosida kengaya boradi. Faqat bunda gapning generatori sifatida *adnektor* birlamchi vazifa bajaradi. Adnektor deganda har qanday jumlaning shakllanishi uchun operator-semion funksiyasini o'tovchi qismni tushunamiz. Adnektor modal operator bo'lib, u fe'l bilan ifodalanadi va faoliyat qanday amalga oshirilishini belgilab beradi¹. Gapning derivatsion voqelanishida tub struktura ushbu vazifani o'taydi, zotan u sintaktik struktura sathida xabarning mag'zini tashkil etuvchi predikat vazifasini bajaradi. Ana shu tarzda kuzativlikning sintaktik reja asosida voqelanishini kuzatishimiz mumkin bo'ladi.

Tub struktura haqidagi dastlabki mulohazalar amerikalik taniqli olim N.Xomskiyning «Language and Mind» (Til va tafakkur) asarida bayon etildi. Muallifning fikricha, tub struktura aniq ma'nosi sintaksisda namoyon bo'luvchi mavhum tushunchadir². N.Xomskiyning ta'limotida tub struktura mantiqiy kategoriya sifatida talqin qilinadi. To'g'ri, tub struktura tushunchasi mantiq bilan uzviy aloqadordir, zero, nutqning shakllanishini semantikasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu, ayniqsa, kuzativ qurilmalarning voqelanishida namoyon bo'ladi. Zotan, kuzativatsiya, ta'kidlanganidek, semantik jarayon bo'lib, unda kuzativ situatsiyalarni yuzaga keltiruvchi adnektorlar mantiqan sabab va oqibat qonuniyatiga tayangan holda nutqning generator maydonida tarkib topayotgan dastlabki modul hisoblanadi. Lekin bu bilan sintaksis va mantiq bir xil reja asosida ish ko'radi demoqchi emasmiz. Chunki ularning har birining o'ziga xos

---

¹ Bu haqda qarang: Жеребило Т.В. Генератор фраз/Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.70; <https://codenlp.ru/stati/stiv-andreas-modal-ny-e-operatoriy.html>.

² Bu haqda qarang: Chomskiy Noam. Language and Mind.-New York: Harcourt, Brace & World, 1968, pp. 15-16.

qonuniyatlari mavjuddir. Mazkur mulohazalarga tayanib, sintaksis bilan mantiq o'rtasida o'zaro uzviy munosabat mavjudligi to'g'risida xulosa chiqarsak to'g'ri bo'ladi deb o'ylaymiz.

Tafakkur strukturasi hisoblanuvchi tub strukturaning lingvistika predmeti ekanini va uning bo'sh o'rinlari sintaksisda to'ldirilishi lozimligini rus tilshunosi S.D.Katsnelson dalillab berdi¹. Biz tub strukturani, S.D.Katsnelson ta'limotiga suyanib, gapning sintaktik strukturasi uchun asos bo'luvchi ichki semantik struktura deb hisoblaymiz². Shunday ekan, sintaktik strukturaning voqelanishida tub struktura uning semantik sinchini tashkil etadi. Gapning dinamik tus olishi tub strukturaga tayanar ekan, uning derivatsiyaning keyingi bosqichlarida qanday ko'rinishga ega bo'lishi nutq muhitida so'zlovchining til elementlaridan qay tarzda foydalanishiga bo'g'liq bo'ladi. Gapning faollashuvi tub strukturaga tayansa-da, tub struktura bilan sintaktik derivat to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmaydi, zotan, tub struktura zamirida avval tayanch struktura yuzaga keladi. Tayanch struktura esa gapning minimal shakli bo'lib, derivatsion yo'nalishga poydevor bo'luvchi ba'zal obyekt sanaladi. Bu jarayonda tub strukturani **V**, tayanch strukturani **N+V** simvollarini orqali belgilaymiz. **N+V** ba'zal obyektini tarkibiga **X** element qo'shilsagina derivat voqelanadi va bunda derivatsiya operatori muhim ahamiyat kasb etadi, zero, operator til belgilarining nutqdagi o'zaro munosabatini ta'minlaydi:

Dadamiz Azimjon amaki bilan dildan suhbatlashar edilar (Sherkon Qodiriy. 37-xonadon).

- 1) *suhbatlashar edilar* – **V**;
- 2) *Dadamiz suhbatlashar edilar* – **N+V**;
- 3) *Dadamiz dildan suhbatlashar edilar* – **N+X₁+V** (operator: *dildan*);
- 4) *Dadamiz Azimjon amaki bilan dildan suhbatlashar edilar* – **N+X₂+V** (operator: *bilan*).

---

¹ Bu haqda qarang: Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. -Л.: Наука,1986. -С.142-143.

² Bu haqda qarang: Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 31-бет.

Misol tahlilidan tub strukturaning mustaqil holda semantik va sintaktik jihatdan mukammal emasligi ko‘rinadi, chunki mazkur struktura orqali berilayotgan xabar ifodasidan mavhum holatdagi dastlabki nutqiy mahsulotning yuzaga chiqishi kuzatiladi. Bu struktura nisbiy mavhumlik og‘ushida bo‘ladi, ammo mavhumlik alomati til belgilari nutqqa ko‘cha boshlagach, barham topadi. Tub struktura semantik va sintaktik planda mukammal bo‘lmasa-da, u nutq egasining mazmuniga ko‘ra qanaqa sintaktik strukturani shakllantirishiga qarab farqlanadi. Shuning uchun ham uni tafakkur strukturasi deb ataymiz. Masalan, buning yaqqol namunasi sifatida kauzativ va dekauzativ sintaktik strukturalarning shakllanishidagi holatni ayta olamiz. Dekauzativatsiya deganda kauzativlikka teskari bo‘lgan jarayonni tushunamiz. Aniqrog‘i, dekauzativ (antikauzativ) situatsiyada kauzatorning roli (biror harakatni bajarishga undashi) kuzatilmaydi. Boshqacha aytganda, harakat tashqi agensning ishtirokisiz amalga oshadi. Yuqorida berilgan misol dekauzativ sintaktik struktura bo‘lib, uni shakllantirayotgan inson tafakkurida suhbatlashish jarayonini ifodalsh bilan bog‘liq bo‘lgan tub struktura minimal holatda tarkib topgan. Biroq so‘zlovchi kauzativ sintaktik qurilmani shakllantirmoqchi bo‘lsa, u holda uning ongida undash, buyurish, da‘vat etish mazmunidagi tub strukturalar vujudga kela boshlaydi. Bu, o‘z navbatida, sabab va oqibat munosabatlari qurshovida amalga oshadi. Ana shunga asoslanib, inson tafakkurida paydo bo‘layotgan tub strukturalarning semantik planda farqlanadi deya olamiz. To‘g‘ri, har qanday fikrning ham, ma‘lum ma‘noda, yuzaga kelishi sababi bo‘ladi, albatta. Ammo kauzativ qurilmalarda bu aniqroq sezilib turadi. Qiyoslang:

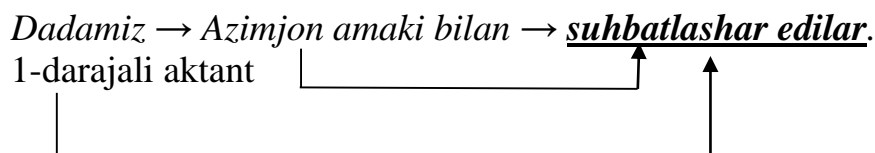
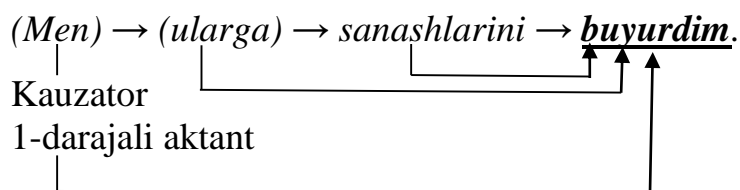
*Bir marotaba lola navlarini sanashlarini **buyurdim**.*

*Dadamiz Azimjon amaki bilan dildan **suhbatlashar edilar**.*

Birinchi misol kauzativ situatsiya bo‘lib, uning tub strukturasi asosida shakllanishi mumkin bo‘lgan sintaktik qurilmalarda harakatning tashqi agensning ishtiroki orqali amalga oshishi kuzatiladi. Masalan, ...*tozalashni buyurdim*, ...*sakrashni buyurdim*, ...*olib kelishni buyurdim* kabi. Bunda kauzator va kauzantning o‘zaro munosabati sabab va oqibat qurshovida ro‘y berayotgani sezilib turadi: *buyurdi – sabab*, *bajardi – oqibat* kabi. Ammo ikkinchi misoldagi

suhbatlashar edilar tub strukturasi asosidagi sintaktik qurilmalar, garchi suhbatlashishning ham qandaydir sababi bo'lsa-da, X – kuzator → Y – kuzant → Z – konsekvent distributsiyasini (sabab va oqibatni) izohlovchi formulaga to'g'ri kelmaydi. Boshqacha aytganda, mazkur jarayonda biror harakatni bajarishga undash ma'nosi o'z ifodasini topmaydi.

Kauzativ formadagi tub strukturalarning asosiy sintaktik xususiyatlaridan yana biri shunda ko'rinadiki, kauzativ situatsiyada tub struktura maqomidagi fe'llarning valentlik ko'rsatkichi har doim, hech bo'lmaganda, bir pog'ona yuqori turadi. Chunki bunday fe'llarning *aksessivlik* (lotincha – *accessio* – «*biriktirib oluvchi*») xususiyati boshqa fe'llarga nisbatan ancha kuchli bo'ladi. Bundan tashqari, kauzativatsiya jarayonida birinchi darajali aktantning nufuzi dekauzativatsiya holatinikiga qaraganda baland bo'ladi. Zero, nutqning bu kabi voqelanishida birinchi darajali aktant kuzator mavqeyini egallaydi. Buning dalilini yuqoridagi misollar qiyosida ko'rishimiz mumkin:

Tahlil natijasida sodda gap shaklidagi kauzativ sintaktik qurilmalar ikki mikrosituatsiyani qurshab olganining guvohi bo'lamiz. Ulardan biri kuzator tomonidan belgilangan kauzatsiyalovchi situatsiya bo'lsa, ikkinchisi kuzant tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan kauzatsiyalanuvchi situatsiyalardir. Mazkur situatsiyalardan birinchisi, kauzatsiyalovchisi, tafakkur strukturasi tayanib, minimal holatda shakllangani bois abstrakt xarakterli bo'ladi: *Men buyurdim; Sobir undadi; Humoyun yubordi* kabi. O'z navbatida, derivativ jarayonda kauzativ klauza kengayadi va kauzatsiyalanuvchi situatsiyada bajarilishi kerak bo'lgan harakat aniqlashadi: *Men lolalarni sanashni buyurdim; Sobir meni*

sakrashga undadi; Humoyun uni Umarqutga yubordi kabi. Ana shu tarzda ikki mikrosituatsiyaga tayangan, sodda gap ko‘rinishidagi umumiy kauzativ qurilma shakllanadi, natijada kauzator va kauzant munosabati yuzaga chiqadi.

Shuni ham aytish kerakki, kauzativ qurilmalarning voqelanishiga asos bo‘luvchi tub strukturalar ham mazmunan va sinaktik jihatdan o‘ziga birikib keluvchi elementlarni boshqarishiga qarab farqlanadi. Jumladan, «*buyurdim*» tub strukturasi direktiv kauzasituatsiyani voqelantirishga sabab bo‘ladi. Xuddi shunday «*farmon berdi*» tub strukturasi ham direktivlikni yuzaga keltirsa-da, u «*buyurdim*» ga nisbatan passiv xarakter kasb etadi. Zero, «*buyurdim*» orqali referentlar o‘rtasida semantik va sintaktik rejada bevosita aloqa kuzatilsa, «*farmon berdi*» sintaktik qurilmaning tub strukturasi bo‘lib kelganda kauzatorning individga nisbatan ta’sirida bilvosita munosabat mavjudligi seziladi:

Bir marotaba lola navlarini sanashlarini buyurdim.

Bayramxon...topshiriqni zudlik bilan bajarishga farmon berdi.

Birinchi kauzativ qurilmadan kauzatorning kauzantga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir o‘tkazayotgani anglashiladi. Bundan tashqari, ikki tub strukturaning uslubiy jihatdan ham xoslanishi ajralib turibdi. Masalan, «*buyurmoq*» fe’li uslubiy betaraf so‘z bo‘lib, so‘zlashuv, rasmiy va badiiy uslublarda bemalol qo‘llanaveradi. Bu jihatdan, «*farmon berdmog*» fe’li tarixiy nuqtayi nazardan rasmiy uslubda ishlatilgan bo‘lsa, hozirgi kunga kelib, ekspressiv planda, badiiy uslubga xos bo‘lib qolgan va bu orqali bir individga yo‘naltirilgan kauzatsiya farmoyish hujjati vositasida yoki ikkinchi referent orqali amalga oshadi. Mazkur klauzalarning sintaktik kauzatsiyasida tub strukturalarni belgilab keluvchi fe’llarning valentlik darajasi ham har xil bo‘ladi:

(Men) Bir marotaba lola navlarini sanashlarini (ularga) buyurdim→fe’l valentligi uchga teng.

Bayramxon...topshiriqni zudlik bilan bajarish(uchun)ga (ularga) farmon berdi→fe’l valentligi ikkiga teng.

Ko‘rinadiki, tahlilga tortilayotgan sodda gaplar bir xilda direktiv kauzativ qurilmalarni taqozo etsa-da, ularning tub strukturalari farqlanganligi bois mazkur kauzativ adnektorlar zamirida shakllanayotgan kauzasintaktik qurilmalar ham

soʻzlovchining xohishiga qarab turlicha voqelanadi. Buni ushbu kauzativ sintaktik qurilmalarning derivatsiyasidagi transformatsiya hodisasida yanada aniqroq kuzatish mumkin:

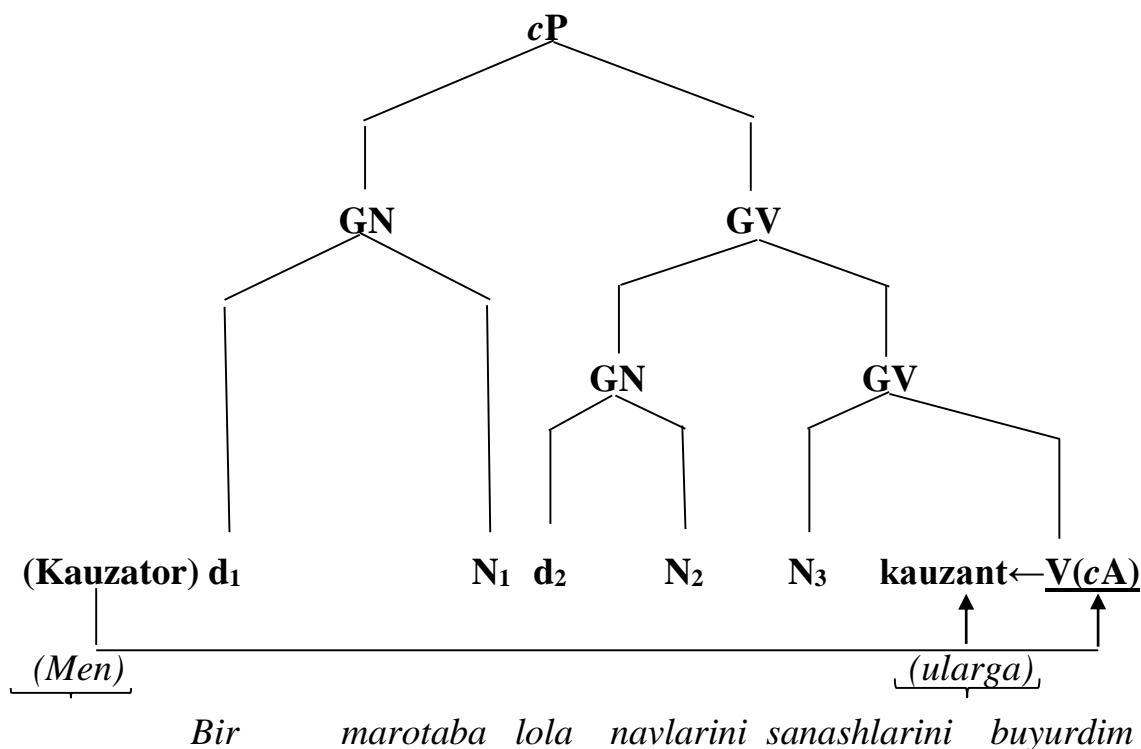
Bir marotaba lola navlarini sanashlarini buyurdim.

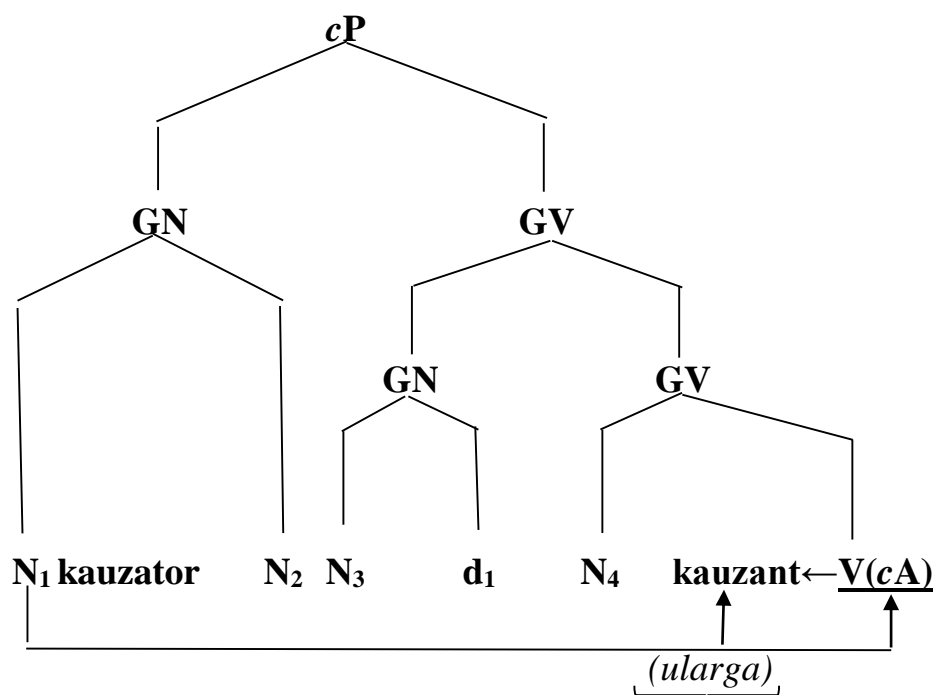
Bir marotaba lola navlarini sanash men tomonimdan buyurildi.

Bayramxon topshiriqni zudlik bilan bajarishga farmon berdi.

Topshiriqni zudlik bilan bajarishga Bayramxon tomonidan farmon berildi.

Aktiv qurilmalarning passiv qurilmalarga aylanishi transformatsiyasi natijasi oʻlaroq shunga amin boʻlamizki, darhaqiqat, ikkinchi misolimiz transformatsiyaning mazkur turiga toʻliq mos keladi. Zotan, unda kauzativatsiyaning toʻgʻridan toʻgʻri emas, balki qandaydir vosita yoki shaxs orqali amalga oshayotgani kuzatiladi. Birinchi misolimiz ham transformatsiyada passiv xarakterni kasb etayotgan boʻlsa-da, ammo uning boshqa transformaga oʻtishi ushbu mezonga qandaydir mos kelmayotgandek koʻrinadi. Buning sababi, unda kauzatorning kauzantga nisbatan birlamchi munosabatining aks etishidadir. Bundan tashqari, ushbu kauzativ klauzalarning ishtirokchi unsurlari oʻrtasidagi kauzasintaktik aloqalarni bevosita ishtirokchilar tahlili metodi (BI) orqali ham tekshirishimiz mumkin:

Bayramxon topshiriqni zudlik bilan bajarishga farmon berdi

BI tahlili natijasi shuni ko‘rsatadiki, berilgan kauzativ sintaktik qurilmalarning analiz sxemasi bir xilda bo‘lsa ham, ularning bevosita ishtirokchilari tarkibi va soni, sintagmatik qatordagi joylashuvi ajralib turadi¹. Bu esa, ta’kidlaganimizdek, nutqiy vaziyatda tafakkur mahsulining minimal ko‘rinishi bo‘lgan kauzativ formadagi tub strukturalardan foydalanayotgan insonning kauzativatsiyaning qandaga mazmundagi shaklini derivativ jihatdan voqelantirishiga bog‘liq bo‘ladi.

Ravshanki, BI tahlili maetodiga asosan mavjud sintaktik qurilmalarni tayyorligicha tahlil qilamiz. Su bois u orqali aktiv shakldagi kauzativ konstruksiyalarni passiv formadagi kauzativ qurilmalar bilan munosabatini ochib bera olmaymiz. Bundan tashqari, mazkur metod sintaktik jihatdan ichki tub strukturani topish va uning ahamiyatini ko‘rsatib berish imkoniyatiga ham ega emas². Lekin BI metodiga tayanib, kauzativ qurilmalarning kauzativ situatsiyadagi ishtirokchi unsurlari o‘rtasidagi sintaktik aloqasini aniq belgilab bera olamiz.

¹ BI tahli sxemasidagi simvollar quyidagilarni ifodalaydi: **cP** – kauzativ konstuksiya, **NG** – ot guruhi, **NV** – fe’l guruhi, **N** – ot va uning o‘rnida qo‘llanuvchi so‘z, **d** – aniqlovchi yoki yordamchi unsur, **V** – fe’l, **cA** – kauzativ adnektor.

² Bu haqda qarang: Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 22-bet.

Ma'lumki, sodda gaplar va murakkab sintaktik qurilmalarning tarkibiy qismlari, ular dekauzativ qurilmami yoki kauzativmi qat'i nazar, derivativ jihatdan tub struktura asosida shakllana boradi. Ularning kauzal plandagi mazmuniy salmog'i ham ko'proq tub strukturaning anglatayotgan ma'nosiga tayanadi. Buni yuqoridagi mulohazalarimizda bayon etib o'tdik. Ammo shunday bo'lsa-da, mazkur qonuniyatga nisbatan qarama-qarshi bo'lgan fikrlar ham uchraydi. Masalan, prof. Y.L.Grigoryan gap egasining imkoniyati kengligi tufayli kauzal ma'nolarning turli xil bo'lishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, kauzal munosabtning yuzaga kelishida, aynan, ega muhim rol o'ynaydi va u mavjud fe'lni boshqasi bilan almashtirishi ham mumkin: *Ваня послал Маше посылку – Маша получила посылку от Вани*¹.

Keltirilgan misollarning birinchisida mustaqil fe'l shaklidagi analitik kauzatem (послал) orqali ifodalanayotgan kauzativlikning sodda gap tasarrufida voqelanayotganini kuzatamiz. Aynan shu kauzatem mazkur gapni umumiy planda kauzativ qurilma bo'lib shakllanishiga poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Buni derivatsion metod orqali tekshirib ko'rishimiz mumkin:

- 1) *послал* – tub struktura;
- 2) *Ваня послал* – tayanch struktura;
- 3) *Ваня послал посылку* – derivat (operator-у);
- 4) *Ваня послал Маше посылку* – derivat (operator-е).

Tahlil natijasidan shunday xulosaga kelamizki, kauzal munosabtning yuzaga kelishida faqatgina ega muhim rol o'ynamas ekan va u mavjud kesimni boshqasi bilan almashtirib ham qo'ya olmas ekan. Fikrimizga oydinlik kiritish maqsadida, yuqoridagi jumlaning transformatsiyaning passiv ko'rinishida *Было послано посылка Маше от Вани* deb o'zgartirib ko'ramiz. Ko'rinadiki, kauzatsiyaning passiv shaklida gapning egasi vazifasidagi «Ваня» so'zi o'rnida «посылка» so'zi shu funktsiyani bajarib keladi, kesim esa o'zgarmaydi. Shu bois hech qachon fe'l ismga bo'ysunadi deb tushunmaslik kerak. Gapda ega ahamiyatsiz o'rin egallashi mumkin,

---

¹ Qarang: Григорьян Е.Л. Каузальные значения и синтаксические структуры//Вопросы языкознания, №1, 2009. -С.26-27.

ammo fe'l jumlaning asosiy elementi bo'lib qolaveradi¹. Darhaqiqat, kesim gap markazi bo'lib, u tasdiq, inkor, zamon, mayl, shaxs-son, kauzatsiya ma'nolarini anglatib keladi. U hukmni ifodalab, gapning boshqa bo'laklarini o'z atrofida birlashtiradi. Bu xususta ustoz A.G'ulomovning fikrlari diqqatga sazovordir: «Kesim ega bilan o'zaro bog'langan bo'lib, gapning uyushtiruvchi markazlaridan biridir: u hukmni ifodalovchi, gaplikning asosiy belgilarini (modallik, zamon va shaxsni) – predikativlikni ko'rsatuvchi eng muhim bo'lak bo'lganligidan gapning mazmunini, strukturasi, xarakterini belgilashda katta rol o'ynaydi, ega nutq predmetini – temani (gapning nima to'g'risida borishinigina) bildiradi, shu haqda nima deyilishini, xabarni, xarakteristikani kesim bildiradi»².

Bizningcha, kauzativ situatsiyaning ro'yobga chiqishida bosh bo'laklarning ikkalasi ham birdek ahamiyat kasb etadi. G.A.Zolotovaning ta'biri bilan aytganda, predikat subyektning funksiyasiga ko'ra mavjuddir³. Lekin ma'lum bir kauzal funksiyani bajarishga qaratilgan hukm ifodasi predikatga bog'liqdir.

Y.L.Grigoryan bildirgan mulohazalarga o'xshash fikrlar fransuz tilshunosi A.de Grootning ilmiy qarashlarida ham uchraydi. Olim eganing sathida uning biror boshqa bo'lakka tobeligini ko'rsatuvchi belgi yo'qligini ta'kidlaydi⁴. A.de Grootning bunday xulosaga kelishining sababi uning egotsentrizm g'oyasiga berilib ketganligidan bo'lsa kerak. Bu haqda prof. G.G.Silnitskiy mulohaza yuritib: «Kauzativ vaziyatda subordinatsiya (tobelik) antetsedentlik (mantiqiy egaga xoslik) holati asosida amalga oshadi», - deb to'g'ri ta'kidlaydi⁵.

Aslida, ega va kesim tushunchalari Arastu ta'limotidan me'ros bo'lib qolgan mantiqiy kategoriyalar bo'lib, mazkur terminlar lingvistikani sof grammatik jihatdan tadqiq etishda talabga javob bermaydi. Shu bois biz struktur tilshunoslik

---

¹ Bu haqda qarang: Шумян С.К. Структурная лингвистика. -М.: Наука, 1965. -С.235.

² Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. -Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 95-бет.

³ Qarang: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. -М.: Наука, 1982. -С.170.

⁴ Qarang: Groot A.W. de. Les oppositions dans les systems de la syntaxe et des cas. «Mélanges de linguistiques offerts à Ch. Bally». – Genève, 1939.-P.122.

⁵ Сильницкий Г.Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов//Автореф. дис. докт. филол. наук. -Л., 1974. -С.381.

yoʻnalishi prinsiplariga tayanib, kauzativ qurilmaning shakllanishiga asos boʻluvchi tushunchani tub struktura deb atamoqdamiz. Demak, nafaqat kauzativ qurilma, balki dekauzativ qurilmalarning sintaktik tuzilishi ham tub struktura (kesim) zahirida shakllana boradi, boshqa elementlar esa u tomonidan boshqariladi degan xulosaga kelamiz. Shunday ekan, ega har doim kauzator funksiyasini oʻtaydi deb tushunmaslik kerak. Bizningcha, eganing kauzativatsiya jarayonidagi vazifasi nutqiy vaziyat talabiga koʻra belgilanadi desak toʻgʻri boʻladi. Jumladan, passiv transformatsiyadagi misolda kauzator maqomidagi soʻz uchinchi darajali aktant vazifasini oʻtamoqda. Zotan, harakatni bajarishga undovchi referent kauzator hisoblanadi. Bundan tashqari, kauzativ situatsiyada baʼzan kauzatorning oʻrnini aniqlash qiyin kechadi. Masalan, *Tinchlik saqlansin* tarzidagi jumlaning olaylik. Mazkur kauzativ strukturada mantiqan kauzator faoliyat koʻrsatmoqda, biroq u implitsitlik belgisiga ega boʻlganligi bois buyruq shaklidagi ushbu gap faqat tub strukturani taqozo etmoqda. Ammo biz ushbu mulohazalarimiz bilan eganing mavqeyini sira pasaytirmoqchi emasmiz. Zero, umumiy kauzativ situatsiyaning shakllanishidagi terminal (soʻnggi nuqta) gapning bosh boʻlaklarining munosabatiga bogʻliq boʻladi. Mavjud jarayon sabab va oqibat tushunchalari qurshovida amalga oshadi.

Kauzaderivativ jarayonda sodda gapning tub strukturasi analitik formada shakllanishidan tashqari feʼlning orttirma, majhul, oʻzlik nisbatlari va buyruq-istak mayli qoʻshimchalari bilan hosil boʻlgan kauzatemalar orqali ham voqelangan boʻlishi mumkin. Bunday tub strukturalarning oʻzi ham, aslida, mikroderivatsiya ogʻushida boʻladi. Zero, sanab oʻtilgan affikslar sintaktik planda asosga qoʻshilib, soʻzni qanaqa morfologik kategoriyaga mansub ekanini koʻrsatadi, shu bilan birga, semantik jihatdan kauzativlikka ham ishora qiladi. Masala tavsifiga shu nuqtayi nazardan qaraydigan boʻlsak, sintaktik hamda semantik derivatsiya uzvlari bir nuqtada kesishayotganining guvohi boʻlamiz. Toʻgʻri, faqat qoʻshimchalar qurshovidagi kauzatemalar emas, balki analitik shakldagi kauzatemalar ham mikrosintagmatik aloqalar mavjudligini koʻrsatib kelishi mumkin. Buni koʻmakchi feʼlli soʻz qoʻshilmalari bilan ifodalanayotgan kauzativlikni tahlil qilganimizda

izohlab o'tgan edik. Lekin bu ikki ko'rinishdagi kauzatemalarning mikroderivatsiyasi bir-biridan farq qiladi. Masalan, qo'shimcha bilan asosning o'zaro sintaktik munosabati faqat birgina so'z doirasida amalga oshayotganligi tufayli, ikki so'zning o'zaro munosabatini belgilab keluvchi yetakchi va ko'makchi fe'lli kauzatemalarga qaraganda kichik situatsiyani qamrab oladi. Lekin, shunga e'tibor berish kerakki, ushbu kauzatemalarning shakllanishi o'zaro farqlansa-da, ulardan qay birining kauzativ qurilmaning tub strukturasi maqomida kelishi umumiy kauzastrukturaning mazmuniga putur yetkazmaydi. Bunda leksik va sintaktik jihatdan ayrim o'zgarishlar amalga oshishi mumkin, xolos. Shu bois mazkur holatni kauzativ transformatsiya deb ataymiz:

1. *Tahmasp Humoyunning kattaligini endi tan olgan kabi uni to'rdagi joyga o'tkazdi* (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

2. *Humoyun hazratlari ila Hamida begim ikkovlarining hind elidagi martabalari yana tiklansin* (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Keltirilgan sodda gap shaklidagi kauzativ qurilmalardan birinchisining tub strukturasi fe'lning orttirma nisbati qo'shimchasi, ikkinchisniki esa majhul nisbat affiksi hamda buyruq-istak mayli shaklining III shaxs birlik formasi bilan shakllangan kauzatemalardan tashkil topgan. Mazkur tub strukturalar ushbu gaplarning kauzativ qurilma sifatida voqelanishiga asos bo'lmoqda. Masalan, birinchi misolning dekauzativ holati *Humoyun kattaligini endi tan olgan kabi to'rdagi joyga o'tdi* yoki distantli kauzatsiya ko'rinishidagi *Humoyun kattaligini endi tan olgan kabi Tahmasp ko'rsatgan to'rdagi joyga o'tdi* tarzida shakllanishi mumkinligi izoh talab qilmaydi. Ammo *o'tdi* formasidagi tub struktura fe'lning orttirma nisbati affiksi bilan ifodalangan kauzaoperatorni qabul qilishi bilan u kauzatemaga aylanadi va mazkur tub struktura boshqarayotgan elementlar endi kontaktli kauzativ qurilma konnektorli sxemasi asosida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Natijada tayanch strukturasi ham, derivatsion jihatdan voqelanishiga sabab bo'layotgan operatorlari ham dekauzativ strukturadan farqlanuvchi kauzativ qurilma vujudga keladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ushbu kauzativ qurilma muchalari ikki fe'ldan tarkib topgan analitik formadagi tub strukturaga tayangan holda ham derivativ munosabatga kirishishi mumkin. Jumladan, birinchi misolni *Tahmasp Humoyunning kattaligini endi tan olgan kabi uni to'rdagi joyga olib bordi* yoki *Tahmasp Humoyunning kattaligini endi tan olgan kabi uning to'rdagi joyga o'tirishiga ishora qildi* deb o'zgartiramiz. Ko'rib turganimizdek, tub struktura analitik shaklga o'tishi bilan umumiy kauzativ klauzaning mazmuniga putur yetmaydi. Bunda faqat ayrim leksik va sintaktik o'zgarishlar ro'y berib, tub strukturaning tuzilishi sintaktik jihatdan avvalgisiga qaraganda kattaroq bo'lgan mikrosituatsiyani taqozo etadi. Zero, analitik kauzatemaning o'zida ham ikki so'zning mikroderivatsiyasini kuzatamiz. Bu esa, o'z navbatida, kichik sintaksisning o'rganish obyekti bilan bog'lanadi.

Keyingi misolning tub strukturasi vazifasida kelayotgan fe'lning kauzaoperatorlari o'zlik nisbati qo'shimchasi *-n* va buyruq-istak mayli shaklining III shaxs birlik formasi *-sin* bo'lib, ular o'zlari birikib kelayotgan so'zni kauzatemaga bo'lib shakllanishini ta'minlamoqdalar. Bu vaziyatda keyingi operator avvalgi reflektiv shakldagi operatorni inkor etib, butun kauzastrukturani direktiv formada voqelantirmoqda. Reflektiv shakldagi tub strukturalar vazifasida kelayotgan fe'llar kauzaoperatori orttirma nisbat affikslari bilan voqelanayotgan kauzatemalardan farqli ravishda doim o'timsiz holatda keladi. Direktiv ma'noni ifodalovchi operatorlar esa o'timli fe'llarga ham, o'timsiz fe'llarga ham birikaveradi.

Ishimizning mazkur bobida sodda gaplardan tashqari an'anaviy tilshunoslikda «*qo'shma gap*» termini bilan yuritilayotgan murakkab sintaktik qurilma (MSQ) haqida qisqacha ma'lumot berishni va shundan so'ng bunday sintaktik qurilmalarning kauzativli derivatsiyasi xususiyatlarini yoritishni maqsad qilib qo'ydik.

Shuni aytish kerakki, o'zbek tilshunosligida ayrim monografiyalardagina qo'shma gaplar mikromatn maqomini taqozo etuvchi murakkab sintaktik qurilma

sifatida talqin etildi¹. Buning asosiy sababi shundaki, «*qo'shma gap*» tushunchasi iste'molda bo'lar ekan, bu til birliklarining iyerarxik munosabati prinsiplarining buzilishiga olib keladi (Ushbu fikr xususida avvalgi monografik tadqiqotlarimizda ham to'xtalganmiz). Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'pgina tadqiqotchilar «murakkab sintaktik qurilma» terminidan foydalanishni lozim topmoqdalar. Masalan, rus tilshunosi I.F.Vardul bog'langan qo'shma gap tushunchasidan mutlaqo voz kechish kerakligini, faqat bunday gaplarning tobe bog'lanishli turinigina qo'shma gap deb yuritish kerakligini ta'kidlaydi².

Prof. M.N.Peterson qo'shma gap qismlarining teng bog'lanishi haqidagi fikrni ham, tobe bog'lanishi xususidagi mulohazani ham inkor etib shunday deydi: «Mavjud kriteriyalar bosh gapni tode gapdan, shuningdek, ergash bog'lanishni teng bog'lanishdan farqlash uchun asos bo'la olmaydi. Demak, ergash va teng bog'lanish tushunchalarida lingvistik ma'no yo'q»³.

A.M.Peshkovskiy qo'shma gap tushunchasining ba'zi g'aliz tomonlari borligini eslatadi va bu haqda quyidagilarni yozadi: «U bir necha gapni bir gap deb atagani uchun turli anglashilmovchilikka sabab bo'lmoqda»⁴.

Prof. R.Sayfullayeva qo'shma gaplarning «bog'langan qo'shma gap», «ergash gapli qo'shma gap», «bog'lovchisiz qo'shma gap» tarzida uchga bo'lib o'rganilishi juda e'tirozli ekanligini va mazkur tasnif qaysi prinsipga asoslanganligi ham aniq emasligini ta'kidlaydi⁵.

Bizningcha, qo'shma gap tushunchasining talabga javob bera olmayotganining asosiy sababi, pog'onali munosabat qonuniyatining buzilayotganidadir. Ana shundan kelib chiqib, «*murakkab sintaktik qurilma*» terminini iste'molga kiritishni

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008; Турниёзов Б.Н. Мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011; Турниязова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016.

² Qarang: Вардуть И.Ф. Основы описательной лингвистики. -М.:Наука, 1977. -С.223.

³ Петерсон Н.М. Очерк синтаксиса русского языка. -М. -Пг: Госиздат, 1923. -С.32.

⁴ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М., 1956. -С.455.

⁵ Qarang: : Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал таҳлили. -Тошкент: Фан, 2000, 33-55-бетлар.

to'g'ri deb bilamiz va bu termin ostida o'rganilayotgan tushunchani mikromatn maqomida tadqiq etamiz. O'z navbatida, mikromatnni turlarga bo'lib, *teng komponentli va tobe komponentli* murakkab sintaktik qurilmalar sifatida o'rganamiz. Teng komponentli MSQ komponentlari alohida tub strukturalarning mavqeyiga tayanadi. Ushbu tub strukturalar teng komponentli MSQ sintaktik derivatsiyasida har biri mustaqil gaplarni taqozo etuvchi operandlarning mazmuniy asosini tashkil etadi hamda bu tub strukturalar zahirida avval tayanch strukturalar, so'ngra MSQning umumiy shakli voqelanadi:

Bag'dod xalifasi An-Nosirning Chingizxon ila olib borgan maxfiy muloqotlari o'z mevasini bergan, yovuz mo'g'ullarning yuz o'ttiz minglik qo'shini saltanat hududlariga allaqachaon bostirib kirdi (N.Qobul.Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich).

Ta'kidlab o'tganimizdek, MSQ sintaktik derivatsiyasida har biri mustaqil gaplarni taqozo etuvchi operandlarni ko'ramiz. Ushbu operandlarning birinchisining tub strukturasi turg'un birikma shaklidagi (*mevasini bergan*) vosita bilan, ikkinchi operandning tub strukturasi esa *bostirib kirdi* tarzidagi analitik kauzatemaga orqali ifodalanmoqda. Mazkur derivatsion jarayonda shunga e'tibor berish kerakki, MSQ ikkinchi komponentining tub strukturasi kauzativ bo'lganligi uchun mavjud mikromatnning umumiy tuzilishi ham kauzativ qurilma hisoblanadi. Zotan, MSQ operandlari sabab va oqibat mazmuniy munosabati qurshovida yaxlitlanib, umumiy planda qo'zg'ash harakatini voqelantirmoqda. Mavjud kauzal hukmning ijrosi esa MSQ keyingi komponentining tub strukturasi kuzatilmoqda. To'g'ri, MSQ birinchi operandi alohida olinganda dekauzativ qurilma bo'lib, unda sabab va oqibat munosabati o'z ifodasini topmagan. Ammo u ikkinchi tarkibiy qism bilan sintaktik munosabatga kirishgandan so'ng kauzativ tipdagi mikromatnning sababiyat mazmunidagi generator maydoni operandiga aylanadi. Buning oqibati esa, o'z navbatida, qo'zg'ash alomatiga ega bo'lgan ikkinchi generator maydon orqali yuzaga chiqadi. Natijada generator maydonlar halqasi yaxlitlanib, murakkab sintaktik kauzativli qurilma (MSKQ), distributiv munosabat konnektori asosida, vujudga keladi. MSKQ operandlarining konnektori sifatida distributiv munosabat

faoliyat ko'rsatishining sababi shundaki, murakkab sintaktik qurilma tarkibiy qismlarining, shu jumladan, bog'lovchisiz shakllangan murakkab sintaktik kauzativli qurilma komponentlarining o'zaro munosabati ularning mazmuniy salmog'i bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatishidadir (Murakkab sintaktik qurilma terminining iste'molga kiritilishi va uning komponentlarining derivatsion munosabati to'g'risida 2008-yilda nashr etilgan «Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi» hamda «*Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlari*» mavzusida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasi o'laroq 2011-yilda hammualliflikda yuzaga kelgan «O'zbek tili derivatsion sintaksisi» nomli monografiyalarimizda batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Taqiqot ishimizning ushbu faslida murakkab sintaktik qurilmalarga tegishli bo'lgan masalalar xususida mulohaza yuritganimizda, ayrim o'rinlari takror bo'lsa-da, nomlari tilga olingan ilmiy ishlarimizga murojaat etmoqdamiz. Zotan, mazkur ishlarda yoritilgan mavzular dolzarbliqicha qolmoqda).

Sintaktik kauzatsiya morfologik kauzatsiyadan farqli ravishda, avvalgi bobda ta'kidlaganimizdek, dinamik xarakterli bo'lib, u so'zlovchining nutqiy faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Zero, har qanday sintaktik strukturaning real voqelanishi nutqda ro'y beradi. Sintaktik qurilmalar nutqda voqelanar ekan, ular pog'onasiga qarab, sintaktik paradigmadan joy oladi. Masalan, yuqorida tahlilga tortilgan misolimizdagi murakkab sintaktik kauzativli qurilmaning operandlari alohida olinganda sintaktik paradigmaning sodda gaplar uyasidan joy olsa ular asosida MSQ shakllangandan so'ng vujudga kelgan derivat mikromatn pog'onasidan o'rin oladi. Ularni yana sintaktik paradigmaning alohida uyalariga ajratsa bo'ladi. Jumladan, dekauzativli va kauzativli sodda gaplar, teng komponentli va tobe komponentli MSQlar kabi. Bundan tashqari, muayyan matn tarkibida qatnashayotgan mustaqil gaplar, yoki murakkab sintaktik qurilmalar matn paradigmasini tashkil etadi. Bunday vaziyatda matn komponentlatining paradigmalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, ular orqali tilning amalda qo'llanishini murakkab

sistema tarzida tadqiq etishimiz uchun imkoniyat yaratiladi¹. Bu haqda fikr bildirib, M.Y.Blox sintaktik paradigmaga: «Tilga oid bir qator tuzilmalarning umumiy vazifasiga ko‘ra sintaktik sathda birlashgan ifodasi sintaktik paradigmmani tashkil etadi»,- deb to‘g‘ri ta‘rif beradi². Shu bois sintaktik paradigmmani voqelangan nutqning iyerarxik munosabatdagi kichik va katta sintaktik muchalari majmuyi deb o‘rgansak, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Sintaktik paradigma muchasi hisoblanuvchi teng komponentli murakkab sintaktik kauzativli qurilma tarkibiy qismlari real operator orqali ham derivatsion munosabatga kirishishi mumkin:

Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Mazkur misolda teng komponentli MSKQ operandlarining teng bog‘lovchi shaklidagi operator bilan derivativ munosabatga kirishayotganining guvohi bo‘lamiz. Bunda MSQ komponentlarining birinchisida kauzativ situatsiya yuzaga kelmoqda. Ushbu situatsiyaning ro‘yobga chiqishi tub struktura tasarrufidagi fe‘lning orttirma nisbati affiksi *-tir* bilan ifodalangan kauzaoperatorga bog‘liq bo‘lmoqda. Mazkur qo‘shimcha faqatgina MSQning birinchi tarkibiy qismini emas, balki mikromatnning umumiy mazmuniy salmog‘ini kauzativ bo‘lishiga xizmat qilmoqda. Chunki MSQ tarkibiy qismlarining biriga (ba‘zan ikkala qimiga ham) kauzapoperator qo‘shilgandan keyingina u kauzativ qurilma maqomini egallaydi. Qiyoslang:

Bu sinash natijasidan Akram hojining taajjubi ortdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi – *Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi* – *Bu sinash natijasidan Akram hojining taajjubi ortdi va buning sirrini bilish qiziqtirdi* – *Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilish qiziqtirdi*.

---

¹ Турниёзов Н.К. Гапнинг бевостиа иштирокчилари ва трансформацион методлар асосидаги таҳлили/Структур тилшунослик асослари. -Тошкент: Фан, 2009, 67-бет.

² Блох М.Я. К проблеме синтаксической парадигматики//Проблемы синтаксиса английского языка. Ученые записки. -М.: МГПИ, № 422, 1970. -С.34.

Bunda MSQ komponentlarining biri dekauzativ bo'lsa ham, u kauzativli qurilmaning muchasi sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Zero, dekauzativ operand endi mustaqillik maqomini yo'qotgan bo'ladi. Agar MSQ komponentlarining ikkalasi ham kauzaoperatorni qabul qilgan bo'lsa, u holda ikki kauzativ situatsiya yaxlitlanib, ustkauzativlikni hosil qiladi. Ta'kidlash kerakki, kauzaoperator kauzaderivatsiyani vujudga keltiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi va u dekauzativ struktura tarkibiga so'zlovchining xohishiga qarab kiritiladi. Shu paytning o'zidan boshlab, u birikkan MSQ kauzativli qurilmaga aylanadi. Natijada kauzativli MSQning sintaktik strukturasi ham o'zgaradi. Jumladan, dekauzativli qurilmada birinchi darajali aktant maqomidagi so'z kauzaderivatsiyadan so'ng ikkinchi darajali aktant mavqeyini egallaydi. Buning dalilini yuqoridagi qiyoslash natijasida ham kuzatishimiz mumkin: ...*taajjubi ortdi* – ...*taajjubini orttirdi*; (*u*) *qiziqsindi* – (*uni*) *qiziqtirdi* kabi.

To'g'ri, tahlil qilingan MSQ tipidagi mikromatn muchalari dekauzativ holatida ham ma'lum darajada sabab va oqibat qurshovida bo'ladi. Lekin buni nisbiy tushunmoq darkor. Masalan, *Bu sinash natijasidan Akram hojining taajjubi ortdi* – (sabab) va *buning sirrini bilishka qiziqsindi* (oqibat) kabi. Buning sababi, mazkur teng komponentli MSQning sabab ma'nosini ifodalovchi tobe komponentli kauzativli MSQ bilan ma'nodoshlik hosil qilayotganidadir: *Akram hojining taajjubi ortdi, shuning uchun buning sirrini bilishka qiziqsindi*. Garchi shunday bo'lsa-da, teng komponentli MSQ operandlari dekauzativ holatda qo'zg'ash mazmuni bilan bog'lanmaganligi tufayli biz uni kauzativ deb baholay olmaymiz. Zero, kauzativ vaziyatda ham sabab va oqibat, ham qo'zg'ash alomatlari kuzatilishi shart deb bilamiz. Nega unda sabab mazmunidagi tobe komponentli MSQlar kauzativli qurilma sifatida talqin etiladi degan savol tug'ilishi tabiiy. Birinchidan, teng komponentli MSQ dekauzativ operandlari mantiqiy rejadagina sabab va oqibat qurshovida gavdalanmoqda, ikkinchidan, ushbu operandlar teng bog'lovchi shaklidagi operator bilan derivatsion munosabatga kirishmoqda. Shu bois biz uni real sabab mazmuniy munosabati bilan aloqador deb ayta olmaymiz. Sabab ma'nosini beruvchi tobe komponentli MSQ operandlari esa *chunki, negaki, shuning*

uchun, shu sababli, shu tufayli kabi operatorlar yordamida sintaktik munosabatga kirishadi. Bular kauzaoperatorlar bo‘lib, tobe komponentli MSQning ikki muchasini kauzal ma’no og‘ushida faollashtiradi. Shu bois bunday mikromatnlarni kauzativ qurilma deyishga haqlimiz.

Shunday bo‘lsa-da, bu xususda munozarali fikrlar uchraydi. Masalan, prof. V.S.Xrakovskiy «О соотношении причинных и каузативных конструкций» (Sabab ifodalovchi va kauzativ qurilmalarning munosabatlari to‘g‘risida) nomli maqolasida quyidagilarni yozadi: «Kauzativ qurilmalar sabab ifodalovchi qurilmalardan bir klauzadan iborat ekanligi bilan tubdan farqlanadi. Zero, ular ergash gapli qo‘shma gaplarni emas, balki sodda gaplarni taqozo etadi. Bundan tashqari, sabab ifodalovchi qurilmalardan farqli ravishda kauzativ qurilmalar ko‘psubyektli bo‘ladi. Sabab ifodalovchi qurilmalar sabab, kauzativ qurilmalar esa oqibat situatsiyalarini qamrab oladi»¹.

Bizningcha, mazkur mulohazaga qo‘shilish qiyin. Birinchidan, kauzativ qurilma oqibat, sabab ifodalovchi qurilma sabab bildiradi deyish mantiqsizdir. Zotan, kauzativ qurilma deganda sabab va oqibat qurshovidagi konstruksiyani tushunamiz. Ikkinchidan, kauzal ma’no ifodasi sodda gaplarda ham, teng komponentli va tobe komponentli MSQlarda ham o‘z aksini topadi. Shunday ekan, kauzativ qurilma sodda gapdan (klauzadan) iborat bo‘ladi deyish ham to‘g‘ri emas. Bundan tashqari, kauzativ qurilmalar undash va sabab mazmuni bilan birga *aniqlash, izohlash, maqsad, to‘siqsizlik, natija* kabi qator ma’nolar bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Sabab ifodasi asosida shakllangan tobe komponentli MSQlar faqat bir subyektli bo‘ladi deb xulosa chiqarish masala tavsifini to‘liq yoritib bera olmaydi. Olimning bunday xulosaga kelishining sababi, bizningcha, maqolada *Петров взял такси, потому что (он) опаздывал на работу; Петров опоздал на занятия, потому что трамваи не ходили; Петров взял зонтик, потому что по прогнозу мог пойти дождь* singari bir subyektli tobe komponentli MSQlarga murojaat etilganligida bo‘lsa kerak. Vaholanki, sabab ifodasi bilan

---

¹ Храковский В.С. О соотношении причинных и каузативных конструкций//Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Языкознание. Т.42, №3, 2020. -С. 64-70.

aloqador bo'lgan tobe komponentli kauzativli MSQlar har doim ham bir subyektki bo'lib shakllanavermaydi. Masalan:

Bosmachilarni qiyratganimiz uchun, komandirimiz o'ynab kelinglar, deb yubordi (O'. Hoshimov. Saylanma. I jild).

Ko'rinib turganidek, keltirgan misolimiz *Biz, bosmachilar, komandir* kabi bir necha subyektki qamrab olgan sabab ifodasidagi tobe komponentli kauzativli MSQni taqozo etadi. Mazkur mikromatnning hokim operandida bir shaxsning bir necha shaxsni undashi oqibatidagi kauzatsiya jarayonini kuzatamiz. Bunda undash ma'nosi *o'ynab kelinglar, yubordi* tarzidagi analitik kauzatemalar bilan ifodalanmoqda. Fe'ning buyruq-istak mayli shaklining II shaxs ko'plikdagi qo'shimchasi *-ing* bir necha referentni undashga qaratilgan kauzaoperator bo'lib xizmat qilmoqda. O'z navbatida, tobe operandda kauzatsiyaning sababi o'z ifodasini topgan bo'lib, unda birdan ortiq kauzator bir necha individga ta'sir etib, ma'lum harakatni bajarishga undagan. Bu vaziyatda *qiyra* fe'lga birikayotgan orttirma nisbat qo'shimchasi *-t* affiksali kauzatemaning kauzaoperatori bo'lib kelmoqda. Shunday ekan, MSQning ikki qismida ham ko'p individli kauzativ mikrosituatsiyalarni kuzatamiz. Binobarin, ushbu mikrosituatsiyalar yaxlitlanib, sabab va oqibat qurshovidagi tobe komponentli kauzativli MSQni shakllantirmoqda. Ta'kidlangan fikrlarga asoslanib, yuqoridagi V.S.Xrakovskiy keltirgan misolni *Петров взял такси, потому что друзья заставили его остановить такси* tarzida o'zgartirsak sabab mazmuni asosidagi polisubyektki tobe komponentli kauzativli MSQ voqelanganining guvohi bo'lamiz. Mazkur gipotaksisning tobe qismida mazmunan komitativ kauzatsiya yuz bermoqda, chunki bu situatsiyada bir necha kauzatorning kauzantga ta'siri ifodasi mavjudligi anglashilmoqda. Ushbu ta'sirning oqibati esa MSQning hokim qismida o'z ifodasini topmoqda. Shunday ekan, yaxlit kauzativ strukturani sabab ifodalovchi yoki kauzativ qurilma sifatida alohida guruhlariga ajratib tadqiq qilishda lingvistik ma'no yo'q deb o'ylaymiz.

Tobe komponentli MSQlar derivatsiyasi uning tarkibiy qismlarining yagona tub struktura zamirida voqelanishiga ko'ra teng komponentli MSQlardan tubdan farqlanadi. Zotan, bunda xabar ifodasi murakkab sintaktik qurilmaning hokim

operandi orqali yuzaga chiqadi. Bu vaziyatda tobe qism ham hokim komponentning tub strukturasi asoslanadi. Lekin bu bilan tobe komponentning imkoniyati cheklangan va u hech qanday vazifa bajarmaydi deb tushunmaslik kerak, albatta. Ayni paytda hokim gap nechog'lik mustaqil bo'lishiga qaramay, sintaktik derivatsiya jarayoni tobe gapning ishtirokisiz amalga oshmaydi. Boshqacha aytganda, derivativ munosabatning amalga oshishi, jumladan kauzderivatsiyaning ham, tobe komponentli MSQning ikki operandiga birdek bog'liqdir. Masalan, kauzderivativ vaziyatda undash ma'nosi MSQning hokim gap maqomidagi operandi orqali ham, tobe shakldagi komponenti bilan ham ifodalanishi mumkin. O'z-oz'idan, undash ma'nosidan xoli bo'lgan tarkibiy qism mazmunan kauzal qism bilan yaxlitlikni tashkil etishi, tabiiy.

Ta'kidlash joizki, tobe komponentli kauzativ MSQ operandlari sabab mazmuni og'ushida derivativ munosabatga kirishishidan tashqari, yuqorida eslatib o'tganimizdek, *aniqlash, izohlash, maqsad, to'siqsizlik, natija* kabi mazmuniy rejalarda ham faollashishi mumkin. Bu vaziyatda tobe komponentli mikromatnning kauzativ struktura ekanligi MSQ voqelanayotgan generator maydonida uning semantik planda undash harakati bilan aloqadorligiga qarab aniqlanadi. Lekin shunday bo'lsa ham, operandlar o'rtasida ma'lum darajada sabab va oqibat munosabatlari aks etadi:

Aql va vijdonim qaysi yo'ldan boshlasa, o'sha yo'lga kiraman (Oybek. Nur qidirib).

Ushbu misolimiz semantik jihatdan qismlarining birinchisida undash ma'nosi orqali ifodalanayotgan kauzal harakatning ikkinchisida aniqlanishini bildirayotgan tobe komponentli MSQ bo'lib, bunda kauzativ ma'no tobe qism tasarrufida kelayotgan *bosh+la(+sa)* tarzidagi derivatema bilan ifodalanmoqda. Mazkur forma yasama fe'lga III shaxs ko'plikda tuslanayotgan shart mayli qo'shimchasi *-sa* ning birikuvidan hosil bo'lgan kauzatemala bo'lib, u mikromatnning umumiy semantik strukturasi kauzativ rejada voqelantirmoqda. O'z navbatida, mustaqil hisoblanuvchi hokim komponent ham mazmunan kauzativ maydon qurshoviga

tushib qolmoqda. Zero, undash harakati (*bosh+la+sa*) amalga oshgandan so'nggina uning aniqlanishi natijasi (*o'sha yo'lga kiraman*) ro'yobga chiqadi.

Shuni aytish kerakki, an'anaviy sintaksisda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarda tobe gap tomonidan bosh gapning ot yoki olmosh bilan ifodalangan biror bo'lagi mazmunan aniqlanadi deb ta'kidlanadi. Ammo kauzal qonuniyatga ko'ra amalga oshayotgan qo'zg'ash harakati aniqlanadi.

Sintaktik jihatdan ham MSQning ikki qismi fe'lning shart mayli shakli *-sa* operatori bilan derivativ munosabatga kirishayotgani bois birinchi operand o'z mustaqilligini tark etmoqda va MSQning ikkinchi komponentidagi tub strukturaga bo'ysunmoqda. Natijada aniqlash mazmuni bilan aloqador bo'lgan tobe komponentli kauzativli qurilma vujudga kelmoqda. Bunda aniqlash mazmunini *o'sha* olmoshi yuzaga chiqarayotgan bo'lsa, kauzativ mazmunni undashni yuzaga chiqarayotgan *boshla* so'zi ifodalamoqda. Voqelanayotgan tobe komponentli murakkab sintaktik kauzativli qurilmada mavhum tushunchalar asosidagi kauzatorning insonga psixologik ta'siri oqibatida yuzaga kelgan permissivlikni kuzatamiz, chunki mazkur holatda o'zgarish sodir bo'lishining asosiy sababchisi kauzatsiyalanuvchi referent hisoblanadi, kauzator esa harakat ijrosiga ruxsat beradi.

Ba'zan nutq vaziyatiga ko'ra tobe komponentli MSQning operandi tasarrufidagi tub struktura yoki fe'lda orttirma nisbat qo'shimchasi ishtirok etsa ham, u kauzaoperator sifatida vazifa bajarmaydi. Bir qaraganda, bunday qurilma kauzativ bo'lib ko'rinsa-da, aslida u dekauzativ hisoblanadi:

Habibulla aka otalari ishini qanday ixlos bilan davom ettirgan bo'lsalar, u kishining ishlarini o'g'illari Xondamir va Sherkon ham shunday davom ettirdilar (Sh.Qodiriy. 37-xonadon).

Ko'rinadiki, MSQning ikkala qismida ham orttirma nisbat affiksini olgan qo'shma fe'l shaklidagi bir xil analitik vosita mavjud bo'lib, mazkur vosita mikromatnni kauzativ qurilma sifatida voqelantira olmayapti, chunki bunda birinchi darajali aktant vazifasidagi referentlarning ish-harakatni bajarishni boshqa individga yuklagani kuzatilmaydi. Aniqrog'i, ular kauzator maqomiga erishmagan. Agar *davom etdi* va *davom ettirdi* fe'llarini alohida olib tahlil qilganimizda, morfologik

planda ulardan orttirma nisbat qo‘shimchasini olgani kauzativ hisoblanar edi. Ammo yuqoridagi misolda, garchi orttirma nisbat qo‘shimchasini olgan analitik vosita qatnashayotgan bo‘lsa-da, kauzator va kauzant munosabati anglashilmaydi. Shu bois bunday qurilmalarni *kvazikauzativ* (*quasi*–lotincha «*go ‘yo, xuddi*») deb ataymiz.

Tobe komponentli kauzativli MSQ operandlari izohlash mazmuni ostida derivativ munosabatga kirishganda, kauzal ma’no MSQning hokim komponentida o‘z ifodasini topadi:

–*Ayt-chi, to ‘g‘rimi shu gaplar?* (H.Shams. Tanlangan asarlar)

Ko‘rib turganimizdek, kauzal mazmuni beruvchi buyruq-istak maylidagi fe‘lning II shaxs birlik formasi MSQ hokim komponentining tub strukturasi vazifasida kelmoqda. Mazkur tub struktura kauzaoperator funksiyasini ham o‘tamoqda. Zotan, hokim qismda ro‘y berayotgan buyruq shaklidagi kauzativ vaziyat shu kauzaoperator orqali yuzaga chiqmoqda va mavjud vaziyatdagi kauzal hukm ifodasini MSQning tobe qismi izohlamoqda. Bunda tub strukturaga birikib kelayotgan *-chi* so‘roq va taajjub yuklamasi muhim vazifa bajaradi. Birinchidan, MSQ komponentlarining sintaktik shakllanishi mazkur yuklamaga bevosita bog‘liq bo‘ladi, ikkinchidan, u kauzal ma’noni yanada bo‘rttirishga hissa qo‘shadi. Ushbu direktiv formadagi kauzativ situatsiyada kauzatorning ikkinchi referentga buyruq berishi asosidagi kauzal ma’noning ifodalanishini ko‘ramiz.

Tobe komponentli kauzativli MSQ operandlari izohlash mazmunidan tashqari maqsad ma’nosiga ko‘ra ham kauzaderivativ munosabatida bo‘lishi mumkin. Bunda kauzativ qurilmaning tobe qismi hokim komponent orqali ro‘yobga chiqayotgan kauzativlikning maqsadini belgilaydi. Natijada kauzasituatsiyada yuz berayotgan qo‘zg‘ash harakatining nima maqsadda amalga oshayotgani o‘z ifodasini topadi:

–*Siz ham shu osiy avomga nasihat qilinglar, toki yuzlaringiz yorug‘ bo‘lgay* (G‘.G‘ulom. Yodgor).

Berilgan misolda tub struktura qo‘shma fe‘l ko‘rinishidagi analitik kauzatem bilan voqelanmoqda. Bunda kauzator bir necha individga murojaat etib, kauzal harakatni yuzaga chiqarmoqda. O‘z navbatida, kauzatsiyalanayotgan individlar ham kimgadir nasihat qilishi asnosida kauzator maqomini egallaydi. Shunga ko‘ra,

MSQning hokim qismida bir yo‘la ikki karra kauzativ vaziyat vujudga kelayotganini ko‘ramiz. Bulardan biri amalga oshayotgan kauzativlik bo‘lsa, ikkinchisi hali yuz berganicha yo‘q. MSQning tobe qismi ikkinchi kauzal harakat bajarilgandan so‘nggina o‘sha harakatning nima maqsadda amalga oshayotganini izohlab keladi. Tobe komponentli MSQning sintaktik derivatsiyasida operandlarning derivativ munosabati *toki* operatori yordamida amalga oshayotgan bo‘lsa, ularning kauzaderivatsiyasi fe‘lning buyruq-istak mayli II shaxs ko‘plik shaklidagi kauzaoperatori orqali voqelanmoqda. Mazkur operator kauzatorning bir necha individni kauzatsiyalayotgani uchun derivativ jarayonga kiritiladi. Agar kauzator birgina shaxsni faollashtirayotgan bo‘lsa, u holda bu kauzaoperatorga ehtiyoj sezilmaydi. Zero, undash ma‘nosi *nasihat qil* tarzidagi analitik kauzatemam bilan ifodalanaveradi (hurmat ma‘nosi bundan istisno).

Tobe komponentli kauzativli MSQ tarkibiy qismlari to‘siqsizlik mazmuni ostida kauzaderivativ munosabatga kirishganda, hokim operandda voqelanayotgan kauzativ harakatning yuzaga chiqishiga tobe komponentda faoliyat ko‘rsatayotgan referent yo‘l qo‘ymaydi, ammo shunga qaramay, hokim qismda kauzatsiya amalga oshaveradi:

U tirishsin-tirishmasin, loyga yomg‘ir o‘z ta‘sirini o‘tkazaverdi (E.Malikov. O‘qilmagan sahifalar).

Bir qaraganda, mazkur MSQ kauzativli qurilma emasdek ko‘rinadi. Zero, *ta‘sir o‘tkazmoq* analitik vosita bo‘lib, ko‘pincha shaxsni psixologik jihatdan kauzatsiyalashni ifodalaydi. Shu bois unda kauzativatsiya yuz berayotgani hokim operandni *loyni yomg‘ir ivitayotgan edi* tarzida o‘zgartirganimizdan keyingina aniq bo‘ladi. Mavjud o‘zgarishda kauzativlikning aniq tasvirga ega bo‘lishining sababi hokim operand tasarrufiga kauzaoperator *-t* ning birikishidadir. Bu esa nutqiy vaziyatda transformatsiya hodisasining qo‘llanishi nechog‘li muhim ekanligidan dalolat beradi. Chunki ushbu jarayonda *konversiya transformatsiyasi* yuz berganini ko‘ramiz. Tahlilga tortilayotgan tobe komponentli kauzativli MSQning tobe qismidagi referent ma‘lum miqdorda qo‘zg‘ash ta‘siri kuchiga ega bo‘lib, *possessor* (*possessor* – lotincha «vaziyatni boshqaruvchi») maqomini egallamoqchi bo‘lsa

ham, u amalga oshmaydi, negaki bu operand to'lig'icha hokim operandga bo'ysunadi. Kauzator va kauzant munosabati ham hokim komponentda yuz beradi. Lekin tobe qism umumiy kauzativ strukturaning oqibati sifatida faoliyat ko'rsatadi: *loyga yomg'ir ta'sir o'tkazdi* (sabab), *u tirishdi* (oqibat).

Tobe komponentli kauzativli MSQning tobe qismi hokim operandda voqelanayotgan kauzativatsiyaning natijasini ham ifodalab kelishi mumkin. Bunda oqibat tobe komponentda, sabab esa hokim qismda o'z ifodasini topadi:

U eshikni shu qadar qarsillatib yopdiki, derazalar zirillab ketdi (O'.Hoshimov. Qalbingga quloq sol).

Ushbu MSQning hokim operandida kelayotgan *-t* qo'shimchasi kauzaoperator bo'lib, qo'zg'ash ta'sirini belgilaydi. Ammo qo'zg'ash ta'sirining kuchli ekanligi *shu qadar va qarsillamoq* so'zlariga ham bevosita bog'liq bo'lib, ular birgalikda kauzatsiyani amalga oshirmoqda. Aks holda oqibatni belgilovchi tobe qismdagi harakat ifodasi mantiqsiz bo'lib qolar edi. Mavjud jarayonda kauzatorning bir predmet orqali ikkinchisiga ham ta'sir etayotganini kuzatamiz.

Ba'zan chiqish kelishigi affiksi, ravishdosh shakli, modal so'z ham sabab ifodalovchi tobe komponentli MSQ kauzaoperatori sifatida funktsiya bajarishi mumkin:

1. *Ammo o'sha kunlari suv ancha sovuqligidan, doim cho'milishga ham imkon yo'q edi* (O'.Usmonov. Nomus).

2. *Normat boyga qo'shilib ketgach, Muhsin ota nabirasini oq qilgan* (H.G'ulom. Mangulik).

3. *Qorong'i bostirmadagi sigir tepinib qo'ydi shekilli, omonat o'rnatilgan pol dupurlab ketdi* (O'.Usmonov. Nomus).

Ko'rib turganimizdek, birinchi misoldagi *-dan*, ikkinchi misoldagi *-gach* qo'shimchalari va uchinchi misoldagi *shekilli* so'zi *sababli, uchun, tufayli* kauzaoperatorlari bajaradigan vazifani o'tayotgani izoh talab qilmaydi. Bunda MSQning birinchi komponenti sabab, ikkinchi tarkibiy qismi oqibat sifatida voqelanib, kauzaderivativ munosabat kasb etmoqda. Bu kabi mikromatnlarni sof sabab ifodalovchi kauzativ qurilmalar deb baholaymiz.

Shunday qilib, ushbu faslda kauzativlikning gap va mikromatnda voqelanishini ko'rib o'tdik. O'z navbatida, makromatn ham kauzal ma'no qurshovida shakllanishi mumkin. Bu haqda keyingi paragrafda mulohaza yuritimiz.

BIRINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

Chomskiy Noam. Language and Mind.-New York: Harcourt, Brace & World, 1968, pp. 15-16.

Groot A.W. de. Les oppositions dans les systems de la syntaxe et des cas. «Mélanges de linguistiques offerts à Ch. Bally». – Genève, 1939.-P.122.

<https://codenlp.ru/stati/stiv-andreas-modal-ny-e-operatory.html>.

Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand: SamDCHTI, 2007, 22-bet.

Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: Прогресс, 1974. -С.139.

Блох М.Я. К проблеме синтаксической парадигматики//Проблемы синтаксиса английского языка. Ученые записки. -М.: МГПИ, № 422, 1970. -С.34.

Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. -М.:Наука, 1977. -С.223.

Григорьян Е.Л. Каузальные значения и синтаксические структуры//Вопросы языкознания, №1, 2009. -С.26-27.

Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. -Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 95-бет.

Жеребило Т.В. Генератор фраз/Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.70.

Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. -М.: Наука, 1982. -С.170.

Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. -Л.: Наука, 1986. -С.142-143.

Петерсон Н.М. Очерк синтаксиса русского языка. -М. -Пг: Госиздат, 1923. -С.32.

Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М., 1956. -С.455.

Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал тахлили. -Тошкент: Фан, 2000, 33-55-бетлар.

Сильницкий Г.Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов//Автореф. дис. докт. филол. наук. -Л., 1974. -С.381.

Турниёзов Б.Н. Мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011.

Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008, 31-бет.

Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2008.

Турниёзов Н.Қ. Гап ва унинг деривацион хусусиятлари/Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Тошкент: Наврўз, 2011, 43-бет.

Турниёзов Н.Қ. Гапнинг бевостиа иштирокчилари ва трансформацион методлар асосидаги тахлили/Структур тилшунослик асослари. -Тошкент: Фан, 2009, 67-бет.

Турниёзов Н.Қ. Гапнинг трансформацион методи асосидаги тахлили//Структур синтаксис асослари. -Тошкент: Фан, 2009, 87-бет.

Турниязова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016.

Храковский В.С. О соотношении причинных и каузативных конструкций//Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Языкознание. Т.42, №3, 2020. -С. 64-70.

Шумян С.К. Структурная лингвистика. -М.: Наука, 1965. -С.235.

2-§. Makromatn kauzativli derivatsiyasi

Kauzativlikning makromatnda voqelanishi to'g'risida mulohaza yuritishdan avval tilshunoslikda matn muammosining o'rganilishi holati xususida qisqacha to'xtalmoqchimiz. «*Tekst*» termini lotincha «*textus*» so'zidan olingan bo'lib, «*tutashish*», «*birikuv*» kabi ma'nolarni anglatadi. Tekstda biror bir moddiy manbada qayd etilgan inson fikri o'z ifodasini topadi¹. O'zbek tilida biz bu o'rinda «*matn*» terminidan foydalanamiz. Arab tilidan o'zlashgan mazkur so'z (متن) aslida «*taxta(doska)*» ma'nosini beradi. Ushbu so'z dastlab muqaddas hadislarda qo'llangan bo'lib, u muborak payg'ambarimiz Muhammad(s.a.v.)ning so'zlari hamda amallarini ifodalashda ishlatilgan². A.Hojiyevning «*Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*»da matn *yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi*, deb izohlangan³. Ushbu mulohazalarga va F.de Sossyurning «*til va nutq dixotomiyasi*» ta'limotiga tayangan holda, biz matnga quyidagicha ta'rif beramiz: «*Semiotik belgilarining nutqda faollashuvidan tarkib topib, insonning o'zaro bog'lanishli fikrlarini ifodalashga hamda ma'lum xabarni berishga xizmat qiluvchi sintaktik va semantik rejada shakllangan tarkibiy qismlar majmuyi yoki ayrim bir tarkibiy qism matn deyiladi*».

Bu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, semiotik belgilarning nutqda faollashuvi deganda, biz tildan tashqari aloqa vositalari belgilarining aktuallashuvini ham nazarda tutmoqdamiz. Masalan, qadimgi piktografik yozuvlar va zamonaviy yo'l harakati qoidalari kabilarning belgilari ham matn hisoblanib, ularning ba'zilari fikr ifodalashga, ba'zilari axborot yetkazishga xizmat qiladi. Ular elementlar majmuyidan yoki ayrim elementdan iborat bo'lishi mumkin. Elementlar majmuyi deganda ko'p tarkibli, ayrim element deganda bir tarkibli matnlarni tushunamiz. Shunga ko'ra, ularni mikro- va makromatnlarga bo'lib tadqiq qilamiz.

¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Текст> (Sahifaga 15.11.2020 da murojlat etildi).

² https://ru.wikipedia.org/wiki/Исламские_термины (Sahifaga 15.11.2020 da murojlat etildi).

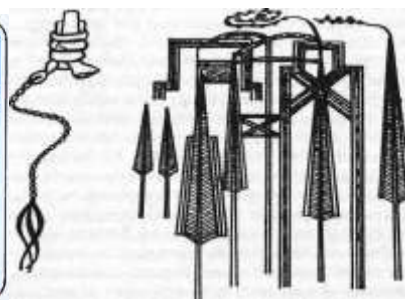
³ Qarang: Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: «*Ўзбекистон миллий энциклопедияси*» Davlat ilmiy nashriёti, 2002, 61-бет.

4.1-rasm

4.2-rasm

4.3-rasm

Rasmlarga tayanilgan matnlardan semiotik belgilar orqali xabar hamda his-tuygʻuni ifodalovchi fikrning anglashilishi

Semiotik belgilarga asoslangan mazkur bir tarkibli (qarang: 4.1-rasm) va koʻp tarkibli (qarang: 4.2-rasm) matnlar orqali xabar ifodasi yuzaga chiqmoqda. Rasmlarga tayanilgan matnlardan inson his-tuygʻusini ifodalovchi fikr ham anglashilishi mumkin. Masalan, yuqorida berilayotgan rasmi matnda (qarang: 4.3-rasm) Yoqutistondagi Yukagir qabilasiga mansub qizning yigitga yoʻllagan maktubi tasvirlanmoqda. Shu bois matni faqat til belgilarini taqozo etuvchi morfema va zoʻzlarga tayangan yozuvlar orqali aks etadi, deb tushunmaslik kerak. Zero, mazkur yozuvlar ixtiro qilinguniga qadar ham matn mavjud boʻlgan. Davrlar oʻtib, yozuv takomillashgandan sari, yozuv orqali ifodalangan fikrlar matn deb talqin qilina boshlandi. Aslida, matn doim yozuv bilan emas, balki ogʻzaki nutq tarzida ham namoyon boʻlishi mumkin. Jumladan, muqaddas kitoblar matni paygʻambarlarga yozilgan holda tushmagan. Yoki yirik hajmli doston matnlarini baxshilarimiz oʻqib berishmagan. Ushbu matnlar yoddan aytilgan. Ana shularga asoslanib, matnning ogʻzaki hamda yozma turlari mavjudligi haqida xulosa chiqara olamiz va bu xususda quyidagi mulohazani keltirish oʻrinli deb bilamiz: «Tilshunoslikda,-deb yozadi D.S.Pavlova oʻzining «Ogʻzaki tarzda beixtiyor hosil boʻluvchi matn semantik strukturasi yadrosining soʻzlovchi genderiga aloqadorligi» nomli maqolasida,-ogʻzaki nutq matnmi yoki matn emasmi degan munozaralarga koʻp duch kelamiz. Biz esa muayyan holatda oʻz-oʻzidan paydo boʻlgan ogʻzaki monologik nutqni ham

matn deb hisoblanishi tarafdorimiz»¹. Matnning og‘zaki tarzda namoyon bo‘lishiga Qur’oni karimning qiroati, dostonlarning kuylanishi, notiqlarning nutqlari kabi qator misollarni keltirishimiz mumkin. Chunonchi, ushbu og‘zaki matnlar avval aytilib, keyin qog‘ozga tushirilgan. M.V.Lyapon ta’biri bilan aytganda, matn – bu so‘zlovchining faol nutqiy faoliyati mahsulidir².

Fonografik yozuvlar asosidagi matnlar ham bir tarkibli va ko‘p tarkibli turlarga bo‘linishi mumkin. Masalan, matn bir so‘zdan iborat bo‘lsa, bir komponentli, so‘z birikmasi, gap yoki murakkab sintaktik qurilmadan tashkil topsa, ko‘p komponentli bo‘ladi. Jumladan, bir so‘zdan tashkil topgan maxsus qo‘llanishli «*Sohil*», «*O‘qituvchi*», «*Ona*» kabi san’at asarlarining nomlari bir komponentli matn hisoblanadi. «*Bizning qishloq*», «*Chimyon tog‘i bag‘rida*», «*Seni Vatan kutadi*» kabi so‘z birikmasi va gap ko‘rinishidagi matnlar ham asar nomlarini taqozo etib, ikki va uch tarkibiy qismni tashkil etadi³. Ammo maxsus qo‘llanishli so‘zlar matn bo‘la olmaydi, degan e’tirozli fikrlar ham uchraydi. Masalan, M.Yo‘ldoshevning «*Badiiy matn lingvopoetikasi*» nomli monografiyasida quyidagi jummalarni o‘qiymiz: «Bularni matn deb atash qay darajada o‘zini oqlaydi? Ular, shunchaki, bir asarning nomi, xolos, matn o‘z nomi bilan gapdan yirik bo‘lgan hodisa. Matnni bir so‘zdan yoki so‘z birikmasidan iborat bo‘ladi deb o‘ylash nazariy jihatdan to‘g‘ri emas, chunki mazkur holatdagi so‘z yoki so‘z birikmasining maqomi atov gapdir. *Bahor* atov gapi undan keyin keladigan asosiy gap, masalan, *Hamma yoqda gullar ochilgan* tarzidagi gapsiz ma’noga ega bo‘lolmaydi. Zotan, atov gap asosiy gapning ta’kidlangan temasidir. Binobarin, atov gap minimal matn tushunchasidan tashqaridir»⁴.

To‘g‘ri, atov gap minimal matn tushunchasidan tashqaridir, chunki atov gap hech qachon matn maqomida bo‘lmaydi. Negaki, atov gap o‘zining izohlovchi qismi

---

¹ Павлова Д.С. Зависимость ядра семантической структуры устного спонтанного текста от гендера говорящего//Филология в XXI веке: методы, проблемы, идеи. Материалы III Всероссийской научной конференции 19 апреля 2016 года. -Пермь, 2016. -С. 34-37.

² Qarang: Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. -М.: Наука, 1986. -С. 5.

³ Bu haqda qarang: Турниёзов Н.Қ. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004, 21-бет.

⁴ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. -Тошкент: Фан, 2008, 80-бет.

bilan birgalikda muayyan matn parchasining muchasi hiosoblanadi. M.Yo‘ldoshev bir komponentli matnlarga keltirilgan misollarni atov gap sifatida talqin etib, shunday xulosalarga keladi. Matnni bir so‘zdan yoki so‘z birikmasidan iborat bo‘ladi deb o‘ylash nazariy jihatdan to‘g‘ri emas degan fikrga kelishdan avval, tilshunoslikda bu xususda amalga oshirilgan ilmiy ishlar natijalarini chuqur mushohada qilib ko‘rishga to‘g‘ri keladi. Nazarimizda, M.Yo‘ldoshev so‘zlovchining voqelikka bo‘lgan munosabatini anglatuvchi predikativlik tushunchasini e‘tiborga olmagan ko‘rinadi. Zero, bir komponentli mant maqomidagi mustaqil so‘zning qo‘llanish o‘rni ham muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, matn mavqeyiga erishgan so‘z nominativ-kommunikativ birlik ma‘nosida qo‘llanmog‘i lozim. Masalan, badiiy asar jamiyatning bemorligi nazarda tutilib, «Bemor» deb nomlangan bo‘lsa, mazkur so‘zning real voqelikka munosabat bildirayotganini hamda uning mazmuniny salmog‘i matnga tenglashganini inkor etish qiyin¹. Jumladan, bu xususda Y.S.Maslovning bildirgan mulohazasi diqqatga sazovordir: « «Tekst» termini nafaqat yozma manbani, balki biror kishi tomonidan yaratilgan turli shakldagi og‘zaki ijod namunasini ham anglatadi. U bir so‘zdan, hikoyadan, poemadan, yirik hajmli kitobdan iborat bo‘lishi mumkin»².

Yuqoridagilardan tashqari, matn maqomiga alohida ma‘no kasb etuvchi yolg‘iz fonema ham ega bo‘lishi mumkin. Bunga avtobus bekatlarida, metroga kirishda qo‘llaniladigan «A», «M» belgilari misol bo‘la oladi, zotan, mazkur belgilarning bunday vaziyatda yaxlit mazmuniy ifodaga ega bo‘lishi izoh talab qilmaydi³. Bu xususda aytilgan akademik Y.M.Lotmanning fikrini o‘rinli deb bilamiz: «...simvol ifoda jihatidan ham, mazmun jihatidan ham biror bir matnni anglatib keladi»⁴.

---

¹ Bu haqda qarang: Хайруллаев Х.З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати//Филол. фан. номзоди дис. автореф. -Тошкент, 2001, 12-бет.

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. -М.: Высшая школа, 1998. -С.11.

³ Bu haqda qarang: Турниёзова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016, 35-бет.

⁴ Лотман Ю.М. О разграничении лингвистического и литературоведческого понятия структуры//Вопросы языкознания, №3, 1963. -С. 44-52.

Ta'kidlash kerakki, oddiy bir grafema matn maqomida kelganda, u o'zini-o'zi tashkil eta oladi va bunga loyiq energiyaga ega bo'ladi¹. Shunday ekan, matnni faqat gap hamda MSQlarning sintaktik munosabatidan tashkil topgan butunlik deb tushunish nuqsonli xulosadir.

Biz tilshunoslikda math xususida bildirilgan ayrim mulohazalar to'g'risida to'xtaldik, xolos. Zero, bizning maqsadimiz matnning o'rganilishi holatini to'liq tahlil qilishdan iborat emas. Tadqiqotimizning ushbu faslida kauzativlikning makromatnda ifodalanishini yoritib o'tmoqchimiz. Kauzal matnlar tildan tashqari aloqa vositalarining belgilari orqali ham o'z ifodasini topishi xususda ishimizning ikkinchi bobida batafsil ma'lumot bergan edik. Masalan, yo'l harakati qoidalari majmuasidagi taqiqlovchi belgilar bunga misol bo'la oladi.

Yuqorida eslatib o'tganimiz singari, kauzal matnlar ham bir komponentli va ko'p komponentli kabi turlarga bo'lib tahlil qilinadi. Ammo bir komponentlilikni nisbiy tushunmoq darkor. Masalan, kauzal matn bir komponentli bo'lib shakllangandek ko'rinsa-da, aslida vaziyat buni taqozo etmaydi. Zotan, kauzativ jarayon X (kauzator) – Y (kauzant)– Z (konsekvent – semantik xulosa) tarzida voqelanar ekan, unda doim ko'pkomponentlilik alomati kuzatiladi. Jumladan, Hamza Niyoziy she'rlaridan birining nomi «Uyg'on» bo'lib, u shaklan bir komponentli matnga teng. Ammo unda direktiv kauzatsiya amalga oshayotganligi bois «Sen uyg'on» tarzidagi kauzativatsiyani tushunamiz. Bundan tashqari, fe'ldan iborat bo'lgan buyruq ko'rinishidagi bir so'zli kauzativ matnlar tuslangan formada qo'llangani uchun, kauzativ vaziyatda uch shaxsdan biri ishtirok etayotgani izoh talab qilmaydi. O'z navbatida, kauzativ vaziyatda ishtirok etayotgan shaxs kauzativ vaziyat kauzatori tomonidan kauzatsiyalanayotganini ham inkor etib bo'lmaydi. Shuning uchun bunday ko'rinishdagi matnlarni shartli ravishda bir komponentli deb izohlaymiz. Ikki yoki uch komponentli kauzativ matnlar jumlasiga «Yig'la, Turkiston», «Qalbingga quloq sol» kabi asarlar nomlarini kiritishimiz mumkin.

---

¹ Bu haqda qarang: Мышкина Н.Л. Внутренняя жизнь текста. -Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1998. -С.14.

Ta'kidlash joizki, asar nomlarini ifodalab kelayotgan kauzativ matnlar avval tahlil qilingan MSQ tarzidagi mikromatnlardan hajman kichik bo'lsa-da, ularning nufuzi, yaxlit mustaqil matnni ifodalashiga ko'ra, komponentlari bir necha so'zdan iborat bo'gan MSQ tarzidagi matnlardan baland bo'ladi. Shunga ko'ra, ular semantik planda makromatn maqomida turadi. MSQlar shaklan katta bo'lishiga qaramay, muayyan matn muchasi hisoblanadi. Shuning uchun ham ularni matn ichidagi mikromatn sifatida tahlil qilamiz:

Oллоh ko'ngilga joylag'on niyatlarni ado etmak lozim. Niyatni ham O'zi ardoqlag'on bandalariga ravo ko'radur... Necha yildirki, Xitoyga safar qilmak niyatidasen. Valiahd shahzoda Muhammad Sultonni atay Mo'g'uliston sarhadiga yubordingki, toki qal'ani mustahkamlasun, deb (M.Ali. Ulug' saltanat. To'rtinchi kitob).

Berilgan abzas shaklidagi makromatn tarkibiy qimlari uchta sodda gapni (dekauzativli qurilmalarni) va bitta tobe komponentli murakkab sintaktik kauzativli qurilmani tashkil etadi. Ushbu kauzativ qurilmaning tub strukturasi yaqin o'tgan zamon II shaxs birlikda tuslangan analitik kauzatemalar formasidan iborat. Bunda kauzator tomonidan amalga oshirilayotgan kauzatsiyada kauzantning ma'lum bir obyektga yo'naltirilishi o'z ifodasini topmoqda. O'z navbatida, MSQning tobe qismida derivatemaga asoslangan kauzatemalar (*mustahkam+la+sun*) yo'naltirish harakatining nima maqsadda amalga oshayotganini izohlab kelmoqda. Kauzal harakatning nima maqsadda amalga oshayotgani faqatgina kauzatemalar orqali yuzaga chiqmaydi, albatta. Ushbu ma'noning ifodasida sintaktik operatorlarning ham (*toki, deb*) ahamiyati katta.

Mavjud tobe komponentli kauzativli MSQning o'zi alohida olinganda mikromatnlik maqomini yo'qotmaydi. Biroq u o'zi birikib kelayotgan butun matnga kauzativlik tusini bera olmaydi. She'riy asar sarlavhasi bo'lib shakllangan bir tarkibli kauzal matnlar esa o'zi nomlab kelayotgan asarning (makromatnning) bayon qismini ham kauzativ bo'lishini ta'minlay oladi. Masalan, yuqorida tilga olingan «Uyg'on» sheridan parcha keltiramiz:

*Uyg'on, uyg'onmoq davrida Turkiston,
Yasha Turkiston, omon, omon, omon!
Yashasun maktab, shogirdlar o'qisun,
Eski turmushlar, vahshatlar yo'qolsun!
Er-u qizlardan yetishib xodimlar,
Elga haqiqiy maorif tarqatsun!*

Bu maxsus qo'llanayotgan bir so'zdan iborat bo'lgan kauzal matnning mavqeyi kauzativ MSQdan baland ekanligidan dalolat beradi. Nasriy asar nomi kauzal matn bo'lib kelganda («Shoshma, quyosh»), u asarning bayon qismiga kauzal tus bera olmaydi, biroq uning ma'nosi orqali asarning mantiqiy xulosasi kauzativ ekanligi anglashiladi.

Bir so'zdan, gapdan yoki murakkab sintaktik qurilmadan iborat bo'lgan kauzal matnlar mikroxtarakterli bo'ladi. Abzas, paragraf va undan-da katta nutq birliklari makromatn hisoblanadi¹. Mazkur matnlar shakllanishi pog'onali munosabat qonuniyatiga amal qilgani bois abzas o'zidan kattalariga nisbatan mikromatn mavqeyida turadi. Abzas sintaktik hodisani taqozo etadi. Buning dalilini birdan ortiq mustaqil gaplarning yoki murakkab sintaktik qurilmalarning o'zaro sintaktik munosabati abzas shakllanishiga olib kelishida bevosita kuzatish mumkin². Ushbu sanab o'tilgan makromatnlardan faqat abzasgina to'lig'icha kauzativ xarakterli bo'lib voqelanishi mumkin:

*Qalq, ey mardlar o'lkasi, Bobo Turon! Yuksal, ey Turon yeri, tog'lari!
To'lqinlan, ey Sayhun va Jayhun! Yasha va yashna ona yer bo'z qirlari!
Yovqur arslonlaring tulporlari dupuridan larzaga kel, Alp Er To'nga ot surib
o'tgan ona yurt kengliklari!
Qayna va jo'sh Vatanning turnako'z buloqlari, billur chashmalari!
Yaproq yoz, chechakka burkan ota yurt bog'lari, gulzorlari!
Ulug' xoqonlaring davridagi shon-shavkatingni tiklaguvchi,*

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзова Ш.Н. Матн деривацияси//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Toshkent: Наврўз, 2011, 129-бет.

² Turniyozova Sh.N. Ko'rsatilgan asar, 136-bet.

alpqomat qaddingni rostlaguvchi asl farzanding – Buyuk Amir Temuruing – kelayotir! (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich)

Darhaqiqat, keltirilgan matndan butun bir abzasning kauzativ rejada shakllana olishining guvohi bo‘lamiz. Bu o‘rinda shuni ta’kidlash kerakki, mazkur abzas nasriy she’rni taqozo etadi. Demak, kichik hajmli asarlar ham kauzativ ma’noda voqelanishi mumkin, degan xulosaga kelamiz. Zero, havola qilayotgan matnimiz kauzativ abzaslar yig‘indisidan tashkil topgan saj’ san’ati asosidagi asar namunasi hisoblanadi. Ushbu kauzativ strukturali makromatnning tarkibiy qismi yettita sodda gap ko‘rinishidagi kauzativ va bitta dekauzativ qurilmadan iborat.

Kauzativ abzasdan iborat makromatn ham derivativ jihatdan ma’lum bir tayanch strukturaga tayangan holda shakllanadi. Abzasning tayanch strukturasi vazifasini uning tarkibiy qimlaridan biri o‘taydi. Jumladan, yuqorida keltirilgan kauzativ abzasning tayanch strukturasi uning birinchi komponenti hisoblanadi. Chunki ma’lum bir obyektga qaratilgan kauzativ harakat ifodasi shu operand asosida voqelana boradi. O‘z navbatida, derivatsiya operatsiyasi operatorsiz amalga oshmaydi. Mazkur kauzativ abzasning operatori sifatida *Turon* so‘zi faoliyat ko‘rsatmoqda. Zero, uning vositasida abzas operandlarining barchasi faollasha boradi. Fikrimizni shu so‘z sinonimlarining abzas komponentlarida ketma-ket qo‘llangani bilan dalillay olamiz va ushbu matn tarkibiy qismlarining sintaktik munosabati sinonimik vositalarga tayanganini ko‘ramiz.

Shuni aytish kerakki, kauzativ abzasning sintaktik derivatsiyasi operatori sifatida *Turon, Vatan, ota yurt, ona yer, o‘lka* kabi vositalarning kelishini uning tarkibiy qismlarining turli xil operatorlar yordamida derivativ faollik olishi deb tushunmaslik kerak, negaki sinonimik qatorni tashkil etayotgan ushbu so‘zlar bir tushunchani ifodalashga xizmat qilmoqda. Ammo mazkur makromatnning kauzativ derivatsiyasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, operandlarning *qalq, yuksal, to‘lqinlan, yasha, yashna, larzaga kel, qayna, jo‘sh, yaproq yoz, burkan* kabi turli xil kauzaoperatorlar yordamida kauzativ ma’no kasb etayotganini kuzatamiz. Ushbu kauzaoperatorlar kauzator va kauzant munosabatida turli xil kauzativ ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunda implitsit belgiga ega bo‘gan kauzatorning bir

necha kuzantni faollashtirayotganini va umumiy planda mazkur abzasning faktivlikka tayanayotganini ko'ramiz. Abzasning dekausativ komponenti esa uning kuzativ komponentlarining sababi sifatida gavidalanmoqda.

Katta hajmli kuzativ matnlarda kuzatorning qo'zg'ash faoliyati mazmunan butun matnni qamrab oladi. Shu bois mazkur vaziyatni makrokuzatsiya deb ataymiz. Jumladan, yuqoridagi holatda yuz berayotgan kuzatsiyada obyekt tasarrufidagi obyektlar ham bosqichma-bosqich faollashtirilmoqda. Bu, o'z navbatida, I.A.Melchuk asos solgan «Mazmun↔matn» modelida ro'yobga chiqadi¹. Aytaylik, so'zlovchi, ayni paytda kuzator, fikrini tinglovchiga yetkazish yoki kuzal amalni yuzaga chiqarish maqsadida, dastavval, ongida shakllanayotgan freymlar majmuyidan foydalanadi. Bu esa shakllanishi kerak bo'lgan xabar ifodasi komponentlarining o'zaro semantik bog'lanishini taqozo etadi. Zero, har bir shaxs ongida «freymlar» to'plami mavjuddir, ushbu to'plam bilim va idrok faoliyatini ma'lum ko'rinishdagi «andozalar» asosida amalga oshirishni ta'minlaydi². Mazkur holatda, ta'kidlanganidek, «mazmundan matnga» qoidasi asosida ish ko'riladi. Boshqacha aytganda, til ma'nolarni mos keladigan matnlarga, berilgan matnlarni esa tegishli ma'nolarga muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Biz tahlil qilayotgan abzats ko'rinishidagi matn *diktema* bo'lib, u orqali ifodalanayotgan situativ tematika kuzal mazmuni taqozo etadi. Zotan, diktema (*diktema* – lotincha *dico, dixi, dictum* – «gapiryapman, ifoda etyapman») matnning ma'lum situativ mavzusini yoritish uchun xizmat qiladigan elementlar yig'indisidir³. Ushbu tushuncha tilshunoslikda matnning kommunikativ muchasi sifatida dastlab M.Y.Blox tomonidan talqin etildi hamda matnning elementar birligi tarzida o'rganildi⁴.

---

¹ Bu haqda qarang: Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл↔текст». -М.: Наука, 1974.

² Qarang: Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: Сангзор, 2006, 41-бет.

³ Qarang: Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов.-Назрань: Пилигрим, 2010. -С. 94.

⁴ Qarang: Блох М.Я. Диктема в уровневой структуре языка//Вопросы языкознания, №4, 2000.-С.57-67.

Abzas ko‘rinishidagi diktema ifodalovchi xususiyatiga ko‘ra, birgina gapdan (bir elementdan) yoki bir necha komponentdan (elementlarning semantik va sintaktik birikuvidan) tashkil topishi mumkin. Diktemaning ifodalanuvchi xususiyati esa uning ma’lum bir mavzuni yoritishida ko‘rinadi. O‘z navbatida, kauzativ diktemalarda sababiyat mavzusi o‘z ifodasini topadi. Boshqacha aytganda, kauzallik ma’nosidagi har qanday morfema, so‘z, gap yoki sintaktik qurilma ifodalanuvchi tomonini diktemada namoyon qiladi, diktema esa ularni uyushtirgan holda mavzuni ochib beradi¹. Zero, diktema makrosituatsiyani ifodalashga xizmat qiladi. Shunday ekan, har qanday matnni abzaslarga ajratish kichik mavzu asosidagi yangi xabarlarining boshlanishidan darak beradi².

Shuni aytish kerakki, kauzal matnlarda kauzaoperatorlar kauzativ bo‘g‘imlarni semantik hamda sintaktik rejada bog‘lab turuvchi unsurlar hisoblanadi. Aniqrog‘i, ular kauzativ elementlar o‘rtasidagi mantiqiy-sintaktik aloqani ta’minlab beruvchi vositalar vazifasini bajaradi. Kauzativ komponentlar o‘rtasidagi ana shunday munosabat jarayonini kauzaderivatsiya deb ataymiz. Buni yuqoridagi misol asosida ko‘rib o‘tamiz. Qulaylik tug‘dirish maqsadida, keltirilgan matnning semantik hamda sintaktik derivatsiyasi tarixini jadval tarzida berishni lozim topdik.

---

¹ Bu haqda qarang: Аматов А.М. Причинно-следственные связи на уровнях языка//Автореф. дис. док. филол. наук. -М.: МПГУ, 2005. -С.19.

² Qarang: Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матнинг синтагматик ва парадигматик хусусиятлари//Номзодлик дис. автореф. -Тошкент, 1993, 4-бет.

Mazmun	Kauzativ					
Matn	Abzas shaklidagi makromatn					
Diktema	Emotsional-pafosli undash					
Nutqiy shakl	Bevosita (to‘g‘ridan to‘g‘ri) voqelanayotgan tashqi kauzativli monolog					
Kauzatsiya	Tashqi					
Kauzal jarayon	Distantli emotiv kauzativ					
Kauzator	Implitsit belgisi					
Matn sintaktik operatori	Turon					
Tayanch struktura	Matnning birinchi komponenti					
Kauzaoperatorlar						
qalq	yuksal	to‘lqinlan	asha, yashna	larzaga kel	qayna, jo‘sh	yaproq yoz, burkan
Kauzaoperatorlar bilan semantik va sintaktik valentlik hosil qiluvchi so‘zlar (kauzantlar)						
Turon	yer, tog‘lar	Sayhun va Jayhun	qirlar	kengliklar	buloqlar, chashmalar	bog‘lar, gulzorlar
Sabab	Matnning dekauzativ komponenti					
Oqibat	Matnning kauzaoperatorlari bilan semantik hamda sintaktik valentlik hosil qilayotgan so‘zlardan tashkil topgan kauzal bo‘g‘imlar					

Mazkur matn bevosita (to‘g‘ridan to‘g‘ri) voqelanayotgan tashqi kauzativli monologik nutqni ifodalaydi. Ammo bunda lirik hamda agitatsion monologning belgilari uyg‘unlashib ketgani ham kuzatiladi. Bevosita (to‘g‘ridan to‘g‘ri) voqelanuvchi tashqi kauzativli monolog (*monolog* – grekcha μόνος «bir» va λόγος «nutq» – so‘zlovchining o‘ziga- o‘zi so‘zlagan nutqi bo‘lib, ba‘zan tinglovchilarga ham murojaat etiladi: *suggestive monologue* – agitatsion monolog)¹ o‘ziga xos emotsional intensivatorlarga ega bo‘lgan sintaktik qurilmalar, his-hayajonli bo‘yoqdor leksika, qisqa jumlar, takrorlarning qo‘llanishi bilan monologik nutqning boshqa ko‘rinishlaridan keskin ajralib turadi. S.V.Shustova to‘g‘ri

¹ Bu haqda qarang: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -С.239.

ta'kidlaganidek, hissiy-informativ jihatdan modifikatsiyalangan kauzativlar kauzativlik mazmunini yo to'g'ridan to'g'ri qo'zg'ash orqali, yo qo'zg'ash ta'siri haqida xabar berish orqali namoyon etadi. Kauzativ ma'noning bu tarzda yuzaga chiqishi tilning turli xil vositalari yordamida amalga oshadi¹. Bu kabi matnlarning morfologik xususiyati fe'lning buyruq-istak mayli shaklining II shaxs birlikda qo'llanishi bilan belgilanadi.

Monologik nutqning boshqa ko'rinishlari yoritilayotgan mavzuga daxldor bo'lmaganligi sababli, biz bunda ular haqida to'xtalishni lozim deb topmadik. Bu haqda Y.M.Sergeyevaning «Ichki nutq: psixologik va lingvistik yondashuv» nomli monografiyasidan yetarlicha ma'lumot olishimiz mumkin².

Berilayotgan nutq parchasining tashqi kauzativli monolog deb izohlashimizning boisi shundaki, unda kauzatorning mavjud (tashqi) referentlarga nisbatan to'g'ridan to'g'ri qo'zg'ash mazmunidagi murojaati (ta'siri) aks etgan. Agar kauzator ichki kechinmalari og'ushida o'ziga murojaat etib, qo'zg'ash amalini ichki referentga nisbatan qo'llagan bo'lsa, u holda bunday nutqni ichki kauzativli monolog sifatida baholaymiz:

*Gunohingga tavba qilib yig'lab yurg'il,
Ketarman deb, yo'l boshiga borib turg'il,
Ketganlarni ko'rib san ham ibrat olg'il,
Ibrat olsang, yotmish yering bo'lar gulzor...*

(Ahmad Yassaviy. Hikmatlar)

Ushbu kauzal matnda muallifning o'ziga nisbatan amalga oshirayotgan kauzativatsiyasini ko'ramiz. Bunda kauzal bo'g'imlar *yig'lab yurg'il, borib turg'il, ibrat olg'il* tarzidagi analitik kauzatemalarga asoslangan kauzaoperatorlar vositasida hosil bo'lib, sababiyat mazmunini yuzaga chiqarmoqda. Matnning keyingi tarkibiy qismi esa oqibat sifatida voqelanmoqda.

---

¹ Qarang: Шустова С.В. Каузативная ситуация//Фундаментальные исследования. Филологические науки, №3, 2006. -С.97-107.

² Bu haqda qarang: Сергеева Ю.М. Внутренняя речь: психологический и лингвистический аспекты. -М.: Флинта, 2016. -С.36-47.

Shuni aytish kerakki, kauzal bo'g'implar deganda kauzativ matnlarda o'zidan keyin kelayotgan matn komponenti bilan mantiqiy va sintaktik jihatdan yaxlitlanib, butun matnning kauzativ zanjir ostida birlashishini ta'minlovchi sintaktik jihatdan shakllangan kauzativ butunlikni tushunamiz. O'z navbatida, kauzal bo'g'implarning shakllanishi kauzaoperatorlarga bog'liq bo'ladi. Keltirilgan matnda *-g'il* qo'shimchasi shu vazifani o'tamoqda. Shunday ekan, muayyan matn mazmun-mohiyatiga ko'ra kauzal bo'g'implarning inkremental munosabatiga tayangan holda kauzativ matn darajasiga erishadi. Jumladan, yuqorida keltirilgan kauzativ matn namunalari ham aynan kauzal bo'g'implar munosabati ostida makrokauzatsiyani taqozo etmoqda. Buni yanada aniqroq tasavvur qilish uchun makromatn muchalarini qisqartirib ko'ramiz:

Qalq, ey mardlar o'lkasi, Bobo Turon!
Ulug' xoqonlaring davridagi shon-shavkatingni tiklaguvchi,
alpqomat qaddingni rostlaguvchi asl farzanding – Buyuk Amir Temuruing –
kelayotir!

Mazkur vaziyatda abzas shaklidagi makromatn voqelanayotgani shubhasiz. Bunda ham kauzativ qurilma bilan dekauzativ qurilma sababiyat mazmunida munosabatga kirishmoqda. Ammo unda makrokauzativ situatsiyani kuzatmaymiz. Bundan tashqari, yolg'iz kelgan kauzativ qurilmaning o'zi kauzativ bo'g'im mavqeyida bo'la olmaydi. Kauzativ qurilmaning kauzal bo'g'im darajasiga erishishi uchun, u katta hajmli kauzal matn muchasi sifatida funksiya bajarishi shart. G.A.Zolotova ta'kidlaganidek, har bir til birligi, shakl va ma'no tushunchalari bilan bir qatorda, funksiya deb atalmish aloqa-munosabat o'rnatuvchi immanent xususiyatga ham egadir¹. Shunday ekan, til birliklarining xarakteristikasi ularning shakli, ma'nosi va funksiyasining o'zaro bog'liqligi bilan belgilanadi.

Ta'kidlash joizki, muayyan kauzal matn his-hayajon va ichki kechinmalarning ifodasi asosida voqelansa, ekstralingvistik jihatdan bunday matnlarni emotiv kauzal matnlar sirasiga kiritamiz. Emotiv kauzal matnlarda kauzal bo'g'implarning har biri

---

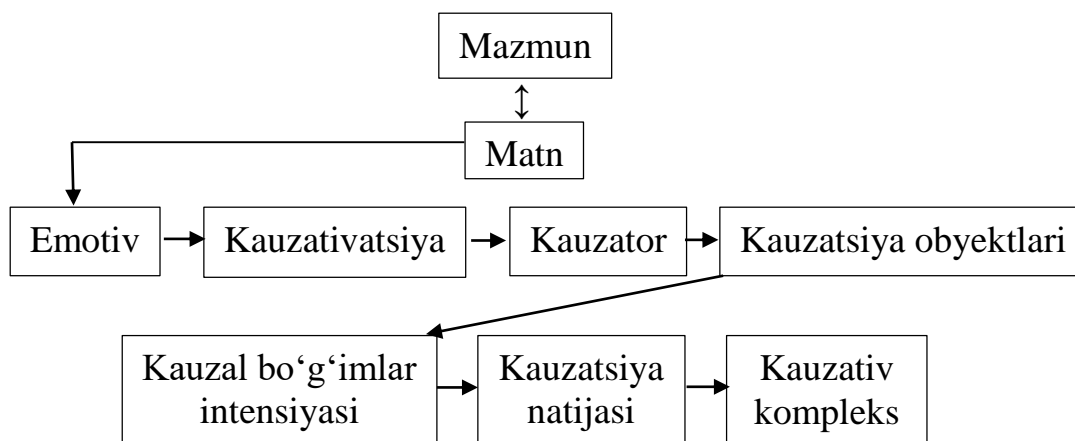
¹ Qarang: Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке//Русский язык в научном освещении. №1, 2001. -С.108.

o‘z shaxsiy emotsiyasiga ega bo‘lib, so‘ngra yaxlit intensiya (*intensiya* – lotincha *intentio* – «maqsad, intilish»)¹ asosida ish ko‘ra boshlaydi. Zotan, intensionallik kuzativ situatsiyani tashkil etuvchi tushuncha sifatida qaraladi. Boshqacha aytganda, mavjud vaziyatda kuzatorning xohish-istagiga qarab ish ko‘riladi. Bunda kuzal bo‘g‘imlar funksional jihatdan qo‘zg‘ash amalini bajaribgina qolmay, emotiv matnni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Natijada «mazmun↔matn» modeliga tayanilgan emotiv kuzativ kompleks tarkib topadi (qarang: 4.4-rasm).

Katta hajmli emotiv kuzal matnlarda kuzator kuzantni ma’lum harakatni bajarishga undashi davomida uning o‘zi emotiv qurshov doirasida voqe topsa-da, kuzatsiyalanuvchiga emotsiya yuklay olmaydi. Yuklagan taqdirda ham, bu matnning barcha komponentlarida ifoda etmaydi. Buning dalilini yuqorida tahlil qilingan matnlarda ko‘rish mumkin. Kuzatorning kuzantni emotiv vaziyatga olib kirishi kichik hajmli kuzativ qurilmalarda kuzatiladi:

–*Sen aqlsiz o‘lgur, Kumushni uyaltirgansan* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Ko‘rib turganimizdek, kuzator referentga psixologik jihatdan kuzativ ta’sirni o‘tkazishi asnosida, unda uyalish hissini qo‘zg‘atmoqda.

4.4-rasm. Emotiv kuzativ kompleks

Ana shu tarzda, makromatnda emotiv kuzallikning voqelanishini ko‘ramiz. Emotiv kuzativatsiya xususida rus tilshunosi N.P.Syutkinaning

¹ Qarang: Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов.-Назрань: Пилигрим, 2010. -С.122.

«Функционирование эмотивных каузативов» (Emotivli kauzativlarning faoliyati) nomli nomzodlik dissertatsiyasidan keng ma'lumot olishimiz mumkin¹.

Ko'rib o'tilgan materiallardan tashqari, matnning kauzativ rejada shakllanishida kauzativlikning direktiv ifodasi ham o'z aksini topadi. Bu farmoyish hujjatlari yoki oddiy so'zlashuv nutqida ham yuzaga chiqishi mumkin:

So'zimni muxtasar etib, muhtaram xonimiz ila imzo chekkanimiz saltanatning ilk farmonlarini o'qurmen. Ma'lumingizdek, amir Murod Barlos Samarqand hokimi etib tayinlansun! Sari Bug'a, Husayn Barlos, Oq Bug'a, Hoji Mahmudshoh, Elchi Bahodir va Davlatshoh baxshilar devonbegi etib tayinlansunlar! ...Barcha o'lka-yu muzofotlarda, qabasa va qishloqlarda masjid-u madrasalar va xonaqolar bo'lishi ta'minlansun! G'arib-u g'urabolar uchun maxsus langarxonalar, bemorlar uchun shifo maskanlari barpo etilsun! Hech bir yerda yangi soliqlar joriy etilmasun! Hokimlik, amirlik, mingboshilik va qozilik lavozimlariga faqat el imtihonidan o'tib, yurt mehrini qozongan qobiliyatli, yuksak insoniylik fazilatiga ega bo'lgan kishilar qo'yulsin! (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich)

Berilgan kauzal matnda yuzaga chiqayotgan diktema buyruq ohangidagi undash mazmunini taqozo etadi. Kauzal matnning mazkur mazmunni kasb etishi uni sintaktik hamda semantik planda shakllantiruvchi kauzal bo'g'implarga asoslanadi. Bunda kauzal bo'g'implarni bir xil kauzal formadagi grammatik ko'rsatkichga ega bo'lgan kauzatemalar shakllantirmoqda. Shunday ekan, ushbu kauzatemalarni matn sintaktik derivatsiyasining operatori sifatida belgilay olamiz. Buyruq-istak mayli ko'rsatkichi *-sun (-sin)* kauzaoperator sifatida faoliyat yuritmoqda. Umuman, sintaktik butunlikni taqozo etuvchi kauzal bo'g'implar tartibi matn komponentlarini sintagmatik qatorda voqelanishida asosiy sintaktik vazifani o'taydi. Prof. I.P.Susov ta'kidlaganidek, murakkab sintaktik konstruksiyalarda gaplar tartibi

---

¹ Bu haqda qarang: Сюткина Н.П. Функционирование эмотивных каузативов//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. -Пермь, 2019.

komponentlarning sintaktik munosabatini ta'minlashga xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, gaplar tartibi *konstituent* (iyerarxik sistema uzvlari) maqomida keladi¹.

Tahlilga tortilayotgan kauzal matn passiv kauzativ ko'inishida bo'lib, kauzativ vaziyatda kauzator to'g'ridan to'g'ri ishtirok etmagan. Aniqrog'i, uning faoliyati distantli faktivni taqozo etadi. Bundan tashqari, kauzatorning birdan ortiq individni kauzatsiyalashini e'tiborga olib, mazkur kauzal jarayonni komitativ deb belgilaymiz. Matnning tayanch strukturasi vazifasini uning birinchi komponenti bajarmoqda, chunki kauzallikni ifoda etayotgan farmoyish matni abzasning birinchi komponenti zamirida yuzaga chiqmoqda. Mazkur kauzal matnning oxirgi komponenti makrokauzativsituatsiyaning sababi sifatida faoliyat yuritmoqda:

...Hech bir yerda yangi soliqlar joriy etilmasun!→Shu sababli→ Hokimlik, amirlik, mingboshilik va qozilik lavozimlariga faqat el imtihonidan o'tib, yurt mehrini qozongan qobiliyatli, yuksak insoniylik fazilatiga ega bo'lgan kishilar qo'yulsin!

Oddiy so'zlashuv nutqini taqozo etuvchi direktiv kauzal matnlar maslahat, nasihat berish kabi ma'nolarni ham qurshab olishi mumkin:

–Ma, bolam, o'ynab kel, barvaqt qayt. Boqqolning maymunidek kim ko'ringanda ajuva bo'lib yurma, pochtachining otidek har bir do'konning oldida to'xtab, ag'rayma, qassoblikka kirib qolgan begona itdek ko'ringan bilan yoqalashma. Hayitda qandolat bozoriga tushgan qishloqidek badnafs bo'lma, ko'ringan narsani olib yeya berma. Ha, shunday bo'lsin, bolam, shunday bo'lsin (G'.G'ulom. Shum bola).

Bu kabi direktiv kauzal matnlarda undashning ifoda etilishida *performativ* xususiyatga ega bo'lgan kauzativ fe'llarning qo'llanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, bunday fe'llar modallik alomatiga ega bo'lib, kauzatorning kauzatsiyalash jarayonidagi fikriga munosabatini bildiradi. O'zbek tilida kauzativ fe'llar orqali modallikning yuzaga chiqishi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari (analitik

---

¹ Qarang: Сусов И.П. Введение в теоритическое языкознание. Модуль 5. Основы общего смнтаксиса. Средства выражения синтаксических связей и функций. http://homepages.tversu.ru/~ips/5_02.htm (Sahifaga 25.11.2020 da murojaat etildi).

kauzatemalar) bilan ifodalanadi. Zero, analitik shakllar fe'lining asosiy modal ma'no hosil qiluvchi shakli bo'lib, ularning ko'pchilik qismini ko'makchi va to'liqsiz fe'llar vositasida hosil bo'luvchi shakllar tashkil qiladi¹. Masalan, keltirilgan misolda *o'ynab kel, badnafs bo'lma, yeya berma* kabi analitik kauzatemalar ishtirok etgan bo'lib, ular orqali nasihat berish ma'nosi anglashilib turadi. Bunda, o'z navbatida, subyektning reaksiyasiga ko'ra nasihat ma'nosini ifodalovchi² «*o'ynab kelish yaxshi*», «*ochko'zlik qilish yomon*», «*kishi o'zini tiyishi kerak*» kabi modal ma'nolar yuzaga chiqayotgani ko'rinib turibdi. Bu esa performativ (*performativ* – lotincha *performo* – «faoliyat yurgizmoq»)³ kauzatemalar yordamida amalga oshmoqda. Performativ fe'llar og'zaki muloqot davomida qo'llanib, nasihat berish, iltimos qilish, ruxsat etish kabi ma'nolarni anglatib keladi.

«Performativ fe'l» tushunchasini 1962-yilda taniqli olim Jon Ostin iste'molga kiritadi⁴. Aslida, mazkur tushuncha 1934-yilda E.Koshmider tomonidan «koinsidensiya» termini ostida o'rganilgan edi⁵.

Umuman, tahlil qilinayotgan matn to'lig'icha performativ distributsiya asosida shakllangan bo'lib, unda faqat analitik kauzatemalar emas, balki barcha kauzatemalar ham nasihat berish mazmunini anglatib kelmoqda. Mazkur matnning tayanch strukturasi mavqeyida uning *Ma, bolam, o'ynab kel* shaklidagi kauzativ komponenti kelmoqda, kauzal matn sintaktik derivatsiyasi operatori maqomini esa *bolam* so'zi bajarmoqda. Ushbu matnda nasihat berish mazmuni bilan aloqador bo'lgan kauzal bo'g'imlar umumiy situatsiyaning sababi bo'lib kelmoqda. Zero, pragmatik nuqtayi nazardan, nasihat oqibatda yomon yodisalar bo'lishining oldini olish maqsadida, yoshi katta kauzator tomonidan beriladi.

---

¹ Bu haqda qarang: Турниёзов Н., Раҳимов А. Ўзбек тили. I қисм. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2006, 152-бет.

² Bu haqda qarang: Қурбонова М., Омонов А. Ўзбек тилида модаллик. <https://hozir.org/uzbek-tilida-modallik.html> (Sahifaga 29.11.2020 da murojaat etildi).

³ Qarang: Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.261.

⁴ Bu haqda qarang: Остин Дж. Л. Слово как действие//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. -М.,1986. -С.22-129.

⁵ Bu haqda qarang: Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза//Вопросы глагольного вида/Ред.Ю.С.Маслов. -М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. -С.163.

Yuqorida keltirilgan matnlarda kauzativ harakatning distantli ekanligi kuzatilmoqda. Chunki bu vaziyatda kauzatorning kauzantga ta'sir o'tkazishida, birinchidan, hali kauzatsiya natijasi yuzaga chiqqanicha yo'q, ikkinchidan, kauzativ amal bajarilgan taqdirda ham, imperativ kauzatsiya yuzaga chiqadi. Aniqrog'i, kauzator individga biror bir amalni bajarishini aytgan, xolos. Agar kauzatorning bevosita ta'siri oqibatida o'zgarish sodir bo'lishi kuzatilsa, u holda bunday kauzatsiyani kontaktli deb belgilaymiz:

Davlatidan adras-kimxob kiydirdi
Kimki g'anim, xonumonin kuydirdi,
Haqdan kelgan ishga bo'ynin iydirdi,
O'n ming uyli elatini jiydirdi.
Xabar bordi shunday otlar choptirib,
Namoyishga oq o'tovlar yoptirib (Alpomish).

Makur matnda kauzativlikning kontaktli ko'rinishi o'z ifodasini topmoqda. Zero, bunda kauzator kauzantlarga bevosita ta'sir etib, kauzasituatsiyaga olib kirmoqda. Kauzal matn kauzativ uzvlarining derivatsiyasiga asos bo'layotgan kauzatemalar fe'lning orttirma nisbati *-tir, -dir* shakllari ko'rinishidagi kauzaoperatorlar yordamida voqe topmoqda. Shunday ekan, orttirma nisbat qo'shimchalari kauzaoperator sifatida, doim kontaktli kauzaderivatsiyani voqelantirishga xizmat qiladi hamda referentni kauzasituatsiyada faollashtirishdagi mavqeyi baland bo'ladi. Boshqacha aytganda, bunday jarayonda kauzatsiyalangan kauzant albatta rezonatsiyaga uchragan hisoblanadi. Bu kauzal matnda sabab va oqibat tushunchalari uning har bir komponentida o'z ifodasini topmoqda.

Biz tahlil qilayotgan kauzativ matnlarda faktiv situatsiyalar yoritilayotgan bo'lib, ularda faol kauzatorning funksiyasi kuzatilmoqda. Kauzativ matnlar kauzatsiyaning permissiv turida ham shakllangan bo'ishi mumkin:

Aka, bugun biz bu jerda turayik,
Erta bilan bir maslahat qilayik,
To'qson otga to'qsonimiz minayik,
To'qson sovut yarashiqqa kiyayik,

*Erta bilan Boysariga borayik,
Boysarini borib gapga solayik,
Barchin qizin o'rtamizg'a ob chiqib,
Saylov bilan birovimiz olayiq! (Alpomish)*

Ko'rib turganimizdek, kuzativlikning mazkur turida kuzant kuzatordan vaziyatni faollashtirishga, ya'ni o'zini kuzatsiyalashga ruxsat so'ramoqda. Bunda kuzativatsiyaning amalga oshishiga kuzator yo ruxsat berishi, yoki to'sqinlik qilishi kerak bo'ladi. Boshqacha aytganda, permissivlikda kuzal amalning ro'yobga chiqishining asosiy sababchisi kuzatsiyalanishi kerak bo'lgan individ hisoblanadi. Bu vaziyat ham distantli holatda namoyon bo'lmoqda. Matn kuzaderivatsiyasining kuzal bo'g'imlari fe'lning buyruq-istak mayli I shaxs ko'plikdagi formasi bilan ifodalanayotgan kuzaoperatorlarga tayangan holda voqelanmoqda. Matn sintaktik derivatsiyasining tayanch strukturasi bo'lib uning ikkinchi komponenti kelmoqda. *Boysari* so'zi esa sintaktik operator sifatida vazifa bajarmoqda.

Ba'zan nutq vaziyatida kuzativatsiyaning faktiv hamda permissiv turlarining bir matnda voqelanishini kuzatamiz:

*Mard Alpomish og'a, munda kelsang-chi,
Qaldirg'ochning bir so'zi bor ko'rsang-chi,
Erkakman, deb yuribsan jurtingda,
Boshingdagi to'pping menga bersang-chi!
O'z yoringdan qo'rqib yursang Qo'ng'irotda,
Sovutingni men ustima kiyayin,
Chovkar oting men ustiga minayin,
Jonboshima oltin qilich boylayin,
Jigit bo'lib men ham o'tdek jaynayin,
Olqor elga otdi minib jo'nayin,
Oltoychalik Olqor elga borayin,
To'qson alpga men qirg'inni solayin,
Barchin jengam ajratib olayin,
Sen yoringdan qo'rqib yursang bu yerda,*

*Barchinoydi opkeb sag'an berayin,
Olsang olding Barchindayin jengamdi,
Ayol bo'lsang, seni erga berayin,
Qo'ng'irotda elda podsho bo'lib yotayin (Alpomish).*

Ushbu kauzal matnning kauzaderivativ shakllanishi ikki qismdan iborat bo'lib, uning boshlanish qismida kauzatorning faolligi kuzatiladi. Matnning oltinchi tarkibiy qismidan boshlab kauzator kauzatsiyalanishi kerak bo'lgan referentga aylanadi. Ayni paytda, kauzaderivativ vaziyatning boshlanish qismidagi faktivlik o'z o'rnini permissivlikka bo'shatib berganligi bois kauzator va kauzantlarning ham roli almashadi. Bu esa mazkur jarayonda *substitutiv* kauzativatsiya amalga oshganligidan dalolat beradi. Bunda faktivlik fe'lning buyrq-istak mayli II shaxs birlikdagi qo'shimchasi *-gin* vazifasini o'tovchi II shaxsda tuslanayotgan shart mayli formasi *-sa* hamda unga birikib lelayotgan *-chi* yuklamasi ko'rinishidagi kauzaoperatorlar yordamida ifodalanmoqda. Permissivlik esa fe'lning buyruq-istak mayli I shaxs birlik formasidagi kauzaoperator bilan aks etmoqda. Shu bois kauzaderivatsiyaning mazkur shakli murakkab makrokauzasituatsiyani taqozo etadi.

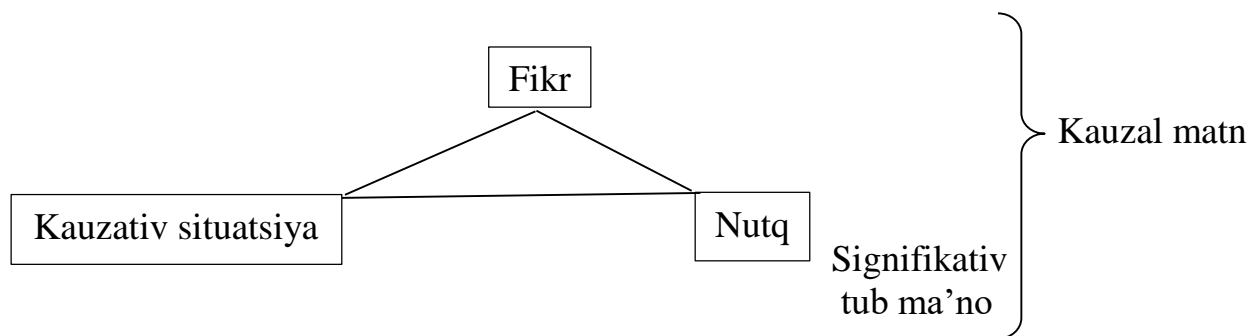
Semantik planda, obyektiv hodisalar ifoda etilayotgan voqelikning ma'lum bir qismi situatsiya deb yuritiladi¹. Makrosituatsiyada esa o'zaro yaxlitlikni tashkil etayotgan kamida ikki propozitsiyaning xarakteristikasi yoritiladi².

Kauzativlik semantik hodisa bo'lganligi bois, mazkur matnlarda signifikativ situatsiya ustuvor xarakter kasb etadi. Shunday ekan, bu kabi matnlarning mazmuniy mohiyatini semantik uchburchak asosida ko'rishimiz mumkin bo'ladi:

---

¹ Bu haqda qarang: Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов//Проблемы структурной лингвистики, 1972. -М.: Наука, 1973. -С.13.

² Bu haqda qarang: Прокабв А.В. Семантическая структура предложений с осложнённым предикативностью в современном немецком языке//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Самара, 2004.-С.15.

Yuqorida keltirilgan substitutiv makrokauzativatsiyada kauzativlikning ikki xil shaklining yuzaga kelishi, o‘z navbatida, matn sintaktik operatorlari vazifasidagi so‘zlarning ham o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, matnning faktivlikka tayangan qismida *Alpomish* so‘zi sintaktik operator maqomida kelayotgan bo‘lsa, permissivlik ifodalayotgan komponentida *men* so‘zi shu vazifani o‘tamoqda. Ammo uning sintaktik jihatdan shakllanishi yagona tayanch struktura zahirida amalga oshmoqda. Bu funksiyani *Qaldirg‘ochning bir so‘zi bor ko‘rsang-chi* shaklidagi kauzativ qurilma bajarmoqda.

Ana shu tarzda makromatnda kauzativlikning voqelanishini kuzatamiz. Umuman, obyektiv ravishda mavjud bo‘lgan sabab va oqibat munosabatlari inson tafakkurida mantiqiylikning sababiyat formasi asosida aks etadi so‘ngra tildan lingvistik kauzatsiya vositasi orqali nutqda faollashadi.

Shuni aytish kerakki, she‘riy matnlar to‘lig‘icha kauzativ bo‘lib shakllanishi mumkin. Ammo dostonlardan olingan kauzativ parchalar ma‘lum bir matnning kauzativ komponenti hisoblanadi.

IKKINCHI PARAGRAF ADABIYOTLARI

https://ru.wikipedia.org/wiki/Исламские_термины (Sahifaga 15.11.2020 da murojjet etildi).

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Текст> (Sahifaga 15.11.2020 da murojjet etildi).

Аматов А.М. Причинно-следственные связи на уровнях языка//Автореф. дис. док. филол. наук. -М.: МПГУ, 2005. -С.19.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -С.239.

Блох М.Я. Диктема в уровневой структуре языка//Вопросы языкознания, №4, 2000.- С.57-67.

Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010. -С.261.

Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов.-Назрань: Пилигрим, 2010. -С. 94.

- Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов.-Назрань: Пилигрим, 2010. -С.122.
- Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке//Русский язык в научном освещении. №1, 2001. -С.108.
- Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. -Тошкент: Фан, 2008, 80-бет.
- Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза//Вопросы глагольного вида/Ред.Ю.С.Маслов. -М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. -С.163.
- Қурбонова М., Омонов А. Ўзбек тилида модаллик. <https://hozir.org/uzbek-tilida-modallik.html> (Sahifaga 29.11.2020 da murojaat etildi).
- Лотман Ю.М. О разграничении лингвистического и литературоведческого понятия структуры//Вопросы языкознания, №3, 1963. -С. 44-52.
- Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. -М.: Наука, 1986. -С. 5.
- Маслов Ю.С. Введение в языкознание. -М.: Высшая школа, 1998. -С.11.
- Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл↔текст». -М.: Наука, 1974.
- Мышкина Н.Л. Внутренняя жизнь текста. -Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1998. -С.14.
- Остин Дж. Л. Слово как действие//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. -М.,1986. -С.22-129.
- Павлова Д.С. Зависимость ядра семантической структуры устного спонтанного текста от гендера говорящего//Филология в XXI веке: методы, проблемы, идеи. Материалы III Всероссийской научной конференции 19 апреля 2016 года. -Пермь, 2016. -С. 34-37.
- Прокабв А.В. Семантическая структура предложений с осложнённым предикативностью в современном немецком языке//Автореф. дис. канд. филол. наук. -Самара, 2004.-С.15.
- Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: Сангзор, 2006, 41-бет.
- Сергеева Ю.М. Внутренняя речь: психологический и лингвистический аспекты. -М.: Флинта, 2016. -С.36-47.
- Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов//Проблемы структурной лингвистики, 1972. -М.: Наука, 1973. -С.13.
- Сусов И.П. Введение в теоритическое языкознание. Модуль 5. Основы общего смнтаксиса. Средства выражения синтаксических связей и функций. http://homepages.tversu.ru/~ips/5_02.htm (Sahifaga 25.11.2020 da murojaat etildi).
- Сюткина Н.П. Функционирование эмотивных каузативов//Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. -Пермь, 2019.
- Турниёзов Н., Рахимов А. Ўзбек тили. I қисм. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2006, 152-бет.
- Турниёзов Н.Қ. Матн лингвистикаси. -Самарқанд: СамДЧТИ, 2004, 21-бет.
- Турниёзова Ш.Н. Матн деривацияси//Ўзбек тили деривацион синтаксиси. -Toshkent: Navrўz, 2011, 129-136-бетлар.
- Турниёзова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: Extremum-press, 2016, 35-бет.
- Хайруллаев Х.З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати//Филол. фан. номзоди дис. автореф. -Тошкент, 2001, 12-бет.
- Шустова С.В. Каузативная ситуация//Фундаментальные исследования. Филологические науки, №3, 2006. -С.97-107.
- Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнинг синтагматик ва парадигматик хусусиятлари//Номзодлик дис. автореф. -Тошкент, 1993, 4-бет.
- Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002, 61-бет.

XULOSA

Bugungi tilshunoslikda kauzativlik mavzusi yoritilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Mazkur mavzu yuzasidan turkiy tillar materiallari asosida ham bajarilgan yirik monografik tadqiqot ishlari borligini ko'rishimiz mumkin. Lekin o'zbek tili materialida kauzativlikni yorituvchi biror bir monografik ish mavjudligi kuzatilmadi. Masalaning shu tomonlarini e'tiborga olgan holda, monografiyamizda *kauzativlik* tushunchasini nazariy jihatdan ilk bor hozirgi o'zbek adabiy tili manbalari asosida ilmiy tadqiq qilishga harakat qildik.

Tilshunoslikda kauzativlik tushunchasi grammatik kategoriya sifatida o'rganiladi. Bizningcha, kauzativlikning grammatik kategoriya sifatida tadqiq etilishi maqsadga muvofiq emas. Zero, grammatik kategoriya tushunchasi grammatik ma'nolarning butun bir guruhini qamrab oladi. Grammatik kategoriya loaqal ikkita grammatik ma'noni o'z ichiga oladi. Bitta grammatik ma'no hech vaqt grammatik kategoriyaga ega bo'lmaydi. Shu bois kauzativlikni grammatik kategoriya deb emas, balki grammatik ma'no ifodalovchi vosita sifatida o'rganish to'g'ridir. Kauzativlik tushunchasi semantik hodisa bo'lib, uni ifodalovchi vositalar serqirraligi bilan ajralib turadi. Masalan, fe'lning orttirma nisbati, buyruq-istak, shart mayli kategoriyalari shakllari, analitik vositalar, shuning uchun, negaki kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar kauzal ma'no ifodalashda kauzaoperator bo'lib xizmat qiladi. Kauzativlik qanday vosita yordamida voqelansa, shunga qarab unga morfologik, sintaktik yoki semantik deb baho beriladi.

Ayrim turkiy tillarda, kauzativlikning yuzaga chiqishida, fe'lning orttirma nisbatini hosil qiluvchi qo'shimchalar so'z yasovchi affikslar sifatida talqin etiladi. Darhaqiqat, buning isbotini chuvash tili misolida ko'rishimiz mumkin. Ammo bu holat hamma turkiy tillarga xos emas.

Kauzativlik arab tili materiallari asosida o'rganilganda, «*актантная деривация*» tushunchasi iste'molga kiritilgan. Ammo izlanishlarimiz natijasida shunga amin bo'ldik-ki, arab tilida kauzativ fe'llar yasama so'z hisoblanar ekan. Shu bois, bizningcha, mazkur hodisani leksik kauzatsiya deb tahlil qilish ma'qul edi va, o'z navbatida, bu holatni leksik derivatsiya qonun-qoidalari zahirida o'rganish

kerak edi. Zero, lingvistikaning derivatologiya sohasida derivatsiyaning leksik, semantik va sintaktik kabi turlarga bo‘lib tadqiq etilishi ilmiy asoslangan bir paytda, «актантная деривация» tushunchasini iste’molga kiritishga hojat yo‘q edi deb o‘ylaymiz.

Pragmatik jihatdan, muloqot jarayonida kauzal ma’no bilan bog‘lanuvchi *direktivlar* muhim ahamiyat kasb etadi, zero, kauzativlikda biror bir harakatni bajarishga undash ma’nosi yetakchilik qiladi. O‘z navbatida, direktivlar ham ichki kauzal ma’no paradigmalari hosil qiladi: 1) *preskriptivlar* (lotincha – «*buyruq*»); 2) *rekvistivlar* (lotincha – «*iltimos*»); 3) *suggestivlar* (lotincha – «*ishontirmoq*»).

Kauzativlik tushunchasining semantik nuqtayi nazardan o‘rganilishida, mazkur hodisa grammatik ma’no ifodalovchi vositaga nisbatan mantiqiy kategoriyaga yaqin turadi. Bundan tashqari, kauzativlik tushunchasining semantik tomondan tadqiq qilinishi ham derivatsiya qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Zotan, derivatsion nuqtayi nazardan olib qaralganda, derivatsiyaning har qanday turida shakllanish nazarda tutiladi.

Semantik derivatsiya til belgilari ifodalanuvchi tomonining kengayishi natijasida hosil bo‘ladigan semantik derivatlarni taqozo etadi. Shunday ekan, bu jarayonda kauzal ma’noning shakllanishini ham kuzatamiz, zero, mazkur vaziyatda bir-biriga mushtarak bo‘lgan sababiyatlar ma’nosi kengayishi voqelanadi. Shu bois derivatsiyaning bu turini *kauzasemantik derivatsiya* deb ataymiz.

Kauzativlik o‘z ichki ma’no salmog‘iga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi turlarga bo‘linadi. Bu farq qiluvchi ma’nolarning yuzaga chiqishida morfologik vositalarning ahamiyati katta. Shunga ko‘ra, ushbu morfologik unsurlar kauzaoperandlar va kauzaoperatorlar deb yuritiladi. Mazkur ma’nolar kauzallikning faktivlik hamda permissivlik ko‘rinishlarida kuzatiladi. Faktivlikda kauzativ situatsiyada biror harakat bajarilishi davomida o‘zgarish sodir bo‘lishining asosiy qo‘zg‘atuvchisi kauzatsiyalovchi subyekt (ba’zan obyekt ham bo‘lishi mumkin) hisoblanadi. Faktivlikda kauzator kauzantga ta’sir etishi natijasida biror amalni albatta bajartiradi. Permissivlikda esa kauzasituatsiya kauzantning tashabbusiga

ko'ra amalga oshadi. Ana shuni e'tiborga olgan holda, permissivlikda o'zgarish sodir bo'lishining asosiy sababchisi kauzatsiyalanuvchi referent deb aytamiz.

Kauzativlik tushunchasi yoritilgan aksariyat ishlarda kauzativlikning analitik vositalar bilan ifodalanishi sintaktik kauzatsiya sifatida talqin etiladi. Bu holat kauzativlikning sintaktik jihatdan o'rganilishini tor doiraga solib qo'yadi. Morfologik tomondan yordamchi so'zlar (ba'zan mustaqil so'zlar), ohang analitika tushunchasi bilan bog'lanar ekan, kauzativ ma'no ham sanab o'tilganlarning barchasi bilan bemalol ifodalanaveradi. Shunday ekan, kauzativlikning analitik vositalar bilan ifodalanishini morfologiya sohasidan alohida o'rganilishida lingvistik ma'no yo'q deb hisoblaymiz. Shu bois kauzativlikning analitik vositalar bilan hosil bo'lishini, bizningcha, morfologik kauzatsiyaning bir turi sifatida tadqiq qilish to'g'ri bo'ladi. Bu jarayon morfosintaksis qonuniyatiga amal qiladi.

Tadqiqot ishimizda kauzativlik tushunchasini makrosintaktik jihatdan klauza, MSQ, makromatn tasarrufida o'rgandik. Sodda gaplar va murakkab sintaktik qurilmalarning tarkibiy qismlari, ular dekauzativ qurilmami yoki kauzativmi, qat'i nazar, derivativ jihatdan tub struktura asosida shakllana boradi. Ularning kauzal plandagi mazmuniy salmog'i ham ko'proq tub strukturaning anglatayotgan ma'nosiga tayanadi. Dekauzativatsiya deganda kauzativlikka teskari bo'lgan jarayonni tushunamiz. Aniqrog'i, dekauzativ (antikauzativ) situatsiyada kauzatorning roli (biror harakatni bajarishga undashi) kuzatilmaydi. Boshqacha aytganda, harakat tashqi agensning ishtirokisiz amalga oshadi. Kauzativ qurilmalarning voqelanishiga asos bo'luvchi tub strukturalar ham mazmunan va sinaktik jihatdan o'ziga birikib keluvchi elementlarni boshqarishiga qarab farqlanadi. Jumladan, «*buyurdim*» tub strukturasi direktiv kauzasituatsiyani voqelantirishga sabab bo'ladi. Xuddi shunday, «*farmon berdi*» tub strukturasi ham direktivlikni yuzaga keltirsa-da, u «*buyurdim*» ga nisbatan passiv xarakter kasb etadi. Zero, «*buyurmoq*» orqali referentlar o'rtasida semantik va sintaktik rejada bevosita aloqa kuzatilsa, «*farmon bermog*» sintaktik qurilmaning tub strukturasi bo'lib kelganda kauzatorning individga nisbatan ta'sirida bilvosita munosabat mavjudligi seziladi.

Sintaktik kauzatsiya morfologik kauzatsiyadan farqli ravishda, dinamik xarakterli bo'lib, u so'zlovchining nutqiy faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Zero, har qanday sintaktik strukturaning real voqelanishi nutqda ro'y beradi. Sintaktik qurilmalar nutqda voqelanar ekan, ular pog'onasiga qarab, sintaktik paradigmadan joy oladi. Shunga ko'ra, tobe komponentli kauzativ MSQ operandlari sabab mazmuni og'ushida derivativ munosabatga kirishishidan tashqari, *aniqlash, izohlash, maqsad, to'siqsizlik, natija* kabi mazmuniy rejalarda ham faollashishi mumkin. Bu vaziyatda tobe komponentli mikromatnning kauzativ struktura ekanligi MSQ voqelanayotgan generator maydonida uning semantik planda undash harakati bilan aloqadorligiga qarab aniqlanadi. Lekin shunday bo'lsa ham, operandlar o'rtasida ma'lum darajada sabab va oqibat munosabatlari aks etadi.

Makrokauzal matnlar bir komponentli va ko'p komponentli kabi turlarga bo'lib tahlil qilinadi. Ammo bir komponentlilikni nisbiy tushunmoq darkor. Masalan, kauzal matn bir komponentli bo'lib shakllangandek ko'rinsa-da, aslida vaziyat buni taqozo etmaydi. Zotan, kauzativ jarayon X (kauzator) $-Y$ (kauzant) $-Z$ (konsekvent-semantik xulosa) tarzida voqelanar ekan, unda doim ko'pkomponentlilik alomati kuzatiladi. Asar nomlarini ifodalab kelayotgan kauzativ matnlar MSQ tarzidagi mikromatnlardan hajman kichik bo'lsa-da, ularning nufuzi yaxlit mustaqil matnni ifodalashiga ko'ra komponentlari bir necha so'zdan iborat bo'gan MSQ tarzidagi matnlardan baland bo'ladi. Shunga ko'ra ular semantik planda makromatn maqomida turadi. MSQlar shaklan katta bo'lishiga qaramay, muayyan matn muchasi hisoblanadi. Shuning uchun ham ularni matn ichidagi mikromatn sifatida tahlil qilamiz. Kauzal matnlarda kauzaoperatorlar kauzativ bo'g'imlarni semantik hamda sintaktik rejada bog'lab turuvchi unsurlar hisoblanadi. Aniqrog'i, ular kauzativ elementlar o'rtasidagi mantiqiy-sintaktik aloqani ta'minlab beruvchi vositalar vazifasini bajaradi. Kauzativ komponentlar o'rtasidagi ana shunday munosabat jarayonini kauzaderivatsiya deb ataymiz. Kauzal bo'g'imlar deganda kauzativ matnlarda o'zidan keyin kelayotgan matn komponenti bilan mantiqiy va sintaktik jihatdan yaxlitlanib, butun matnning kauzativ zanjir ostida birlashishini ta'minlovchi, sintaktik jihatdan shakllangan kauzativ butunlikni

tushunamiz. O‘z navbatida, kauzal bo‘g‘imlarning shakllanishi kauzaoperatorlarga bog‘liq bo‘ladi.

Muayyan kauzal matn his-hayajon va ichki kechinmalarning ifodasi asosida voqelansa, ekstralingvistik jihatdan bunday matnlarni emotiv kauzal matnlar sirasiga kiritamiz. Emotiv kauzal matnlarda kauzal bo‘g‘imlarning har biri o‘z shaxsiy emotsiyasiga ega bo‘lib, so‘ngra yaxlit intensiya asosida ish ko‘ra boshlaydi. Zotan, intensionallik kauzativ situatsiyani tashkil etuvchi tushuncha sifatida qaraladi. Natijada «mazmun↔matn» modeliga tayanilgan emotiv kauzativ kompleks tarkib topadi.

SYNTACTIC DERIVATION OF CAUSATIVE CONSTRUCTS

The first chapter of the monograph, entitled «**Causative meaning and problems of its study in linguistics**», is devoted to the study of the concept of causation by philosophers, logicians and linguists, and, in turn, this chapter is divided into two paragraphs. The first paragraph is entitled «**The Study of Causal Relations in the Classical Period**». In linguistic literature, when it comes to «causality», it is said that this term comes from the Latin word «causa», which means the cause of an action (impact)¹. The causative connection is studied in linguistics from this point of view and is associated with the meanings of cause and effect in the analysis of causative situations. Examples of this are complex sentences with an effect clause and a cause clause, sentences with motivation and coercion, forms of the imperative voice of the verb, which are broadly studied under this term. With this in mind, we suggest that the field of linguistics that deals with the study of causative relations can be called causatology. The field of causatology has come a long way before it was formed historically and studied in linguistics. According to the Buddhist scientist V.G.Lysenko, the theory of pratitya-samutpada (education based on interdependence) was founded in ancient India on the basis of Buddhist teachings (mid-1st millennium BC). This theory was the first sutra (path) in the world to philosophically interpret and teach cause and effect². Over time, the theory of cause and effect became widely studied in philosophy and logic and became a major category in these disciplines. Aristotle's early ideas about the interpretation of causality in philosophy are reflected in his research. He reasoned that the essence of matter is in itself, but in order to know this essence, he creates the law of causality³.

---

¹ Look: Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. -Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. -С.47; Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. -М: Просвещение, 1985.-С.94; Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов.-Назрань: Пилигрим, 2010.-С.144.

² Look: Новая философская энциклопедия. Том III//Пратитья-самутпада (Лисенко В.Г.). -М.: Мысль, 2010.-С.327-328.

³ Look: Аристотель. Метафизика (Перевод с греческого П.Д.Первова и В.В.Розанова). -М.:Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2006. -С.37-39.

The ideal interpretation of cause and effect has also been expounded by Eastern thinkers, and we find its explanation in the writings of our great scientists. For example, Abu Ali ibn Sina in the work «Canons of Medicine» says this: «The causes, depending on what they cause, are in different positions. Often, even if the cause is the same, it can lead to different diseases (consequences) at different times»¹. The scientist-encyclopedist, who made a great contribution to world culture, Abu Nasr al-Farabi, also commented on the cause and effect. «The first part of the suspended sentence is the basis (cause) and the second part is the effect», -he said². Then, the European classical philosophers F.Bacon and D.Hume also described in detail their views on causality in their writings. Thus, the causative meaning of the cause-and-effect relationship is reflected in all forms of the movement of matter, including in the field of linguistics, causation is the most important factor. Consequently, the concept of causality, following the example of philosophy and logic, entered the field of linguistics.

Today this concept is widely studied in linguistics. The interpretation of causal relationships began to arouse interest among linguists thanks to the teachings of the famous German philosopher W.von Humboldt, who laid the foundations of the philosophy of language. «If we look at the current state of politics, art and science, we see that they have been shaped over the centuries by a long chain of cause-and-effect relationships», -said Wilhelm Humboldt in his book «On the Difference in the Structure of Human Language and Its Influence on Spiritual Development humanity»³. The first ideas about causality in grammar were expressed in the studies of Russian linguists N.I.Grech, A.Kh.Vostokov, I.I.Davydov, F.I.Buslaev⁴.

---

¹ Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari: (Uch jildlik saylanma). I jild. -Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. -С.32.

² Аль - Фараби. Логические трактаты. -Алма-ата: Наука, 1975. -С.289.

³ Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. -М.: Прогресс, 2000.-С.47.

⁴ Look: Гречъ Н.И. Практическая русская грамматика. -Санктпетербургъ: въ типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго воспитательнаго дома, 1827; Востоков А.Х. Русская грамматика. -Санктпетербург: въ Типографіи И.Глазунова, 1831; Давыдов И.И. Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка. -Санктпетербургъ: изданный вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ, 1853; Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русскаго языка. Часть I. Этимология. -М.: въ Университетской типографіи, 1858.

Similarly, we see that the concept of causality has entered the field of linguistics and is being studied by linguists.

The second paragraph of the first chapter is entitled «**The study of causation in modern linguistics**», which analyzes the scientific views of modern linguists on the causative situation. In modern linguistics, the problem of causation was studied by scientists A.Meie, L.Tenier, Yu.D.Apresyan, N.DArutyunova, G.A.Zolotova, A.B.Letuchiy, I.A.Melchuk, Yu.Kordi, G.G.Silnitskiy, A.P.Chudinov, S.V.Shutova and others. Monographic works on this topic were also published on the materials of the Turkic languages¹. However, it should be noted that, with the exception of the article by L.I.Sadullayeva, we did not observe any significant research work on the materials in the Uzbek language². In addition, the monograph by R.Rasulov «Verbs denoting states and their obligatory valences in the Uzbek language» and the textbook by Zh.Buronov «Comparative grammar of the English and Uzbek languages» contain valuable information that is necessary for us³. It is true that in our linguistics complex sentences with adverbial causes, forms of the imperative voice of the verb have been studied in detail, but these concepts have not been interpreted from a causative point of view. In causatology, the role of each element contributing to the causation of language and speech, their semantic aspect, the relationship between the concepts of causator, causant and consequent (conclusion) are studied in a derivative way. In most cases, the concept of causation is considered from a semantic, lexical, morphological, analytical point of view, and causation explains the reason for the action performed by the performer under the influence of the compulsion. In our opinion, causation should not be limited only to causal

---

¹ Look: Абдиев Т.К. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. -Бишкек: Манас, 2009; Валиева Л.Г. Каузальность в татарском литературном языке. -Казань: ИЯЛИ, 2015; Тажибаева С.Ж. Способы выражения кузальных отношений в казахском языке//Автореф. дис. докт. филол наук. -Новосибирск, 2004.

² Look: Sadullayeva L.I. Typological category of causative voice forms in Uzbek and English languages (Типологическая категория форм каузатива в узбекском и английском языках)//Сопоставительная лингвистика, № 6, 2017.

³ Look: Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор влентликлари. -Тошкент: Фан, 1998; Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1973.

meaning. After all, not only the meaning of the cause, but also the meaning of the goal, result, condition, motivation, command, request, motivation can be expressed through an action taken by a person under the influence of another person. Commenting on this, I.A.Shorokhova correctly notes that the concept of causation also means the meanings of «justification», «justification», «motivation», «circumstances», «attitude», «degree»¹.

T.G.Khazagerov supports the scientific view of the causative verbs, but notes that this is a peculiar construction. Explains that causatives can be formed from nouns and adjectives: *везти-возить, отрезветь-отрезвить, обезлюдеть-обезлюдить*².

It should be noted that such an approach to the issue is not typical for the Turkic languages. Because in the Turkic languages, including Uzbek, the boundaries of suffixes expressing the causative meaning of the verb and verb-forming are clearly felt. However, in the Karachay-Balkarian language, the suffixes that form the imperative voice of the verb are interpreted as derivational affixes. For example, B.A.Musukov in his doctoral dissertation «Morphological derivation of verbs in the Karachay-Balkarian language» states that the verb suffixes *-tir, -dir, -ar* serve to form the verb: *bil-bildir; bit-bitdir*³. The study by M.G.Simulov states that causation in the Chuvash language is formed by special affixes and is an agglutinative causation. It is noticed that causative affixes, such as *-t, -lat(-let)* form causative verbs from adjectives: *ilemlě*(beautiful) – *ilemlet*(decorate), *vărăm*(long) – *vărămlat* (lengthen)⁴. Although Chuvash belongs to the Turkic language family, it differs from Uzbek in terms of causative connection. Because in Uzbek the word «warm» is an

---

¹ Look: Шорохова И.А. Семантика каузативных глаголов в русском и польском языках. Дис. канд. филол. наук. -Челябинск, 2007.-С.19.

² Look: Хазагеров Т.Г. Каузативность: статус и эволюция средств выражения в русском языке//Филологический вестник Ростовского государственного университета, №1,1998. - С.24.

³ Look: Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке// Автореф.дис.докт.филол.наук. -Нальчик, 2011. -С.17.

⁴ Look: Сымулов М.Г. Способы выражения каузативных отношений в разноструктурных языках (на материале английского и чувашского языков)//Автореф.дис.канд.филол.наук: -Чебоксары, 2006. -С.8-9.

adjective formed from the verb (*ili+q*), and in Chuvash it is an adjective. In addition, in the Uzbek language, a causative affix (*ili+t*) is added to the root.

In modern linguistics, the concept of causation is studied from the point of view of morphological, analytical, lexical, semantic causation, and in almost all cases the phenomena of morphological and analytical causation differ from each other¹. For example, verbs like «*induce*», «*force*», «*allow*» are means of forming analytical causation, and forms of the Turkish language like *göster-göster-t*, *icmek- ic-ir-mek* are interpreted as elements of morphological causation². Morphologically, auxiliary parts of speech (sometimes significant parts of speech), intonation are associated with analytically. Therefore, the causative meaning can also be expressed using all of the above. Therefore, we believe that there is no linguistic sense in studying causation by explicit analytical means apart from the field of morphology.

Sh.Rakhmatullaev, explaining his point of view on the imperative voice of the verb in his textbook «Modern Literary Uzbek Language», comes very close to the concept of causation: «The most important feature of the imperative verb is that an external performer joins the syntactic construction. Therefore, this form is called a compulsory pledge. An external executor typically converts an existing action executor into a direct addition. Such a change in the syntactic construction is manifested, first of all, in the formation of intransitive verbs that do not control the object: *Singlim yig'ladi. Akam singlimni yig'latdi* – (The little sister cried. The brother made the little sister cry)»³. Here it is necessary to consider the phrase of the scientist «intransitive verbs that do not control the object». Because L.Tenier scientifically proved that the verb acts as a magnet in the sentence, and therefore other components of the sentence are controlled by it. If we expand the basic structure of *Singlim yig'ladi* – (The sister cried) in the derivational plan, then we can see that the verb *yig'ladi* – (cried) governs the object in the speech situation: *Singlim*

---

¹ Look: Длугош А.М. Английский аналитический каузатив со служебным глаголом ГЕТ//Автореф.дис.канд.филол.наук: -Киев, 1980; Цуй Ван, Бочина Т.Г. Каузативная конструкция в русском и китайском языках//Филологические науки, №3, 2014. -С.7-12.

² Look: Ааматов А.М., Филимонов Н.Г. Каузативные аффиксы в современном английском языке//Научные ведомости, № 6, 2012. -С.35.

³ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. -Toshkent: Universitet, 2006. -С. 167.

yig'ladi. Singlim ho'ngrab yig'ladi. Singlim uyda ho'ngrab yig'ladi. Singlim ukam bilan uyda ho'ngrab yig'ladi. – (Sister cried. Sister cried a lot (sobbed). Sister cried at home. Sister and brother cried at home). It is clear from the derivational analysis that the indirect object *ukam bilan* – (with my brother) acts as the operator of the final derivative. In other words, the word *ukam bilan* acts as an actant of the third degree and is controlled by the verb.

In most works, the concept of causation is treated as a grammatical category. However, we do not consider it appropriate to study causation as a grammatical category. In our opinion, firstly, the concept of causation does not mean that languages belong to any morphological type (for example, inflectional, amorphous, agglutinative). Secondly, it does not serve to connect words as case forms. Therefore, it is appropriate to study causation as a means of expressing grammatical meaning. E.Ya.Gordon was right when he said about this: «It is inappropriate to consider causation as a grammatical category, because the causative expression does not have its own constant indicators»¹. As E.Ya.Gordon, causation, of course, is not a grammatical category, but, in our opinion, it is inappropriate to conclude that there are no permanent forms representing this concept. Because the fact that causation is expressed differently across languages shows that it has constant indicators. For example, in Sanskrit: *janati* (born) – *jan-ai-ati* (gives birth) – inflection (marked causative); in Russian: *умереть* – *убить* – suppletive causative; in Uzbek: *ko'r-di* – *ko'r-sat-di* – postfix causative (marked); in French: *Je ferai écrire une lettre au directeur par Jean* (I make Jean write a letter to the director) is an analytic causative. Therefore, it is safe to say that the concept of causation has its permanent forms.

S.Zh.Tajibaeva scientifically substantiates the importance of polypredicative sentences related to the meaning of cause, effect, purpose, condition, among causative constructions that take their place in the linguistic complex, in Turkic studies, including in the Kazakh language. In her work, the phenomenon of causation is described as a semantic category. S.Zh.Tajibayeva's explanation of causation as

---

¹ Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке//Автореф. дис. канд. филол. наук: -М.,1981. -С.5.

a semantic category, in our opinion, is also appropriate. But S.Zh.Tajibayeva would be right, explaining that causation is connected with semantics as a means of expressing grammatical meaning. Because the main semantic categories include predicators, subject functors, sentences, and logical terms¹.

Reading the scientific views of V.P.Nedyalkov and G.G.Silnitsky in the monograph «Typology of causative constructions. Morphological causative» we observe the following formulation about permissive causation: «In permissive causation, the primary source of these changes is the causative subject and the role of the causing subject is reduced to allowing these changes or preventing them»². If, as scientists say, in permissive causation the causing subject can allow or prevent the performance of the action, this situation can be easily observed in factual causation. Take, for example, the phrase «Я велел ему придти», which scholars cite as an example of factive causation. In this case, the person who caused it may cancel it. As a result, the causative subject will prevent a certain action. Therefore, in our opinion, based on the interpretation of the terms, it was necessary to give more specific examples and it should be noted that in case of factivity, some action will be performed without fail, but not in case of permissiveness.

In the article by V.S.Khrakovskiy «Causative derivation (special case)», it is indicated that a new (external) participant of the situation is introduced into the argument structure of the original intransitive (one-actant) or transitive (two-actant) verb, acting as a causator (agent or cause), which occupies the position of the first syntactic actant (subject), as a result of which the participant in the situation, who previously occupied this position, moves to the position of the second syntactic actant (direct object). He calls this situation *actant derivation*. In some places of the article this is described as «*applicative derivation*». For example: *The boy sat down*.

---

¹ Look: Ивлев Ю.В. Логика // Логика и язык. Язык как знаковая система. Семантические категории выражений языка. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook718/01/part-003.htm#i155> (Was referred to the site: 07.12.2020).

² Недеялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив / Под ред. А.А.Холодовича. -Л.: Наука, 1969. -С.28.

*Omar sat the boy down*¹. In our opinion, this situation should be interpreted as «*applicative derivation*». Because the applicative model emerges as one of the specific working mechanisms of the phenomenon of syntactic derivation. Although V.S.Khrakovsky himself evaluated the operator as an absolute manager of the derivation², he does not use such a term in this article. The use of terms such as «*addressee*», «*beneficiary*», «*malefactor*», «*instrument*» makes the work more prone to semantic syntax. In this case, the material of the article had to be analyzed in the field of semantic derivation.

The second chapter of the monograph is called «**The Semantic-Syntactic Status of Causative Constructions**», in which the causative process is analyzed on the basis of the laws of semantic derivation. This chapter is divided into two paragraphs. The first paragraph is entitled «*Pragmatic factors in causative derivation*». In it, the concept of causation is considered from a pragmatic-linguistic point of view. In this case, the situation of causative communication, as noted by A.Vezhbitskaya, is studied depending on the following circumstances: a) the relationship between the speaker and the addressee; b) the speaker's reaction to the action; c) subordination of the addressee to the will of the speaker³, also, the specific causes and consequences of the communication situation are analyzed. Because in different situations of a communicative situation, causative meanings arise in different forms of expression, for example, a threat, an order, a request, an exhortation, an incentive:

Sohibqiron motamda qolgan kelini Xorazm malikasi Xonzoda xonimga atab ikki sandiq sovg'a-salom tayyorlatishni buyurdi. Birinchi sandiqqa tilla isirg'a-yu bilakuzuklar, yoqut ko'zli shohonaklar-u kumush kamarlar, zar taqinchoqlar-u marjonlar, oltin zebigardon-u tillaqoshlar, qashqar baldog'i-yu oybaldoqlar,

---

¹ Look: Храковский В.С. Каузативная деривация (особый случай)//Международная конференция, посвященная 50-летию Петербургской типологической школы: материалы и тезисы докладов. -СПб., 2011. -С.184-192.

² Look: Храковский В.С. Трансформация и деривация//Проблемы структурной лингвистики. -М.: Наука, 1973.-С. 496-497.

³ Look: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: Наука, 1997. -С.90.

ko 'zmunchog '-u tumorlar, Yaman aqiqi, javohir-u zabarjad, la'l-u yoqut, durri Adan, gavhar-u marvaridlar solinsin....

Podshoh kelini sandiqlarga qarab quvonib ketdi, shahlo ko'zlari nurlandi (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. Ikkinchi kitob).— (Sahibkiran ordered to prepare two chests with gifts for his bride, for the queen of Khorezm Khonzoda khanum, who was in mourning. He ordered that gold earrings and bracelets with a ruby, gold jewelry and necklaces, Yemeni agate and jewelry, Aden pearls be placed in the first chest ...

The bride of the provost looked at the chests with joy, and her eyes lit up).

In this example, causative speech is expressed, which reflects the forms of the command. From the locutionary side of speech («*locutio*» in Latin means «conversation», «speech», «pronunciation», which directly refers to what the speaker says)¹, it is clear that the ruler gives gifts to the bride. In addition to the locutionary character of any sentence, there is also an illocutionary quality («*in+locutio*» in Latin means «in conversation» or «in speech», which means what the speaker is trying to convey (intrinsic meaning))². In the example above, from the locutionary side of the text, it can be seen that the ruler orders gifts to be brought, but at that time the illocutionary plan of expression is used to convey the causal meaning of causation. In this case, we are dealing with two different types of causative meaning. First, the order is in the locution, and second, the reason is in the illocution. Because the death of her husband Khonzoda khanum, the son of the protector, was the reason to give gifts to the bride, so that she would forget at least a little about her grief. In addition, depending on the effectiveness of causative actions, the semantics of the causative reaction, various elements of communication can manifest themselves in the form of signs that form causative constructions. As an example, we can mention, firstly, language signs, and secondly, signaling devices such as pictograms (including traffic rules signs), gestures, Morse code as semiotic

---

¹ Look: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С. 412.

² Look: that dictionary, that page.

signs. After all, pragmatics as a section of semiotics is the study of the function of linguistic signs (communicative signs) in a speech situation¹.

The second paragraph of the second chapter is entitled «**Causasemantic derivation**». With semantic derivation, semantic derivatives are formed from the expansion of the meaning of the signified aspects of linguistic signs. In this process, we also observe the formation of a causative meaning, because in this case there is an expansion of the meaning of causality. Therefore, we call this type of causative derivation *causasemantic derivation*:

Qiyom vaqti. Og'ilda sigir ma'raydi. Uni podaga yubormaydilar: bir ko'zi ko'r bo'lganidanmi podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan. Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan (Oybek. Bolalik).—(End of the day. A cow rushes in the barn. He is not sent to the pasture: since one of her eyes was blind, one day, returning from the pasture, she broke the glass of the tram with her horn. Then the grandfather was very upset and paid a fine of one or one and half sum). The given example is a macro text in the form of a paragraph, in which the nuclear structure plays an important role in its syntactic derivation. Because when forming a macrotext, all its operands depend on the semantic weight of the nuclear structure². In this macrotext, the role of the nuclear structure is performed by its second operand. However, in the causasemantic derivation of this text, its third operand plays an important role. Because the derivative of the causative meaning is the result of the logical connection of this operand with other parts of the text during causation:

1) *Uni podaga yubormaydilar* (oqibat);

(She is not sent to the pasture (consequence));

2) *bir ko'zi ko'r bo'lgan* (sabab) – *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan* (oqibat) – birinchi kauzaderivat;

---

¹ Look: that dictionary, -C. 389.

² Look: Turniyozov N.Q., Turniyozov B.N., Turniyozova Sh.N. O'zbek tili derivatsion sintaksisi. -Toshkent, 2011. -C. 146.

(one eye was blind (cause) – returning from the pasture with a horn, she broke the glass of a tram (consequence) – the first causal derivative);

3) *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan* (sabab) – *Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (oqibat) – ikkinchi kuzaderivat;

(returning from the pasture, she broke the glass of the tram with a horn (reason)–Then the grandfather was very upset and paid a fine of a ruble or fifty dollars (consequence) – the second causaderivate);

4) *Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (sabab) – *Uni podaga yubormaydilar* (oqibat) – uchinchi kuzaderivat.

(Then the grandfather was very upset and paid a fine of one or one and half sum (reason) – She is not sent to the pasture (consequence)).

As we can see, the causal-semantic derivation of a macrotext is based on a three-stage causal process. Here we see that the word "cow" performs two functions at once: firstly, an element that activates the components of a paragraph in the process of syntactic derivation (syntax operator), and, secondly, a causator that leads to a causative connection. Because it is with the help of this element that the macrotext causal operands begin to be activated in the causal environment in accordance with the semantic principle. In other words, the causator (cow) acts on the subject, prompting him to perform a certain action. In this case, causal-semantic distribution also plays an important role in the formation of causal relationships. As a result, a complex causative construction (CCC) with a macrotext status is formed.

The third chapter of the study is called «**Morpho-syntactic causative derivation**», which reflects the applicative function of morphemes, auxiliary verbs in the expression of causative meaning. The first paragraph of the third chapter is devoted to the topic «*Formation of causativity by the method of affixation*». This chapter deals with the emergence of causation with the help of affixal morphemes. As in many languages (Rwandan, Eskimo, Buryat, Hungarian, Quechua, Turkish, Tajik, Duala, Nivkh, etc.), Uzbek also has affixal morphemes that express a causative attitude and are used when inciting to action. These include the imperative

verb affixes *-t, -dir(-tir), -giz(-kiz), -qiz(-giz), -gaz(-kaz, -qaz), -ir, -ar, -iz, -sat*, reflexive verb *-n, -l, -in, -il*, imperative-desirable mood *-(a)y, -(a)yin, -gin(-kin, -qin)-(i)ng, -sin, -(a)yilik, -(i)nglar*. Forms of the imperative-desirable mood of the verb are not indicated in any linguistic literature as causative.

I.A.Melchuk emphasizes the need to distinguish causative affixes from the voice forms of the verb and expresses the following opinion: «In many traditional descriptions, the causative is considered as one of the voices. This, however, is a mistake. There are properties of the causative that distinguish it from the voice: 1) the causative expresses a completely definite meaning, while the voice does not express the meaning; 2) in languages that have both a voice and a causative, the forms of the voice have an inflectional character, and the causative is derivational; 3) the voice is never expressed twice in the word form, while double causatives are quite common. For example: *pish* (verb stem), *pish+ir* (causative), *pish+ir+t* (double causative); *ól* (verb stem), *ól+dūr* (causative), *ól+dūr+t* (double causative)»¹. It should be noted that the grammatical meaning of collateral forms does not require explanation. Therefore, one cannot agree with the scientist's opinion that the causative expresses a completely definite meaning, while the pledge does not express the meaning. In addition, the forms of the imperative voice of the verb serve to express causative meanings and can be added to the stem of the verb twice, even three times. In the book of G.Gleason «Introduction to Descriptive Linguistics», the forms of the compulsory voice of the verb of the Turkish language are described as causative, not derivational². Therefore, causative suffixes in Turkish cannot be called derivational.

It should be noted that with the addition of a verb-forming affix to the stem, a derivative is formed:

–*Kimsanboy kelishi bilan to‘yni boshlab yuboraveringlar* (O‘.Hoshimov. Saylanma. II jild). – (–Start the wedding with the advent of Kimsanbay).

---

¹ Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Том II. Часть вторая: морфологические значения. -Москва-Вена: Язык русской культуры, 1998. -С. 385-387.

² Look: Глисон Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику. -М.:Иностранная лит-ра, 1959. -С.164.

In this example, the derived verb in the form *bosh+la* is the product of lexical derivation. The causative form of a verb is called a gramme:

Oxiri, qaytg'onimda Termizda kutib olasizlar, deya Samarqandga jo'natdi (Muhammad Ali. Ulug' saltanat. To'rtinchi kitob). – (Meet me in Termez when I return, he said, and sent me to Samarkand).

In this example, we see that there is a gramme in the form *jo'na+t*. If a causative form is added to a derived word, then in the end the word remains a derivative: *bosh+la+t*. However, the causative form of a word is its main constant (*k* - is a constant state or conclusion in a causative situation)¹. Because the imperative form of the verb added after the productive suffix determines that the word is specific to a certain type of grammatical meaning. Proceeding from this, it will be correct if we call such a form a *causateme*. In turn, the constant is determined by the situation and the participants. As the causative situation expands, so does the number of participants, and the next situation becomes more macro-characteristic than the previous one. As a result, with the help of morphological means, a derivation occurs that determines the participants. This is causaderivation. For example, the constant (*k*) of the second and third words from the words *bosh+la+t*, *quyuq+lash+tir*, *g'iyq+illa+t* is equal to three: 1-causative environment (C- causative situation), 2-causative subject (S - subject), 3-caused person (I). But if we take into account the position of the first word (*bosh+la*) in the form of a command in speech, then its constant is five. This is due to the fact that the derivative form of the verb *boshla* also has the meaning of compulsion. Compare: (*Sen*) *boshla* – the first individual is caused in the initial situation; (*Sen*) *boshlat* – The second person must again cause someone in the next macro-situation. In this case, it is equal to: $k=C_1+S \rightarrow I_1+C_2 \rightarrow I_2$. But we cannot use this form of the formula for verbs like *quyuq+lash*, *g'iyq+illa* because they don't apply to a person.

When causation is expressed in the method of affixation, factive and permissive forms of causative meaning are formed. The dissertation provides detailed

---

¹ Look: Холодович А.А. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. -Л.: Наука, 1969. -С.8-9.

information about the features of factual causation. With factual causation, the causator is active:

...(Mirzo Sohruh) *sulton Mahmud ko'ksig'a minub, uyg'otib*,...*sulton Zaynobiddin qoshig'a kelturdi* (Salohiddin Toshkandiy. Temurnoma). – ...(Mirzo Shahrukh sat on the chest of Sultan Mahmud, woke him up and ... brought him to Sultan Zainabiddin).

With permissivity, the causator permits or prevents the commission of the causant's action. In this case, the causant is active:

Xolmatjon...Zaychenkoga murojaat qildi:–Ruxsat eting, o'rtoq general, men boray! General o'ylab turib: –Ruxsat,-dedi (S.Ahmad. Ufq). –Kholmatjon... turned to Zaichenko: –Allow me, comrade general, I'll go! General thinking said: –Good.

The second paragraph of the third chapter, entitled «*Analytic causation*», explains the causative situation that arises with the help of auxiliary verbs. The emergence of causation with the help of analytical means is considered by some linguists as causation in syntactical terms¹. In this case, the analytic form is treated as a part of speech². For example, the predicate in the sentence *men uni haydab yubordim* is expressed in the analytic form *haydab yubordim*. But this function can be performed by the words *haydatdim*. Then why is the causativeness formed by the voice form of the verb not considered in syntactic terms? Because in this situation, it is not the function of the verb in the sentence that is taken into account, but its morphological category. Considering that *haydab yubordim* is an analytic form, is it not correct to interpret it as an analytic type of morphological causation? In the expression of causation, we interpret compound words with auxiliary verbs, compound and some independent verbs as analytical forms that cause expressions of excitement, influence. In this, of course, intonation also participates as an

---

¹ Look: Баклагова Ю.В. Аналитический каузатив с глаголом *help* в английском языке: категориальная парадигма конструкции *helpsomebody (to) dosomething*//Филологические науки. Вопросы теории и практики.-Тамбов: Грамота, №12(78), 2017.-С.91-93.

² Look: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С.31.

analytical tool. In the monograph, we give an example for the analysis of some of the listed analytical forms based on actual language materials:

Shahar sovetiga meni yetaklab borib, nomimga qaror chiqazdirib berdi (S.Ahmad. Yo‘qotganlarim va topganlarim). – He brought me to the city council and ordered that they make a decision in my name and give it to me.

In the above example, the causative relation is formed with the help of the auxiliary verb «*bermoq*», which is an analytical form. In this case, the subject activates two faces at once. Firstly, it affects the previous person and directs him to one point, and secondly, he influences the next person and makes him perform a certain action. The resulting causative relation is expressed with the help of analytical causatemes *yetaklab borib, chiqazdirib berdi*. In this case, the analytical causateme *yetaklab borib* means that a movement is made from one point to another, that is, the causator induces the causant to go to a certain place. The peculiarity of analytical causatemes is that the combination of two verbs constitutes a syntactic derivation, and their meanings give the product of a semantic derivation: *yetaklamoq, bormoq* is an operand; *-b* – operator; *yetaklab bormoq* – microsyntagmatic relation; values of the duration of movement to a certain point – a semantic derivative; a combination of two verbs that gives the meaning of compulsion is an analytical causateme. In a causal derivative situation, which is expressed by the analytical causateme *chiqazdirib berdi*, due to the action of the causator on one individual, the expression of the resulting action is intended for another person. Because the causator causes one person to another and, as a result, is the complete completion of the causative action. This is because the auxiliary verb is combined with the main verb in an analytic form. In this case, although the leading part of the analytic form contains the affixes *-az, -dir*, this form of causation cannot be called affixative. However, this does not negate the importance of affixes in analytic causation. Because it is thanks to these affixes that the causative meaning is expressed. We call it analytic because the last dimension requires the combination of the main and auxiliary verbs.

The fourth chapter of the monograph is entitled «**Causative derivation of macrosyntactic constructions**» and includes paragraphs «*Causative derivation of simple sentences and complex syntactic constructions*», «*Expression of causativity in a microtext*». The first paragraph describes the process of syntactic derivation of complex syntactic constructions in the form of microtext and simple sentences surrounded by causative meaning. The integrative feature of the sentence is manifested in the organization of language units. It conveys a message and is also the smallest unit of speech. This, of course, is due to the fact that a person chooses elements from the paradigmatic series that the causative situation requires and actualizes for the integration of his thoughts. By integration, we mean the generalization of the elements of speech in the expression of thought. In this process, they are first autonomously combined, and then they acquire a common solidity. Therefore, in the syntactic paradigm, their integration differs from each other. For example, when the integration of sentences is based on the activation of linguistic signs, the sentences act as an integrant in complex syntactic constructions. Macrotext, in turn, is based on paragraphs and CSC. This activity of units of language and speech in speech is a complex hierarchical process, scientific the study of which requires derivation. Because human speech is essentially a derivation. The applicative method, the transformational method, the method of immediate constituents are the working mechanisms of derivation. For example: *Echkimiz...tipirchilab odamni bezor qilardi. Shunda birontamiz uning orqa oyoqlarini ushlab turishga majbur bo'lardik* (O'.Hoshimov. Saylanma. II jild). – (The goat fluttered, making everyone annoyed. Then one of us was forced to hold its hind legs).

The meaning given in this example is based on what the speaker is saying. However, the speaker may express his thoughts in other ways. We will explore this with the transformation method. The interaction of elements of speech units is studied on the basis of an applicative model. Given their logical relationship, the law of semantic derivation is applied. To find out what elements these units consist of, we turn to the method of direct components. In particular, in this example, analytic

causatems constitute separate Deep Structures. However, if the speaker presents speech in a different form (transforms), the analytic causateme (*bezor qilardi*) that takes the place of the Deep Structure in the first of the simple sentences becomes the operand linking the operator (participle form *-(a)yotgan*) in the third stage of derivation. Compare: *Echkimiz...tipirchilab odamni bezor qilardi. Shunda birontamiz uning orqa oyoqlarini ushlab turishga majbur bo'lardik.* – (*Shunda birortamiz tipirchilab odamni bezor qilayotgan echkining orqa oyoqlarini ushlab turishga majbur bo'lardik.* – (The goat fluttered , making everyone annoyed . Then one of us was forced to hold its hind legs. – (Then) one of us was forced to hold the hind legs of the fluttering goat that annoyed everyone). The analysis of this example is carried out by the contamination transformation method, in which we observe the appearance of a complex independent sentence based on two elementary sentences. As we have already mentioned, the analytic causateme in the first sentence passes into the category of adjectives, creating the phenomenon of functional transposition. In this case, we see that the phenomenon of transposition is a tool for the formation of the transformation process. Since the content of the transformed sentence is not violated, the causator of the causative construction does not change, including the word «*echki*» in the example remains the causator. Because the concept of causation is a semantic phenomenon. If we analyze the direct components of this sentence (causative construction), which has turned into contamination, then we observe the existence of a set of elements based on an algorithm that are syntactically related to each other:

1. $P=GN+GV$; $GN=N_{1(X-cauzator)}+d$; $GV=N_{2(Y-cauzant)}+V_{(Z-facticity (physical impact))}$.

2. $P=GN+GV$; $GN=d_1+N_{1(Y)}$; $GV=d_{2(X)}+d_3+N_2+N_3+V$.

Transform $\rightarrow P=GN+GV$; $GN=d_1+N_{1(Y)}+d_2+N_2+d_3+d_{4(X)}$; $GV=d_5+N_3+N_4+V$.

The applicative model of this sentence is extended by semiions and episemiions. Only in this case, as a sentence generator, does the adconnector play a primary role. An adnector is an element that performs the function of a semion operator for the formation of any sentence. More precisely, an adnector is a modal operator that is

represented by a verb and defines how an action is performed¹. In sentence derivation, this role is played by the Deep Structure. At the level of syntactic structure, it acts as a predicate that forms the basis of information. Thus, we can observe the emergence of causation on the syntactic plane.

The components of an equal-component CSC depend on the position of individual deep structures. These deep structures form the semantic basis of operands, independent sentences in the syntactic derivation of an equal-component CSC. At the basis of these deep structures, first the nuclear structures are formed, and then the general form of the CSC:

Bag 'dod xalifasi An-Nosirning Chingizxon ila olib borgan maxfiy muloqotlari o'z mevasini bergan, yovuz mo'g'ullarning yuz o'ttiz minglik qo'shini saltanat hududlariga allaqachaon bostirib kirgandi (N.Qobul. Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich). – (Secret conversations between the Caliph An-Nasir of Baghdad and Genghis Khan have borne fruit , and an army of one hundred and thirty thousand evil Mongols has already invaded the state).

In the syntactic derivation of the CSC, we see operands, each of which are independent sentences. The deep structure of the first of these operands is represented by the set phrase (*o'z mevasini bergan*), and the deep structure of the second operand is represented by the analytic causateme *bostirib kirgandi*. In this derivational process, it should be noted that since the basic structure of the second component of the CSC is causative, the general structure of the existing microtext is also a causative construction. Because, in general, the operands of the CSC in the distribution plan are surrounded by a causal relationship. The execution of the existing causal decision is observed in the deep structure of the next component of the CSC. It is true that the first operand of the CSC is a decausative construction in which the causal relationship is not expressed. However, as soon as it enters into syntactic relations with the second component, it becomes an operand of the microtext of causal content in the generator field. In turn, the consequence of this phenomenon is caused by the second generator

---

¹ Look: Жеребило Т.В. Генератор фраз/Словарь лингвистических терминов. -Назрань: Пилигрим, 2010.-С.70; <https://codenlp.ru/stati/stiv-andreas-modal-ny-e-operatoriy.html>.

field, which expresses the meaning of compulsion. As a result, the rings of generator fields are rounded off with the formation of a complex syntactic causative construction (CSCC), based on the connector of distributive relations.

V.S.Khrakovsky argues that causative constructions differ from causal constructions in that they consist of a single clause, and that they consist of simple sentences, not complex sentences. Emphasizes that causative constructions are multisubject, unlike causal constructions, causal constructions cover causal situations while causative constructions cover investigative situations¹. We find it difficult to agree with this. First, it is illogical to say that causal constructions cover causal situations and causative constructions cover consequential situations. Because when we talk about a causative construction, we mean the construction of cause-and-effect constructions. Secondly, it cannot be said that the causative construction consists of a simple sentence (of a clause). The conclusion that subordinate-component CSCs formed on the basis of a causal expression will be only single-subject does not provide a complete description of the problem. For example: *Bosmachilarni qiyratganimiz uchun, komandirimiz o‘ynab kelinglar, deb yubordi* (O‘.Hoshimov. Saylanma. I jild). – (Since we destroyed the Basmachi, our commander sent us to rest).

And so, in the example presented by us, the cuspative CSC with a dependent causal component can be seen to cover several subjects, such as *biz*, *bosmachilar* and *komandir*.

The second paragraph describes the expression of causation in the macrotext. Causative texts are analyzed by dividing into single-component and multi-component types. But one-component must be understood relatively. For example, causative text may appear to be one-component, but it is not. After all, when the causative process proceeds in the form X(causator) – Y(causant) –Z(consequent – semantic inference), then there is always a sign of multicomponent. For example, one of Hamza Niyazi’s poems is called «Uyg‘on» («Wake up») and has the same form as the one-component

---

¹ Храковский В.С. О соотношении причинных и каузативных конструкций//Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Языкознание. Т.42, №3, 2020. - С. 64-70.

text. But since directive causation is performed in it, causation is obtained here in the form «Sen uyg'on» («Wake up»). In addition, since one-word causative texts in the form of orders or commands consisting of verbs are used in conjugated form, it is not necessary to explain that another person is involved in the causative situation. Therefore, we think that this type of text is conditionally one-component. Two- or three-component causative texts include titles such as «Yig'la, Turkiston!» («Cry, Turkestan!»), «Qalbingga quloq sol» («Listen to your heart»). CSCs, despite their large form, are part of the text. Therefore, we analyze them as microtext within a text:

Olloh ko'ngilga joylag'on niyatlarni ado etmak lozim. Niyatni ham O'zi ardoqlag'on bandalariga ravo ko'radur... Necha yildirki, Xitoyga safar qilmaq niyatidasen. Valiahd shahzoda Muhammad Sultonni atay Mo'g'uliston sarhadiga yubordingki, toki qal'ani mustahkamlasun, deb (M.Ali. Ulug' saltanat. To'rtinchi kitob).– (The intentions that Allah placed in the soul must be fulfilled. He also approves intentions of your beloved servants... You planned for many years to make a campaign to China. You specially sent the heir, Prince Mohammed Sultan, to the lands of Mongolia to strengthen the fortress).

The macrotext structure in the form of a paragraph consists of three simple sentences (decausative constructions) and one complex syntactic causative construction with a subordinate component. The deep structure of this causative construction is the analytical causateme, which is conjugated in the singular of the second person in the past participle. In this case, when the causant is causated, the value of the direction to a specific object is reflected. In turn, in the adjunctive component of the SSC, the causateme based on the derivative (*mustahkam+la+sun*) expresses the purpose for which the action is performed in the direction. Of course, the goal of a causative action is realized not only through the causatem. When expressing this meaning, syntactic operators like *toki, deb* also play an important role.

Sometimes in speech we observe the manifestation of factive and permissive types of causation in the same text:

*Mard Alpomish og 'a, munda kelsang-chi,
Qaldirg 'ochning bir so 'zi bor ko 'rsang-chi,
Erkakman, deb yuribsan jurtingda,
Boshingdagi to 'pping menga bersang-chi!
O 'z yoringdan qo 'rqib yursang Qo 'ng 'irotda,
Sovutingni men ustima kiyayin,
Chovkar oting men ustiga minayin (Alpomish).*

– (My brave brother Alpamish, come here. Listen to what Kaldirgach tells you. You walk in your country saying that you are a man. Give me the cap that you wear in your head! If you are that afraid of your beloved one in Kungirat , I will put on your armor and become the rider of your horse).

The causative derivation of this causative text consists of two parts, in which the activity of the causator is observed at the beginning of the text. In the last part of the text, the causator becomes the causal referent. At the same time, when the factivity of ruling at the beginning of the causation situation gives way to permissiveness, the role of the causator and causant also changes. This indicates that a *substitutive* causation is formed in this process. In this case, factivity is expressed with the help of causative operators as the conjugative form of the conditional mood of the second person verb *-sa* and the particle *-chi*, which replace the imperative-desirable mood of the verb of the second person singular *-gin*. Permissivity is expressed by the causal operator in the form of the imperative mood of the singular verb. Therefore, this form of causation is formed in a complex macrocausative situation. In the part of the text that relies on factivity, the word «*Alpomish*» is a syntactic operator, and in the permissive part, the word «*men*». But its syntactic formation occurs on the basis of a single deep structure. This function is performed by a causative construction in the form of *Qaldirg 'ochning bir so 'zi bor ko 'rsang-chi*. Thus, we observe the emergence of causation in the macrotext.

Simvollar va qisqartmalar

T – matn	NG – ot guruhi
A – global mantiqiy asos	NV – fe'l guruhi
VP – fe'l guruh	N – ot va uning o'rnida qo'llanuvchi so'z
DP – ot guruhi	d – aniqlovchi yoki yordamchi unsur
v – hodisa	V – fe'l
$\tilde{v}$ – tag hodisa	cA – kuzativ adnektor
S $\tilde{v}$ – sirkonstativ hodisa	X – kuzator
<i>causer</i> – kuzator	Y – kuzant
<i>caus</i> – kuzativ ko'rsatkichi	Z – konsekvant (xulosa)
<i>decaus</i> – dekausativ	PPK – polipredikativ konstruksiya
<i>e</i> – individ	MSQ – murakkab sintaktik qurilma
<i>op</i> – operator	MSKQ – murakkab sintaktik kuzativli qurilma
<i>op</i> [^] – boshqa operator	k – konstanta (kuzativ situatsiyada qator o'zgarishlarga uchraydigan doimiy holat)
[∴] – sabab	C – kuzativ situatsiya
[∴] – oqibat	S – subyekt
≡ – o'z ketidan sabab yoki oqibatni kelib chiqishini ko'rsatuvchi belgi	I – individ
λ – logik bog'lanish	O – so'z yasalishi uchun asos bo'ladigan semion
P – gap	W – fonemalar ralyatsiyasidan hosil bo'ladigan so'z
V – fe'l yoki fe'l vazifasidagi unsur	R – yasovchi qo'shimcha
N – ot yoki ot vazifasidagi so'z	AC – analitik kuzatema
d – xususiyat bildiruvchi yoki yordamchi so'z. Raqamlar ma'lum elementning necha marta qo'llanganligini ifodalaydi	
cP – kuzativ konstuksiya	

Predmet ko'rsatkichi

- Abdiyev T. 44
- Abjad hisobi 85
- Abu Ali ibn Sino 9
- Abu Nasr Forobiy 10
- Abubakirova L.F. 143
- Abul Hasan al-Ashariy 9
- Adnektor 173, 177
- Adresiv kauzativlik 136
- Aktiv 25
- Alisher Navoiy 6,36,37,85
- Al-ishorot va-t-tanbihot 10
- Analitik kategoriya 26,144
- Analitik kauzatem 148-165, 172, 180, 184, 186, 191, 194, 195, 203, 209, 213, 214
- Analitik kauzativ 28,36,149
- Analitik usul 28
- Analitizm 26,141,142
- Applitsit semion 151-153
- Apresyan Y.D. 18,90,227
- Arastu 6, 9, 10, 89
- Arnold I.V. 71
- Arutyunova N.D. 18,90,227
- Ashariylik 9
- Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya 37
- Axmanova O.S. 41,42
- Baklagova Y.V. 23,28,38
- Balli Sh. 54
- Basharova R.R. 40,42,43
- Baskakov N.A. 28, 143
- Bazilyov V.N. 78, 79
- Bekon F. 10
- Beloshapkova V.A. 50
- Benvenist E. 171
- BI tahlili 179
- Bir necha shaxsning kauzantga ta'siri oqibatidagi kauzativlik 134
- Bir shaxsning ikkinchi shaxsga buyruq berishi ta'siri oqibatida kauzantning faollashuvi 128
- Bixevioristika 67
- Blox M.Y. 188
- Bo'ronov J. 18
- Boas F. 62
- Boduen de Kurtene I.A. 114
- Boetter W. 76
- Breal M. 90
- Buslayev F.I. 13,14,15
- Chudinov A.P. 18,227
- Daduyeva Y.A. 25
- Daduyevaning Y.A. 102, 106
- Davidov I.I. 5,13,45
- De verbus causalibus 15

Dekauzativ 99, 100, 127, 129, 170,
 175, 176, 180, 182, 186, 187, 189, 193,
 203, 205, 206, 208, 210, 222, 246
 Deklarativ 72
 Deskriptiv tilshunoslik 62
 Dilts R. 55
 Direktiv 72
 Djon Brondnes Uotson 67
 Dolinin K.A. 54
 Ekspressiv 72
 Emotiv kauzatsiya 210, 211, 224
 Entropiya 78, 80-82, 85
 Faktiv 40-45, 125, 126, 130, 137, 138,
 147, 148, 152, 156, 159, 161-163, 165,
 173, 206, 213, 215-218, 221
 Fe'l yasovchi qo'shimcha 20,22,153
 Fe'lning orttirma nisbati 4, 7, 20, 21,
 22, 24, 26, 32, 34, 116, 117, 124, 136,
 183, 188, 215, 220
 Filonenko V.I. 22
 Fomicheva Y.V. 102
 Formanovskaya N.I. 72
 Foslom F. 61,63
 Frege uchburchagi 11
 Gak V. 47
 Generator 150, 170, 173, 186, 192, 223
 Giganov I.I. 143
 Glison G. 117
 Gordon E.Y. 24,36
 Gotlob Frege 11, 101
 Grech N.I. 13
 Grigoryan Y.L. 45,47,80,180,181
 Groot de A. 181
 Gubanov A.R. 38
 Gumboldt V.fon 12
 Gyote I.V. 114
 Harakatdagi yaratuvchan sababiyat 9
 Hind-yevropa tillarining qiyosiy
 o'rganilishi 19
 Hodisalarning semantik tahlili 93
 Hojiyev A. 144, 145, 148, 158, 162,
 198
 Ikki shaxs o'rtasida jismoniy ta'sir
 oqibatidagi kauzativlik 125
 Ikki shaxs o'rtasida psixologik ta'sir
 oqibatidagi kauzativlik 129
 Illokutiv munosabat 40
 Implikatsiya 11
 Inson tabiatiga oid risola 10
 Ivanova A.M. 115
 Jukovskiy V.A. 15
 Katsnelson S.D. 174
 Kauzaderivat 55, 82, 92-94, 122, 125,
 129, 130, 234, 235
 Kauzaoperand
 31,55,82,92,104,125,221
 Kauzaoperator 31, 55, 82-96, 99, 103,
 105, 106, 108, 122-126, 128-130, 132,
 134, 139, 153, 156, 161, 163, 183, 184,

188-191, 193-196, 205, 207-210, 212,
215-217, 220, 221, 223, 224

Kauzasemantik derivatsiya 3, 89, 91,
92, 95, 97, 99, 103, 104, 108, 221

Kauzatema 13-158

Kauzativ abzas 205

Kauzativ diateza 25

Kauzativ fe'l 7, 16, 19, 20, 24, 25, 29,
31, 32, 39, 44, 45, 102, 103, 123, 127,
130, 213, 220

Kauzativ ma'no 3, 19, 20, 23, 24, 26,
27, 29, 32, 65, 71, 101, 103, 118, 119,
121, 124, 141, 147, 156, 168, 192, 205,
209, 222

Kauzatologiya 8

Kauzator 4-217

Kauzator, kauzant, konsekvent 4,19

Kauzatsiya 5-199

Kildibekova T.A. 31,32

Kojokina A.V. 87

Komissiv 72

Konnektor 150-162, 183, 186

Konstanta ko'rsatkichi 120, 121, 124,
127, 131, 136, 150, 151

Kontaktiv 72

Kordi Y.Y. 18

Leksik negiz 122

Leontev A.N. 67

Letuchiy A.B. 18,227

Lisenkoning V.G. 8

Lokk J. 89

Lokutiv, illokutiv 40, 65-66, 70-73, 78,
80, 81

Lotman Y.M. 201

Lyapon M.V. 200

Mahmud Koshg'ariy 37

Makrokauzativ
5,23,47,55,80,210,213,218

Maqsadli sababiyat 9

Maslov Y.S. 201

Melchuk I.A. 5, 18, 30, 90, 116, 124,
206, 227, 236

Meye A. 18,19

Meyerabian A. 86

Mixalchuk N.A. 72

Moddiy sababiyat 9

Moizm 89

Morfologik kauzatsiya 23, 25, 26, 28,
39, 145, 187, 222, 223

Morfologik negiz 122

Morris Ch. 64

Morze alifbosi 64, 83, 85

Morze S. 83, 84

Mosina N.M. 29

Murakkab kauzatsiyalanish 94, 97

Murakkab sintaktik qurilma 3, 5, 23,
36, 51, 100, 107, 108, 116, 156, 170,
171, 180, 184, 185, 186, 187, 191, 200,
204, 222, 246

Musukov B.A. 21

Nabokov V.V. 72
 Nanosintaksis 98
 Nedyalkov V.P. 43,231
 Nekrasov N.P. 15
 Nemis tili grammatikasi III. Murakkab gaplar va ekvivalent strukturalar 76
 Nilsen D.L.F. 46
 NLP–neyro-lingvistik programmalashtirish 55
 Norman B.Y. 65
 Noverbal belgilar 63, 86, 87
 Nurmonov A. 6,47,90
 Passiv 25
 Pavlov I.P. 67
 Pavlova D.S. 199
 Pereverzev K.A. 34
 Performativ fe'l 214
 Perlikutiv 40, 70
 Perlokutiv munosabat 40
 Permissiv 40-45, 137-139, 160-163, 193, 215-218, 221, 222, 231, 237, 238, 244, 245
 Permissivlik asosida kauzativlikning ifodalanishi 137
 Peshkovskiy A.M. 185
 Peterson M.N. 185
 Piktogramma 64, 77, 80, 82
 Pirs Ch. 64
 Platon 6, 9, 10, 89
 Potebnya A.A. 11
 Pragmatik omillar 3, 60-64, 67, 70, 71, 87
 Pragmatika 64-66, 82
 Prativitya-samutpada 8
 Predmet yoki tushunchaning shaxsga ta'siri oqibatidagi kauzativlik 132
 Predmet, tushuncha yoki hodisaning boshqa predmetga ta'siri oqibatidagi kauzativlik 133
 Preskriptiv 72, 221
 Propozitsiya 52-54, 81, 96, 217
 Qorachoy-bolqor tilida fe'l asosida so'z yasalishi 21
 Qorachoy-bolqor tilida fe'llarning morfologik derivatsiyasi 21
 Rahmatullayev Sh. 32,33,56
 Rasulov R. 18
 Refleksiv 25
 Reizing K. 90
 Rekvistiv 72, 221
 Relyator 150-161
 Reprezentativ 72
 Res N.I. 38
 Rizayev B. 90
 Rogativ 72
 Rus grammatikasi 13
 Rus grammatikasi 20
 Rus tili grammatikasi darsligi 15
 Rus tilining umumqiyosiy grammatikasidan tajriba 13

Ruscha fe‘l shaklining ma’nosi
 to‘g‘risida 15
 Sabab so‘zlar (винословное) 14
 Sadullayeva L.I. 18
 Salyaxova Z.I. 34
 Sapayev Q. 27
 Savodli bo‘lishni istagan har bir kishi
 uchun rus tilida so‘z yasalishining
 yangi lug‘ati 30
 Sayfullayeva R. 185
 Safarov Sh. 90
 Semantik sintaksis 49,60
 Semantika 11, 25, 29, 39, 50-53, 60-
 63, 89, 90, 95, 98, 103, 114, 168, 173
 Semiozis 78, 81, 82, 85
 Sergeyeva Y.M. 209
 Serl J.R. 81
 Sevortyan E.V. 143
 Shakliy sababiyat 9
 Shaxsning predmet yoki ma’lum bir
 tushunchaga, holatga nisbatan ta’siri
 oqibatidagi kauzativlik 130
 Shimoliy Amerika 77
 Shlegel A. 141
 Shleyxer A. 79, 115
 Shoroxova I.A. 5,19
 Shustova S.V. 18,208
 Shvedova N.Y. 20
 Silnitskiy G.G. 5,18,43,181,227
 Simulov M.G. 39
 Sinergetika 78
 Sintaktik negiz 122
 Sintetik usul 28
 Sitta H. 76
 Skinner B.F. 67
 Sosnovskaya A.M. 81
 Sossyur F. de 62,79,198
 Stepanov Y.S. 90
 Stroson P.F. 101
 Subyekt tomonidan ma’lum bir vosita
 yordamida amalga oshirilgan
 kauzativlik 134
 Suggestiv 72, 221
 Supersegment 71
 Susov I.P. 96, 103, 21
 Tajibayeva S.J. 5,52-54
 Taksis 155
 Taukenova J.M. 21
 Tenishev E.R. 142
 Tenyer L. 18,24,32,33,41
 Tereshina Y.V. 53
 Testeles Y.G. 26,27
 Teylor Z. 77
 Tixonov A.N. 30
 Translativ 41
 Transpozitsiya 172
 Trubeskoy N.S. 141
 Tub struktura 53, 100, 107, 108, 170-
 188, 191-194, 203, 222

Turkiy tillarda fe'l yasalishini
o'rganish muammosi 21
Turniyozov N.Q. 105
Turniyozova Sh.N. 6, 81
Uaytxed A. 61
Vardul I.F. 185
Vaxtel N.M. 67
Veda 19
Vejbiskaya A. 63,67
Vinogradov V.V. 45
Vostokov A.X. 13
Xayrullayev X.Z. 6,47
Xazagerov T.G. 20
Xolonina N.A. 50
Xomskiy N. 173
Xrakovskiy V.S. 47-49, 190-191
Yakobson R.O. 155
Yakubova N.K. 120
Yespersen O. 141
Yevtyuxin V.B. 50
Yo'ldoshev A.A. 143
Yo'ldoshev M. 200
Yum D. 10
Zamengof L. 142
Zolotova G.A. 18, 210, 181, 227

B. N. Turniyazov

KAUZATIV QURILMALAR SINTAKTIK DERIVATSIYASI

Monografiya

«Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyoti.
140104, Samarqand sh., Bo'stonsaroy ko'chasi, 93-uy.

Muharrir: G.Rahimova
Musahhih: Z.Usmanova
Tex.muharrir: H.Amirdinov

ISBN 978-9943-8384-6-8

Nashriyot tasdiqnomasi:
№ 1243-7560-5999-432c-2125-1811-8655

Bosishga ruxsat etildi: 11.03.2022 yil.
Ofset bosma qog'oz. Qog'oz bichimi 60x84 ^{1/16}.
«Times New Roman» garniturası. Ofset bosma usuli.
Hisob nashriyot t.: 12,7. Shartli b.t.: 11,9.
Adadi: 100 nusxa. Buyurtma №21/02.

«Samarqand davlat chet tillar instituti» nashriyotida chop etildi..
Samarqand sh., Bo'stonsaroy ko'chasi, 93-uy.